

PÉCSI SZEMLE

városthörténeti folyóirat

ΤΟΥΤΩ ΝΙΚΑ!

(Tutó niká = E jelben győzz!)

Krisztus-monogram a Kr. u. IV. századból

(Pécs, Szent István tér, Péter–Pál sírkamra, 2000.)

2010.

nyár

VISY ZSOLT

EURÓPA MÚLTJA ÉS JÖVŐJE, AVAGY A RÓMAI BIRODALOMTÓL AZ EURÓPAI UNIÓIG

*„ám a te mesterséged, római, az, hogy uralkodj,
el ne feledd – hogy békés törvényekkel igazgass,
és kíméld, aki meghódolt, de leverd, aki lázad!”*

Vergilius: Aeneis VI. 851–853. – Lakatos I. ford.

A latin falucska hét dombjából kinövő Róma hosszú évszázadokon át tartó gyarapodása során a Mediterraneum vezető hatalmává nőtte ki magát, és hatalmát további évszázadokon át is sikeresen megőrizte. Több, mint egy évezredet átívelő nagyhatalmi története még ma is csodálatra készíti az utókort, a történeisztt pedig e teljesítmény titkainak kifürkészésére sarkallja. A siker két egyszerűnek látszó feltétel teljesítésétől függött: a területek és népek meghódításától és a birodalom keretein belül való megtartásától. Míg azonban az első gyakran csak katonai erőfölény kérdése volt, az utóbbi sokkal bonyolultabb feladatnak bizonyult. Rómának el kellett érnie, hogy a hatalmába került területek lakóiban erősebben munkáljon az együttmaradás, mint a függetlenedés vágya. Ez a legtöbb esetben sikerrel járt.

Róma sokáig olyan hatalom volt, amely Itálián kívül csaknem kizárólag a tengerpartok közelébe eső területeket mondhatta magáénak. Az antik felfogás szerinti *orbis terrarum*, a földkerekség nagy részének birtoklása minőségileg is új helyzetet teremtett, mivel első ízben vetette föl a terjeszkedés önkéntes megfékezésének, leállításának a szükségességét, amint arról Augustus utódainak szóló intelméből értesülünk is. Sem a földrajzi ismeretek megbízhatóbbá válása, sem a provinciákban is gyors ütemben meginduló útépitések nem feledtették azt a tényt, hogy hetekbe, esetenként hónapokba telt, míg emberek, javak és hírek a birodalom egyik részéből a másikba eljutottak. Nem véletlen tehát, hogy a Római Birodalom mindvégig tenger közeli, bizonyos értelemben folyam menti állam maradt, amelyben a centrum a Földközi tenger volt. Ettől csak olyan helyeken távolodott el jobban, ahol vagy tenger (Atlanti-óceán, Északi-tenger, Fekete-tenger), vagy nagyobb folyók (Rajna, Duna, Eufratesz, Nílus) biztosították a távolságok gyors és olcsó áthidalását.

Pannonia akkor került Róma látókörébe, amikor Iulius Caesar galliai hódításai bebizonyították, hogy szárazföldön is sikeresen lehet terjeszkedni, ha kellő alapossággal és szervezettséggel biztosítják a nehezen járható utakon az összeköttetést, és ha ügyes politikával megnyerik a törzsek vezető rétegét. Az illyricumi terjeszkedést a görög városok elfoglalása is szükségessé tette, így lehetett biztosítani az Itália és Balkán közötti szárazföldi összeköttetést. A hódításban fontos szerepet játszott a Kr.e. 181-ben, az Adriai tenger északi partján megalapított Aquileia, a mai Ljubljana, Szombathely, Sopron, Morva-völgyén áthaladó ősi kereskedelmi

út, a Borostyán út kiinduló pontja. Az itt tevékenykedő kereskedők, akik közül bizonyára sokan értették és beszélték az Észak-Itáliában is honos kelta nyelvjárásokat, megismerték a tájat és lakóit, tapasztalataikat pedig továbbadták Rómában. Európa Dunáig terjedő részeinek, azon belül Pannoniának, a Kárpát-medence jelentős területeinek csaknem pontosan 2000 éve bekövetkezett meghódítása a Caesar örökébe lépő Octavianus nevéhez kapcsolódik.

A Római Birodalom – ókori viszonylatban különösen – óriásivá nőtt, összetartásához, prosperitásának biztosításához alaposan átgondolt politikára és kiérlelt igazgatási rendszerre volt szükség. A döntő kérdés a centrum és a periféria viszonya volt, amelyben a központi fekvésű és döntő politikai szereppel bíró Itália állt szemben a nyelvileg és kulturálisan rendkívül tarka képet mutató meghódított népekkel és területekkel. Róma politikai nagysága éppen az ilyen helyzet kezelésére szolgáló rendszernek a történelem során elsőként való kidolgozásában és a gyakorlatban való bátor alkalmazásában mutatkozik meg. Ennek az elvnek a gyakorlati megvalósulását a meghódított népek elsősorban arisztokrata rétegének hatalomba való bevonása, széles rétegeinek pedig római polgárjoggal való felruházása jelzi. Gondoljunk csak a szabin nők elrablásának legendás történetére, az idegenek befogadására, a plebejusoknak, igaz, nem csekély küzdelem árán kivívott jogegyenlőségére, majd az itáliai, fegyverrel levert, majd szövetségessé váló népek római polgárjoggal való felruházására. Milyen ellentétben állnak ezek az elvek és e tények a görög városállamok vagy Karthago idegeneket kirekesztő, a meghódítottakat szolgának tekintő felfogásával és gyakorlatával, ahol az anyaváros jogainak rájuk való kiterjesztése föl sem merült! Mit is írt Tacitus (*Annales* XI. 24. - Borzsák I. ford.)? “Ugyan mi okozta a spártaiak és az athéniak vesztét? Az, hogy bár katonailag erősek voltak, de legyőzött ellenfeleiket idegenekként távol tartották maguktól. A mi városunk alapítójának, Romulusnak oly nagy volt a bölcsessége, hogy akárhány népet ugyanazon a napon fogadott a polgárok közé, amelyen legyőzte őket.” Ez az elv hatotta át a császárkori integrációs folyamatot, a romanizációt is. A római polgárjog személyeknek és közösségeknek való megadása, a romanizált életformának a gombamód szaporodó, római jogokkal fölruházott városok sokasága, a fejlett gazdálkodási módot népszerűsítő villagazdaságok ezrei, de különösen a hadsereg hosszú, 20–25 éves katonai szolgálati kötelezettsége által való terjesztése fémjelezte ezt a folyamatot.

Ez a befogadási készség, a római életforma és kultúra kívánatossá tétele, a lojalitás vállalásának mintegy belső készíttetésre történő elfogadtatása döntő jelentőségű volt a Római Birodalom egysége és hosszú fennmaradása szempontjából. Róma tudatosan felépített és alkalmazott politikájában tehát érdekesen ötvöződik a gátlástalan imperialista hatalmi törekvés és a békés egymás mellett élés elve – még a határokon túl élő népek esetén is. E politika különleges sajátja volt célzatossága is: másként alakították azt az övéknél fejlettebb városi civilizációval rendelkező görög és keleti tartományokban, mint a társadalmi és gazdaság tekintetében elmaradottabb afrikai és európai törzsekből, királyságokból szervezett provinciákban. A tömegek romanizációja, civilizációs szintjének emelése, a birodalom

íránti hűség és áldozatvállalás érzésének kifejlesztése és fenntartása létfontosságú volt Róma számára. A római polgárjognak a tartományi lakosság körében való fokozatos kiterjesztése végső soron a birodalom ügyeibe való cselekvő beavatkozás lehetőségét rejtette magában. A technikai civilizáció terjedésével, az olcsó használati és iparcikkek tömeges előállításával, forgalmazásával és alkalmazásával a birodalom népei jobb, biztonságosabb megélhetési körülményeket teremthettek maguknak. A kényszerrel és csábítással, erőszakkal és engedékenységgel teli, pontosan adagolt politika megtette hatását. A frissen meghódított népek egy-két generáció alatt Róma birodalmi érzésektől fűtött, engedelmesen adózó és lojális alattvalói lettek. A kemény, de nem elviselhetetlen adózással és a politikai hűség feltétel nélküli megkövetelésével szemben olyan előnyök sorakoztak, mint a római polgárjog, és ezen keresztül a politikai karrier lehetősége, a magasabb civilizációs szint és a korábbival össze sem vethető létbiztonság.

A császárkori kultúra birodalmi szintű egységesülése és viszonylagos kiegyenlítődése természetesen nem mehetett végbe Róma-városi vagy akár itáliai színvonalon. A birodalmi adminisztrációnak arra kellett ügyelnie, hogy a kiegyenlítődések legalsó szintjén is tudjon fölmutatni olyan romanizációs értékeket, amelyek az egység és nem a szeparatizmus felé sodorják a tartományokat. A romanizáció minimális szintjét, a latin nyelv felületes ismeretét és a római szokások legegyszerűbb formáinak elsajátítását a hadsereg biztosította, amely szervezeti sajátosságai és mobilitása miatt ugyanakkor az etnikailag és kulturálisan erősen különböző etnikumok olvasztó tégelyévé is vált, hiszen az átcsoportosításokkal a katonák sokszor messzire kerültek szülőföldjüktől. Az idővel állandósuló katonai táborok, erődök a környező polgári lakosság számára a romanizáció kútforrását jelentették.

A szomszédos népekkel való kapcsolatok kialakítása, ápolása, barátságai szerződéses kötése a köztársaság, majd Augustus korára nyúlik vissza. A különböző szintű szövetségekkel Rómához láncolt szomszédos népek gyűrűjét egy találó mondás a Római Birodalom láthatatlan határainak nevezte. A katonai erő és a diplomácia teljes kelléktárát, de elsősorban a *divide et impera*, "oszd meg és uralkodj" elvét alkalmazó, gátlástalan nagyhatalmi politika végigkísérte a császárkor történetét, ez azonban idővel önmaga karikatúrájává, szálnalmas próbálkozások és tűzoltó akciók egyvelegévé vált. Az igazi megújulásra képtelen vezetés elsősorban az európai frontokon a – mind fenyegetőbbben fellépő és a régi módszerekkel megzabolázhatatlan – barbár népek újabb és újabb tömegeivel került szembe. A Római Birodalom III. századi válsága volt az integráció első igazi próbája. Érdekes, hogy míg a keleti és nyugati tartományok a szorongató helyzetben az elszakadás útjára léptek, addig az illyricumiak, a Kárpát-medence és környéke tartományai és hadseregei az egység következetes hívei, és végül sikeres megvalósítói lettek Aurelianus és Diocletianus személyében. Mi volt ennek az oka?

A Dunáig való előrenyomulással Róma a mediterraneumból átlépett az eurázsiai népmozgások térségébe, és végső soron bukásához is hozzájáruló konfliktus-sorozatba bonyolódott a határain föltorló germán, iráni és török népekkel. Ez a magyarázata annak, hogy a Duna-vidéki, és azon belül a pannoniai hadsereg a

birodalom egyik legerősebb és legütőképesebb hadseregévé vált, amit polgárháborús helyzetben Itáliához való közelsége révén az I. és a II. században többször is kihasználta és érvényesített. Septimius Severus a pannoniai *legiók* élén vonult be Rómába 193-ban, és néhány éven belül legyőzte összes riválisát. Bár a művelt történetíró, Cassius Dio, aki egy időben Pannoniában is helytartóskodott, lesújtó véleményt alkotott a pannoniai katonák barbár, parasztos viselkedéséről, hamarosan megbizonyosodott, hogy éppen ez az erő, a Duna-menti tartományok voltak egyedül képesek megvédeni természetes hátországukat, a birodalom területi egységét jelképező Itáliát a Kr. u. 3. század zűrzavaros viszonyai közepette. A diocletianusi reformokat követően ugyancsak a Duna-vidéki tartományokból származó Constantinus- és Valentinianus-dinasztia gyakorolta a főhatalmat, de Romulus Augustulus, az utolsó nyugat-római császár atyjának, Orestesnek is Pannoniában ringott a bölcsője.

A birodalmi összetartozás nem csupán fizikai, hanem érzelmi és gondolatvilágbeli egységének egyik fontos további összetevője a vallás volt. A capitoliumi triász isteneinek, Iuppiternek, Lunonak és Minervának, majd az egyre erősödő császárkultusznak a példáira és számtalan megnyilatkozására lehet és kell hivatkozni, amelyet a IV. században az előbb elismert, később pedig uralkodóvá váló kereszténység váltott föl. Az antik világméretű, filozófiát és hitvilágot teljességgel átformáló új eszmerendszer világtörténelmi jelentőségű változásokat hozott, miután az egyéni és közösségi gondolkodás- és viselkedésmódot alapvetően megváltoztatta, és korábban a hagyományos vallások világában fel sem merülő szempontokat, szabályokat vezetett be. Jelentőségét megsokszorozta az a tény, hogy a nyugati birodalom megszűnése után annak területén a keresztény közösségek alkották az egyetlen olyan erőt, amely a római kultúra, művelődés és szervezet hagyományait, rendjét továbbvitte. Idővel kiderült, hogy a püspökségek és a szerzetesi közösségek valóban képesek voltak ennek a hatalmas feladatnak az ellátására, majd pedig arra, hogy előbb az egykori birodalom területén megtelepedő újabb népeket a kereszténység aklába tereljék, később pedig arra is, hogy az azon kívül élő népekhez is elvigyék a keresztény tanításokat. Elmondható tehát, hogy az antikvitás emlékezete, a Római Birodalom öröksége nem hogy nem enyészett el, hanem a kereszténység révén a népvándorlások sötétnek mondott századaiban tovább élt, sőt bizonyos szempontból még terjeszkedett is. Ebből fakadt politikai vonalon a nagy károlyi Német-Római Császárság létrehozása, később pedig – elsősorban kulturális vonalon – a reneszánsz mozgalma.

Európa népei és kulturái tehát a hosszú évszázadok alatt megőrizték és megtartották a Római Birodalom emlékét és legfontosabb vívmányait, annak szellemi örökösivé váltak akár azáltal, hogy a területükre is kiterjedt a római uralom és így bizonyos folyamatosság, kontinuitás mutatható ki, vagy pedig csak a kereszténység közvetítésével jutottak annak birtokába. Az utóbbiak közé tartozik a legtöbb germán és szláv nép. A magyarság ebben a tekintetben kettős helyzetben van: birtokosa ugyan egy korábbi római provinciális területnek e tartomány, Pannonia kulturális örökségének, de késői beköltözése miatt csak a kereszténység fölvétele révén lett

ennek az örökségnek igazi tulajdonosa és szellemi-kulturális továbbvivője. A kereszténységhez, azon belül a katolicizmushoz való csatlakozása kései romanizációként is fölfogható, ami olyan mértékű volt, hogy a latin nyelv a 19. század negyvenes éveig hivatalos nyelvként a tudomány nyelve is volt. Érdekes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy a IX-XII. században a bizánci kereszténység is nagyon nagy szerepet játszott a Kárpát-medence népeinek életében. Az éppen a Balkánon húzódó, máig meglévő vallási választóvonal szintén római kori örökség. A görög és a latin nyelvterület határa húzódott ugyanis itt, nagyjából a Thessaloniki – Skopje – Szófia vonal mentén, és a Bizánci Birodalom a későbbi évszázadokra is konzerválta mind a nyelvi hovatartozást, mind pedig a katolicizmus és az ortodoxia közötti határvonalat. Ez a határvonal lényegét tekintve mind a mai napig él, még a török uralommal terjedő iszlám vallás sem tudta eltörölni.

Régi, első pillantásra érdektelenül távoli világot rajzoltam meg ebben a rövid előadásban, de kérdés, hogy valóban oly távoli-e tőlünk a római világ, amint azt talán sokan gondolják. Valóban minden tanulság nélkül való dolog felidézni a klasszikus múltat és örökségét, valóban érdektelen-e mai integrációs törekvéseink kapcsán a Római Birodalom államrendszerét tanulmányozni? Gondoljunk csak bele! Ezelőtt kétezer évvel létrehoztak elődeink egy olyan államot, amely nemcsak a mai Európa jónéhány országát, hanem Afrika és a Közel-Kelet számos országát is magában foglalta. Való igaz, ez a birodalom nem önkéntes társulással, hanem kemény küzdelmek, hatalmas véráldozatok révén alakult ki, a nyers nagyhatalmi törekvések ősi szabályait követve. De ezen a birodalmon belül néhány olyan dolog is megvalósult, mint amilyen soha korábban. Mai kifejezéssel élve az emberi jogok kiteljesedésének addig ismeretlen módját láthatjuk a római (eredetileg és valóságosan: Róma városi) polgárjognak mind szélesebb kiterjesztésében, végül pedig Caracalla híres edictuma szerint a birodalom összes szabadon született polgárának való megadásában. Az egyetlen hatalmas birodalom a gazdaságot hihetetlen mértékben fellendítette, még akkor is, ha néhány belső vámpatárt fenntartottak. Igaz, hogy az állam első nyelve a latin volt, de a keleti tartományok részben hivatalos nyelve a görög maradt, és azt is tudjuk, hogy nyelvi, kulturális vagy vallási asszimilációt nem követelt meg a hatalom. A keresztény, a zsidó és néhány további, kis vallást nem a vallási tanok miatt, hanem csupán politikai szempontból üldöztek, mivel ezek követői nem voltak hajlandók a császárkultusz és a hagyományosan tisztelt istenek oltárain áldozatot bemutatni. A Római Birodalom nem volt rendőrállam. Mai fogalmainkhoz mérten elképesztően alacsony volt a rendfenntartó alakulatok száma, létszáma. A birodalom összetartó erejét nem valamely kényszer, hanem a jól felfogott érdekek, egyéni és közösségi előnyök jelentették, szeparatista törekvések, amint arra fentebb utaltam, akkor jelentkeztek, ha a központi hatalom nem tudta biztosítani egy adott térség vagy tartománycsoport lakóinak békéjét, nyugalalmát. Persze demokratikus államnak sem nevezhetjük a Római Birodalmat, az egyes társadalmi rétegek között jelentős, bár nem áthághatatlan falak emelkedtek. A kisebb-nagyobb lázadások, felkelések azonban nem szeparatista érdekektől vezérelve, hanem a jobb életlehetőségek megteremtése céljából törtek ki.

Most, kétezer évvel később Európa népei közel állnak ahhoz, hogy ismét létrejöjjön a kontinens egysége. A tizenötök az egykori Római Birodalom számos jelentős tartománya területén és a kereszténység révén virtuálisan kiterjesztett birodalmi területeken indította meg ezt a folyamatot, amit a hasonló helyzetben lévő felvételekre várók óhajtának folytatni. Az Európai Unió létrehozásának és fejlesztésének alapfeltétele az önkéntes társulás elve. Afrikai ország felvétele egyelőre nincs napirenden, de Törökország jelentkezése mindenképpen arra utal, hogy előbb-utóbb szembe kell nézni a Földközi tenger országainak valamilyen újabb integrációjával. Mindehhez nemcsak jelenünket, hanem múltunkat is ismerni kell, a korábbi példák, törekvések, részben vagy egészében megvalósult birodalomalakítások és azok szervezeti megoldásai mind-mind tanulsággal szolgálnak. Ezek sorából pedig magasan kiemelkedik a legnagyobb, a legsikeresebb, a leghosszabb életű integrált állam, a Római Birodalom példája.

*A Baranya megyei Kulturális és Idegenforgalmi Központban, 2009. november 26-án
elhangzott előadás szerkesztett változata.*

Tájékoztató bibliográfia

- Alföldy Géza: Birodalmak tündöklése és bukása: a római történelem tanulsága. In: *Doctores Philosophiae honoris causa Universitatis de Iano Pannonio nominatae* I. Alföldy Géza, Pécs 1993, 7–23. p.
- G. Alföldy: *Das Imperium Romanum – Ein Vorbild für das vereinte Europa?* (Jacob Burckhardt-Gespräche auf Castelen 9), Basel 1999, 50. p.
- R. Hingley: *Ancient Rome in modern Europa* JRA 13 2000 827–828. p.
- Catherine Edwards (ed.): *Roman presences: Receptions of Rome in European culture, 1798-1945.* Cambridge Univ. Press 1999.
- R. Jenkyns (ed.): *The legacy of Rome: a new appraisal.* Oxford 1992.
- A. Padgen: *Lords of all the world: ideologies of empires Spain, Britain and France c. 1500 – c. 1800.* London 1995.
- N. Vance: *The Victorians and ancient Rome.* Oxford 1997.
- Visz Zsolt: *Befogadás és kirekesztés: a birodalom és a barbárok. Hatalmi politika az ókorban.* Rubicon, 1991/4, 7–9. p.

TÓTH ZSOLT

A RÁKÓCZI ÚT – JÓKAI UTCA SAROKTELKEN VÉGZETT 2008–2009. ÉVI RÉGÉSZETI FELTÁRÁSRÓL Adatok Pécs római kori történetéhez

Bevezető

Pécs azon kevés városok közé tartozik Magyarországon, amelynek területén már a római korban is városi település állott, s a középkor századai alatt is megtartotta jelentőségét, így belvárosa gazdag antik és középkori múltra tekint vissza. A római kori Sopianae történetét gazdagító új ismeretanyagot gyakorlatilag kizárólagosan a régészet szolgáltatja, de a középkori Quinque Ecclesiae kutatása szempontjából is meghatározó jelentőségű.

Mivel a régmúlt korok emlékei felett ott áll a mai élő város, feltárásokra csak egy-egy építkezés, beruházás kapcsán van lehetőség (többnyire).

Az ásatási terület a teljes megelőző feltárás előtt

A Rákóczi út–Jókai utca délnyugati sarkán fekvő, régészeti védettség alatt álló telken, a Generali-Ingatlan Vagyonkezelő és Szolgáltató Kft. irodaházat kíván építeni.¹ 2008–2009-ben a Janus Pannonius Múzeum a területen első lépésben próbaásatást² végzett, majd a terület teljes megelőző régészeti feltárására került sor.³ Az ásátásvezető Tóth Zsolt volt.

Az ásatási terület a fallal körülkerített késő római Sopianae központi részén, a feltételezhető forum⁴ déli oldalán terül el, így már előzetesen jelentős régészeti emlékekkel lehetett számolni.

A kétéves kutatómunka során összesen 1232 négyzetméter került feltárára a ~1950 négyzetméter alapterületű telken. A telekhatár nyugati és északi szélé mellett mintegy 3 méter széles sáv a környező létesítmények épségének megóvása érdekében nem volt kutatható, mintegy 334 m²-en pedig az újkori és modern bolygatás miatt nem volt mit feltárni.

A telek területe összességében erősen bolygatott. Több nagyméretű 19–20. századi szeméttel feltöltött gödör volt megfigyelhető. Az 1970-es évekig téglá- és kőfalú újkori épületek álltak itt, melyek alá voltak pincézve. A visszabontáskor a pincéket homokkal töltötték be. Ezt követően a telek keleti végében egy nagyméretű tűzvíz tározót építettek ki. Munkagödörnek ásásakor minden régészeti jelenséget megsemmisítettek. A telek déli felében egy markolóval ásott „L” alaprajzú árkot is találtunk. A későbbiekben a telken parkolót alakítottak ki, melynek során a lejtőbe egy közel vízszintes aljzatú mélyedést vájtak.

Természetföldrajzi viszonyok

A Mecsek hegység déli lejtőjén megközelítőleg észak-dél irányú hátak húzódtak, köztük völgyek, a felszínt a hegyoldalról lezúduló víz formálta elsődlegesen.⁵ A római kori város⁶ a Mecsek hegység déli lejtőjének alján terült el egy nyhe

¹ A régészeti védettségről: Az ország és annak régiói kiemelkedő történelmi és kulturális jelentőségű régészeti lelőhelyeit jogszabályban kell védetté nyilvánítani. A védetté nyilvánított régészeti lelőhelyeken nem lehet olyan tevékenységet folytatni, amely a lelőhelynek akár részleges állapotromlását eredményezheti. A védetté nyilvánított régészeti lelőhelyeket kiemelten vagy fokozottan védett régészeti lelőhely kategóriába kell sorolni. Kiemelten védett az a lelőhely, mely kivételes tudományos jelentőséggel, és nemzetközi vagy országos szempontból kiemelkedő fontossággal bír. Fokozottan védett az a régészeti lelőhely, melynek tudományos jelentősége megállapítható, és egy nagyobb tájegységre nézve kiemelkedő fontossággal bír. (Részletek a 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről rendelkezéseiből.)

² Két szakaszban végeztük: 2008. március 25. – 2008. április 14. és 2008. augusztus 25. – 2008. szeptember 1. közötti időszakban került sor a munkálatokra. Május folyamán Bertók Gábor a terület egy részén georadaros felmérést készített.

³ *Megelőző feltárás*: a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal által jóváhagyott írásbeli szerződés alapján végzett olyan régészeti kutatási tevékenység, amely a földmunkával járó fejlesztések, beruházások által érintett régészeti lelőhelyek feltárására irányul. Első üteme 2008. szeptember 2-től 2008. december 16-ig, a második pedig 2009. szeptember 17-től 2009. november 30-ig tartott.

⁴ A fórum a római városok központi tere a két főút (*cardo* és *decumanus*) találkozásában. Három oldalról általában oszlopcsarnok (*porticus*) vette körbe, a negyedik oldalon pedig a bazilika emelkedett. A fórum nyitott tere adott helyet az üzleti életnek és a bíraskodásnak.

⁵ A (meredek) lejtős részen romboló munkát végzett a víz: mélyítette a felszínt (így jöttek létre a völgyek és azok között a hátak); a hegy lábánál pedig energiáját veszteséget lerakta a Mecsekből magával hozott hordalékot, természetesen módon is töltve a lapos területeket.

⁶ A városról publikált utolsó összefoglaló alaprajz: Kárpáti Gábor: The Roman settlement of Sopianae = The autonomous towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien (Situla 42) Ljubjana, 2004. 286. Map VII., amely a Gábor Olivér et alii: 19. Nemzetközi Limeskongresszus Pécs-Sopianae / 19th International Congress of Roman Frontier Studies Pécs-Sopianae 2003. szeptember 1–8. / 1–8. September 2003. (Örökségi füzetek 1.). Pécs, 2003. 19. térképe alapján készült.

lejtésű háton: délről már lapos, vizenyős-mocsaras terület határolta (nagyjából a mai Nagy Lajos király útja); az északi határát (megközelítőleg a mai Zrínyi Miklós utca vonala) mesterségesen határozhatták meg.⁷ A település kelet-nyugat irányú kiterjedését természetes völgyek határozták meg. Római kori településnyomok a Váradi Antal utca vonala és a Fürdő utca vonala között kerültek elő.⁸ Az ásatási területen a felszín mind déli, mind nyugati irányban lejtett. A természetes szintkülönbségek antropogén hatásra a római kor századai alatt jelentősen mérséklődtek.

Rétegrend

A parkoló területén mintegy 1–1,5 m, a telek északi részén pedig 3,5–4 m vastag feltöltődés mutatkozik a természetes talajszínen. A parkolóként használt telekrésznel a modern burkolat és annak közüzalékos alapozásának eltávolítása után közvetlenül már régészeti réteg jelentkezett: a római kor utáni pusztulásréteg. A modernkori felszínigazítás részlegesen római falakat is rombolt. Az északi telekrészen a római kortól a napjainkig végigkövethető a rétegrend. Itt a római kori rétegződés ~0,70 m vastagságú, amely felett ~1,30 méter pusztulásréteg alakult ki. A modern feltöltést munkagéppel távolítottuk el.

A római korból négy építési szintet lehetett kimutatni egyértelműen az ásatási terület egy-egy pontján, de a szintadatok összevetése, az egyes építési szintek anyaga, összefüggései alapján kronológiailag öt építési szinttel lehet számolni: Az 1–2. századi szint azonos a természetes talajszínnel, jól elkülöníthető volt a 3. századi és a 4. sz. eleji építési szint is. A 4. sz. későbbi szakaszát is intenzív építési tevékenység jellemzi, a szintalakulás csak részleteiben követhető egyértelműen nyomon. A külső felszín szintje a 4. sz. eleji szinthez képest kimutathatóan még kétszer változott. Az építési szintek között/fölött pusztulási és/vagy planírrétegek jelentkeznek. Megfigyelhető mind a nem várt esemény hatására bekövetkező pusztulás (és az azt követő planírozás), mind a tudatos visszabontást követő felszínigazítás. A planírozáskor igyekeztek tompítani a szintkülönbségeket, ezért vastagsága délnyugati irányban növekszik.

A római kor után a használaton kívüli épületek részben lepusztultak, a romos terület a Mecsek oldalról lezúduló vízzel érkező hordalékkal töltődött, a középkor századaira részben láthatatlanná vált.⁹ Mivel a terület a középkori történeti váro-

⁷ A várostól északra kialakított temető az ezirányú terjeszkedést a későbbiekben eleve kizárta, az egyre meredekebb hegyoldal amúgy is egyre kedvezőlenebb feltételeket kínált megtelepedésre. Sokkal inkább alkalmas volt nyersanyagok kinyerésére: elsősorban kő és fa.

⁸ A mai Fürdő utca vonalában egykoron már mély vízjárta észak-dél irányú völgy húzódtott, a zsinagóga környékén a fűrásminták alapján már 5–8 méteres természetes feltöltődés rakódott le. A mai város területén ismert legkeletibb (a római város területétől területileg elkülönülő) római kori kőépítményt Kárpáti Gábor tárta fel a Lenau ház udvarán. (Az ásató szíves szóbeli közlése.) A legnyugatabb, már a római város területén kívül eső római emlék a Kórház ténél lehetett, amphiteatrum feltételezhető ide. Bezeredy Győző elmélete alapján Gábor Olivér: Suburbanum Sopianarum: Az antik Pécs város környéke és vonzáskörzete. = Szirtes Gábor – Vargha Dezyó (Szerk.): Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből. Pécs, 2005. 19.

⁹ A lejtés irányából adódóan a legnagyobb mérvű feltöltődéssel a római kori város legalacsonyabban fekvő déli felében lehet számolni, északabbra haladva ez egyre kisebb mérvű, a víz energiájából adódóan inkább lemosódás zajlott. A hordalék szempontjából a római épületek (K–Ny irányú) falai gátként funkcionáltak. Így a lejtés mértéke mellett a beépítettség sűrűsége és az épületek nagysága befolyásolta a feltöltődés mértékét. Ehhez jó példa a 7. periódus kőfala. A legdélibb „épített gát” a késő római város déli városfala lehetett. Előzőekből következőleg a római város (és az északi temető) építményeinek egy része romos formában a középkor időszakára is látható maradt, az ekkori építkezésekhez helyben lévő kőanyagot szolgáltattott.

Összesítő alaprajz a 2008-2009. évi ásátásról: zöld-1. periódus; piros-2. periódus; barna-3. periódus; szürke-4. periódus; sötétkék-5. periódus; világoskék-6. periódus; lila-7. periódus; bordó-8. periódus; sárga: pontosan nem meghatározható (Az alaprajz még felgolgzás alatt.)

son kívül esik, ezért egészen az itteni beépítés kezdetéig, a 19. sz. utolsó harmadáig, továbbra is természetes módon formálódott a felszín. A jelenkori környezet az 1970-es években alakult ki: a lebontott újkori épületek helyét homokkal és építési törmelékkel töltötték fel, amelyre a mai modern burkolat került.

Kronológia

A feltárás folyamán nyolc római kori periódust sikerült elkülöníteni.¹⁰ Ennek időkerete: Kr.u. 1. sz.. vége – ~ 5. sz. '30-as évei. Ezen kívül még két hódoltság kori csontváz tartozik a régészeti jelenségek közé.

Római kor¹¹

A római kori település, Sopianae, több fontos közlekedési útvonal találkozási pontjában feküdt a Mecsek hegység déli lábánál. A 3. sz. végén két részre osztott

¹⁰ A feltárási terület közelében elterülő Sopianae téren három építési periódust lehetett elkülöníteni. Kárpáti Gábor 2002. évi feltárásián. Kovaliczky Gergely ásátásvezető munkatárs szóbeli közlése. A három periódus jellegében és kronológiai helyzetében azonos az itteni ásátás 1., 2. és 8. periódusával.

¹¹ Sopianae római kori történetéről megjelent fontosabb összefoglalások: Fülep Ferenc – Sz. Burger Alice: Baranya megye a római korban = Bándi G. (szerk.): Baranya megye története az óskortól a honfoglalásig. Pécs, 1979. 223–328. p.; Fülep Ferenc: Sopianae: the history of Pécs during the Roman Era, and the problem of the continuity of the Late Roman population. Archaeologia Hungarica 50. Budapest, 1984.; Kárpáti Gábor: The Roman settlement of Sopianae = The autonomous towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien (Situla 42) Ljubjana, 2004. 279–287. p.; továbbá: Gábor Olivér: Suburbanum Sopianarum: Az antik Pécs város környéke és vonzáskörzete = Szirtes Gábor – Vargha Dezső (szerk.): Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből. Pécs, 2005. 9–23. p.; Pozsárkó Csaba: Sopianae a korabeli források és feliratos köemlékek alapján = Pécsi Szemle 2001/ősz, 2–11.p.; Tóth Endre: A pogány és keresztény Sopianae = Specimina Nova XX. Pécs, 2006. 49–102. p.; Tóth Endre: Sopianae a késő császárkorban = A pécsi világörökség. Örökségi Füzetek 2. Pécs, 2004. 27–34. p.; Tóth Zsolt: Régészeti feltárás 2008-ban Pécsen, a Kossuth téren Összefoglaló jelentés = Pécsi Szemle 2008/ősz, 3–19. p.; Visy Zsolt: Sopianae = Magyar régészet az ezredfordulón. Visy Zsolt (szerk.): Budapest, 2003. 231–232. p.

Pannonia Inferior É-i feléből létrehozott Valeria tartomány polgári közigazgatási központja lett. A régészeti leletek alapján a Kr.u. első sz. utolsó harmadától mutatható ki a mai város területén római jelenlét. Az ismert feliratos köemlékek 2-3. századiak. A város ez idő szerinti közjogi helyzete nem ismert, a 3. századtól városias településsel számolhatunk. A város a 4. században élte virágkorát. A hatalmi központtá való előlépés jelentős építészeti tevékenységgel párosult. A római kori település a mai belváros területén feküdt, legkésőbb a 4. sz. elején központi részét, közel 400x400 négyzetméter nagyságú területet, városfallal vettek körbe.¹²

1. periódus (1. század vége – markomann-kvád háborúk 167–180)

A legkevésbé összefüggéseiben vizsgálható periódus. Már a későbbi római objektumok is jelentősen bolygatták (ill. fedték) ezen időszak jelenségeit. A periódusban épület nem volt kimutatható. Cölöplyukak és kemencék tartoznak az időszakhoz. A cölöplyukak elszórta jelentkeztek, épület szerkezetét nem adták ki. A kemencék az ásatási terület Ny-i végénél nagy sűrűségben kerültek elő, ipari tevékenységet jelölnek. Az összes kemence és cölöplyuk helyzetükből adódóan nem egy időpontban volt használatban: közel, egymás mellett vannak; egy esetben egy cölöplyukat ástak bele egy kemencébe.

A periódus valószínűleg a markomann-kvád háborúk pusztításaival ér véget. Az ásatási terület középső részén, relatíve nagy felületen égésnyomok voltak megfigyelhetők. A pusztulás után tereprendezés, planírozás következett, amelynek nyomai szinte az egész (bolygatatlan) ásatási területen megfigyelhető volt. Az objektumokból leletanyag nem került elő, az a planírrétegből származik: nagymennyiségű, apróra tört házi kerámia, kevés terra sigillata, üveg, néhány bronzdarab; állatcsont. A legkorábbi érmek Trajanus kisbronzok,¹³ ezen kívül Aelius Caesar kisbronz került még elő ezen időszakból.

A közeli Sopianae téren hasonlóak voltak megfigyelhetők, mint itt.¹⁴ Ez azt jelenti, hogy a lakott településrész északabbra-északkeletre helyezkedett el, vélhetőleg a településen keresztülhaladó út északi oldalán (a mai Rákóczi úttól északra). A késő római város fallal körbekerített területéhez képest, a Kossuth téren tett megfigyelések alapján, a korábbi település keletre el volt tolódva.¹⁵ A település ez idő szerinti jogállása bizonytalan. Ha figyelembe vesszük Pannónia provincia városalapítási tendenciáit, akkor elvileg Hadrianus császár (117–118 alapította municipiummal kellene számolnunk.¹⁶ A település jogállása azonban egyértelműen nem

¹² Zrínyi Miklós utca – Várad Antal utca – Nagy Lajos király útja – Irgalmasok utcája által határolt terület. A 2–3. században az Irgalmasok utcájától keletre is lakott településrészrel kell számolni a Fürdő utca vonaláig. Az itteni épületeket a 4. sz. eleji építkezésekkor visszabontják, a század későbbi évtizedeiben a területet előbb újra beépítik, majd a 4. század végétől temetőnek használják. Tóth Zsolt... i.m. 2008.

¹³ A legkorábbi ismert régészeti emlék a Sopianae téren került elő. Kárpáti... i.m. 2004. 279. p. Az ásató a Flavius korra datálja az épületet.

¹⁴ Kovaliczky Gergely: Római kori iparnegyed a Sopianae téren = Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből. Szirtes Gábor – Vargha Dezső (szerk.): Pécs, 2005. 24–30. p.

¹⁵ Ld. még 11. lábjegyzet

¹⁶ Pannonia igazgatásáról és a városokról: Mócsy András – Fitz Jenő: Igazgatás = Pannonia régészeti kézikönyve. Mócsy András – Fitz Jenő (szerk.). Budapest, 1990. 53–70. p.; Nagy Mihály: A pannoniai városok kialakulása = Magyar régészet az ezredfordulón Visy Zsolt (szerk.): Budapest, 2003. 221–223. p.

meghatározható, a municípium jogállás egy jól datálható feliratos emlékkel lenne igazolható leginkább.

2. periódus (~180 – IV. sz. eleje)

A markomann – kvád háborúk okozta pusztítás után tereprendezés, planírozás következett, melyet építési tevékenység követett. A megtalált épületmaradványok csak alapozások, ugyanis legkésőbb a 4. sz. elején egy nagymérvű tereprendezést tartottak, a meglévő épületeket visszabontották az alapozásuk szintjéig (részben már bizonyosan a 3. sz. folyamán). Három egy rendszerbe tartozó épület vált ismertté ezen periódusból, tájolásuk egységes, mintegy 6 fokkal tér el ÉK–DNy irányban a fő égtájtól.

Visszabontott épületek száraz falalapozása a 2. periódusból

A két délebbi nagyméretű épület egy vonalba esik, mindkettőből a száraz alapozás legalsó kősora maradt meg a visszabontás után. A keletebbi épület téglalap alaprajzú (belmérete: 7,20(?)x25,20 m), nyugati oldala félkör alaprajzú apszisban záródik (sugara: 2,02 m). Az északi fal helye bizonytalan, semmi sem maradt meg belőle. Az épület déli oldalához, az előkerült két rövidebb falalapozás szakasz alapján, kisebb keresztirányú épületrész kapcsolódott az épület kereszt tengelyében. Az épület keleti falának vonalában épül fel a 4. sz. elején a bazilika keleti fala, a visszabontott épület alapjára alapozzák rá a bazilikát. Az épülettől keletre kavicsos járószint került elő. Funkcióját tekintve a belméret alapján akár a 3. századi település bazilikája is lehetett. A nyugatabbi épületből a keleti fal és a déli fal egy szakasza vált ismertté 9,5x8,3 méter hosszúságú szakaszon. A déli fal folytatása a kutatható területen kívülre esett, az északi falnak itt sem maradt nyoma. A két épü-

let szorosan egymás mellé épült, az apszis külső széle és a szomszédos épület fala közti távolság mindössze 0,80 m. Az épület délnyugati sarkához déli irányban egy 1,80 m szélességű, domború felületű, kövekből épített járda kapcsolódott. Két oldalán, nagy felületen habarcsréteg terül el, amelyen vsz. kavicsréteg lehetett, s így a periódushoz tartozó külső járósínt képezte.

Az előbbiektől északra egy újabb épületnek körülbelül a déli fele került elő, attól nyugatra, az épülethez igazodva egy földpince. Alaprajza, egy kisebb és egy nagyobb négyzet vagy téglalap egymásban, átriumos vagy porticusos elrendezést sugall.¹⁷ Az épület, ha szabad téren állna és nem épületekkel és pincével körbevélve jelentkezne, leginkább egy porticussal határolt templom lehetne, a pince inkább egy átriumos lakóházra enged következtetni.

Az előkerült épületek mérete és tervezett építési struktúrája alapján a Severus kortól mindenképp városias településsel kell számolnunk. A municípium jogállás véleményünk szerint ekkorra mindenképp indokolt lenne, de ezt feliratos forrásanyaggal lehetne egyértelműen igazolni.¹⁸

3. periódus (~230-as évek – 4.század eleje)

Az ásati terület keleti végében egy kisméretű (6,10x6,50 m alapterületű), négyhelyiséges épület visszabontott falai kerültek elő, amelynek tájolása 11 fokkal tér el ÉK–DNy irányban a fő égtájtól.

Építése későbbi a Severus kori bazilikának gondolt épületnél, átvágja annak falalapozását. A 4. sz. eleji bazilikánál korábbi, felette húzódik annak keleti fala, és bele van alapozva a bazilikához tartozó porticus egyik pillére. Az épület alapozása átvágja a korábbi járósínt (kavicsréteg), amely felett rossz megtartású habarcsréteg volt megfigyelhető részlegesen, dögölt agyagos-apró kavicsos alapozáson.

Az épület területén és részben az épület falain is, valamint az épület déli előterében pusztulásréteg volt megfigyelhető: faszenes égésréteg valamint megégett és átégett agyag. Ezek egy faszerkezetes, agyagtapasztásos épületet valószínűsítettek és ez be is bizonyosodott: megégett festett freskótöredék került elő egy helyett az agyagfelszínen. A négyhelyiséges épülethez nem tartozhatott, annál későbbi, de a 4. sz. eleji bazilikánál korábbi. A hozzá tartozó épületszerkezetet nem sikerült egyértelműen azonosítani. Lényegében egy külön (a)periódust képez.

Az ásati terület északnyugati részén ismertté vált „L” alakú falszakasz a 4. sz. eleji bazilikánál korábbi, ugyanis annak járósíntje alatt jelentkezett, az egyik Severus kori épületnél viszont későbbi, annak belső terébe esik.

A legélénkebb építési tevékenység a 4. században volt, amely a település szerepének, rangjának emelkedésével magyarázható egyértelműen. Innen származnak a legjelentősebb emlékek. Az ásati eredményei alapján négy építési periódus különíthető el a századon belül.

¹⁷ Előbbi esetben a megtalált falalapozások az épület külső és belső falai, a belső fal egy udvart fog közre; a második lehetőség esetén a belső falalapon emelkedtek az épület falai, azaz belül volt az épület (ahol másként esetben az udvar lenne) és körülötte porticus képzelhető el.

¹⁸ Feliratos kőemléken egyértelműen azonosítható módon nem szerepel a város neve. Az antik irott fennmaradt források közül kettő említi. A feliratos kővekről és forrásokról: Pozsárkó Csaba... i.m. 2001.

4. periódus (4.század eleje – ~340)

A város polgári közigazgatási székhelyé emelése jelentős építési és átépítési tevékenységgel párosult. Az építkezés megkezdése előtt a területen visszabontják az itt álló épületek falait, a felszín elplanírozzák.

I. Constantinus (306–337) alatt a város forumának déli oldalára bazilika épül¹⁹, amelynek mintegy 70 százaléka kutatható volt.²⁰ A feltárás eredményei alapján kiszkereszthetővé vált az alaprajza: Az épület téglalap alaprajzú (mint az összes ismert bazilikáé), amelyet nyugatról egy félköríves apszis zárt. Fő bejárata az apszissal szemben, a porticussal megtoldott keleti oldal középvonalában volt. Ezt a déli oldalon mind az épület keleti, mind a nyugati felében egy-egy oldalbejárat egészítette ki. Az oldalfalat kívülről azonos távolságban támpillérek támasztották, a tetőszerkezetet pedig váltakozó távolságban két sor pillérrel támasztották alá, amelyek három hajóra tagolták az épület belső terét. Az alaprajz alapján meghatározható lett szerkezete, az épület rekonstruálhatóvá vált.²¹

Tájolása megközelítően K–Ny, mintegy 8 fokkal tér el ÉK–DNY irányban attól. Az épület teljes hossza: 55,56 m; szélessége: 27,70 m; belmérete: 40,20x24,07 m, amely az arányokat tekintve 5:3.

Szerkezet

Háromhajós, az oldalhajók és a főhajó szélességének aránya 1:2. Alapvető kérdés volt a kinézet – szerkezet szempontjából az oldalhajó magasságának főhajóéhoz való viszonyítása: A bazilikáknál általános építési elv, hogy a mellékhajók alacsonyabbak a főhajónál, a főhajó falán, az oldalhajó fölött kialakított ablaksor a belső tér megvilágítását biztosította. (Ez is része az ún. bazilikális elrendezésnek. Ezt az építészeti megoldást veszik át az ókeresztény és középkori bazilikáknál.) Ez az építési elv azonban Sopianae bazilikájánál szinte biztosan nem volt alkalmazható. Elsődleges bizonyítéka a főhajó szélességén túlnyúló apszis. Nem kötelező térzáró elem a bazilikáknál az apszis alkalmazása. Ha van, akkor félkör alaprajzú és a főhajót zárja általában (azaz végei egy vonalban vannak a főhajó két szélével, és az ebben a vonalban kialakított tartópillérsorokkal), annak magasságát követi. Jelen esetben a főhajó szélességén való túlnyúlás miatt csak úgy lehet a főhajó magasságát követő apszist a nyugati oldalfalhoz illeszteni, ha a főhajó és a

¹⁹ A *bazilika* épülete lényegében ugyanazokat a funkciókat töltötte be, mint a *forum*, csak zárt, fedett térben. Belső tere csarnokszerű, nagyszámú ember befogadására képes. Nem összekeverendő a vallási funkciót betöltő *ókeresztény* és középkori *bazilikával*.

²⁰ Az épületnek 83 százaléka esik a telek területére, de a telekhatár mellett szükségszerűen elhagyott részsű miatt ennél kevesebb volt ténylegesen feltárható. A feltárás során lényegében az épület déli felének építészeti maradványai váltak ismertté: a déli fal teljes hossza az azt támasztó támpillérekkel, a nyugati oldal rövid fala az abból induló apszis egy rövid szakaszával, a keleti fal egy része és az elé épített porticus pillérein alapozása, valamint a belső térben a tetőt tartó pillérek maradványai hiánytalanul. Az épület északi feléből mindössze két belső tartópillér félbevágott alapozása került elő bolygatott formában, ill. egyiknek a munkagödre volt azonosítható. Az épület további lehetséges maradványait a bazilika pusztulása utáni, még római kori átépítések, és az újkori-modern (19–20. sz.) beépítés során pusztították el. A nyugati oldalon az apszis nagy része a bíróság feljárója alá esne, annak építéskor az apszis odaeső részét elpusztították. északi fala pedig az északi telekhatár külső oldalára esik.

²¹ A háromdimenziós rekonstrukciót interneten publikáltuk. Első megjelenése: Pozsárkó Csaba – Tóth Zsolt: Elkészült Sopianae római kori város bazilikájának háromdimenziós rekonstrukciója. <http://www.pecskep.hu/logic/pages/showdoc.php?id=729>. Jelen írásban az építészeti részt a bazilikáról előbbiek alapján kivonatoljuk.

*A bazilika háromdimenziós rekonstrukciója
Modellezés: Pozsarkó Csaba SketchUcation Magyarország*

mellékhajó azonos magasságú. (A főhajónál alacsonyabb oldalhajó esetén az apszisnak a mellékhajó magasságához kellene igazodnia. Valószínűtlen, hogy az épület fő helyére egy kis alacsony „fülkét” emeltek volna, azaz az apszis magasság csökkentése helyett a mellékhajó magasságát emelték föl a főhajóéhoz.) Második bizonyítékként az oldalfalat egymástól azonos távolságban, sűrűn (~3 m = 10 római láb) épített támpilléreket kell felsorolni. A hagyományos elvet követő bazilikáknál az alacsonyabb oldalhajó nem kap támpilléreket. Az épület falainak külső megtámasztására egyértelműen a magas oldalfalak miatt volt szükség.

Szerkezetét, felépítését tekintve legközelebbi és egyben általunk ismert egyetlen párhuzama a Trierben épített aula Palatina.

Falak

Az épület oldalfalainak átlagos falvastagsága 0,9 m. A keleti bazilikafalat részben egy Severus kori épület (a korábbi bazilika?) alapozására alapozták rá. A felmenő fal legnagyobb mérhető magassága 0,70 m, az épület alapozása 0,55-0,65 m mély, az erősen kavicsos köves, nagyon masszív altalajrétegre alapozták rá, szükség esetén minimális mértékben beleásva abba. Az alapozás szintje nyugati irányban lejtéssel (és nem lépcsősen) követi ezen réteg esését. A falak két oldalát szabálytalan alakú, kifele

néző oldalán durván egyenesre megfaragott mészkődarabokból (helyenként homokkőből) falazták ki. Közöttük a fal belsejét kőzúzalékból, helyenként tégladarabokból álló „bélés” töltötte ki. Főleg a nagy magasság miatt valószínűsíthető lehet, hogy vegyes falazási technikát alkalmaztak, azaz kb. méterenként 2–3 téglasort beépítettek a kőfalba. A falak külső oldalán sehol sem találtunk vakolatot, ez a külső járószint feletti feltöltésben sem volt megfigyelhető. Így vélelmezzük, hogy a fal külső oldalát nyersen hagyták. A déli és keleti bazilikafal belső oldalán több helyett megmaradt a falon a vakolat, legépebben a délkeleti sarokban, mindenütt egységesen ugyanaz jelentkezik: szürkésfehér, lesimított felületű, díszítetlen vakolat.

Támpillérek

A déli oldalfalat egymástól azonos távolságban (~3 m = 10 római láb), ~0,90x0,90 m (3x3 láb) méretű, négyzet alaprajzú, 11 db pillér támasztotta meg, amelyek a fallal össze voltak építve. A szimmetria miatt az északi oldalfal mellé is ez volt elképzelhető. A keleti fal előtt, a vélelmezhető főbejáratról délre két, előbbiekkal közel azonos méretű kőalapozás jelentkezett. Ezek viszont nem voltak kötésben a fallal, statikai szerepük véleményünk szerint nem volt. Lehetnének esetleg szobortalapzatok elviekben, de azokat logikusabb lett volna a porticus boltíveinek középvonalába építeni.

A legjobb állapotban a DK-i sarok két pillére maradt meg. Itt a kőalapozás felett, a külső talajszintről indulva négy téglasor volt megfigyelhető, amelyek a pillér lábazati részének tekinthetők. A lábazat ugyanolyan hosszú és széles, mint a pillér felmenő része, annak síkjából nem ugrik ki.²²

Tartópillérek

A két pillérsor 9–9 pillére tagolja a belső teret három részre, egy középső főhajóra és két oldalhajóra. Szerencsés módon a déli sorban minden pillérnek megmaradt legalább a kőalapozása, így ezek helyzetét áttükrözve az északi oldalra, adott az egész tartópillér rendszer. Az általános építészeti elvektől eltérően a soron belül a pillérközök távolsága nem egyforma, ezen kívül két pillér fél oldalhossznyival beugrik a főhajó síkjába. A jelenségek okára ésszerű magyarázatot nem tudunk adni, az kizárható, hogy a pillérek nem az épülethez tartoztak. A bazilika keleti felében sűrűbb a rendszer, itt öt pillér emelkedik eltérő közökkel, a nyugati felében csak négy, de itt a távolságokat illetően legalább szabályszerűség érvényesül. Elméletben lehetséges, hogy eredetileg csak két pillér állt a nyugati oldalon a sorban és a két középsőt később toldották be. Ez esetben relatíve nagy távolságot (14,75 m) kellett volna áthidalni gerendázattal, amely ugyan technikailag megoldható lett volna, de ez esetben mindenképp felmerülnek a kérdések: A keleti oldalon miért a kicsi fesztáv (2,52-3,12 m közti értékek)?; Miért neheztették volna meg szándékosan a tető alátámasztását?

A legépebb, megfigyelhető pillér a déli sor legkeletibb pillére volt: négyzet alaprajzú, az átlagos oldalhossz ~1,04 m (3,5 római láb), a kőalapon egy sor téglavolt megfigyelhető. Előbbiek alapján valószínűsíthető, hogy a támpillérekhez ha-

²² Ugyanez a lábazati megoldás egy bazilika utáni épületfal, a vélelmezett ókeresztény bazilika támpilléreinekél is megfigyelhető. (Ld. 7. építési periódusnál)

sonlóan a tartópilléreknek is a felmenő pillérrésszel egy síkban lévő téglalábazata volt. A pillérek a falhoz hasonlóan be lehettek vakolva, a lábazati rész valószínűleg vörös festést kapott.

Belső járószint

A bazilika belső terében vékony terrazzo-réteg alkotta a belső járószintet, amely az épület nyugati részén összefüggően, nagy felületen megmaradt. Másol kisebb foltokban került csak elő, ui. a következő építési periódusban a bazilika déli felében kialakították pillérszerkezetes épület építési munkálatai alkalmával számos ponton áttörték, lehet, hogy nagyrészt fel is szedték.

A járószint szintjét illetően az épület keleti és nyugati vége között ~0,60 méter szintkülönbség volt megfigyelhető az épület déli felében. A 2008. évi eredmények alapján feltételeztük, hogy a szintkülönbséget lépcsőzéssel hidalták át a bazilika É–D-i keresztengelyében. Habár a lépcsőzést nem találtuk, közvetett bizonyítékból több is akadt:

1/ Az É–D középtengelyben távolságváltás figyelhető meg a tartópillérek között.

2/ A déli bazilikafal belső oldalán meredekebben esik az alapozás szintje nyugati irányban az É–D középtengely vonalától.

3/ A déli falban kialakított oldalsó bejáratok küszöbszintje különbözik, a nyugati oldalon lévő ~0,35 méterrel mélyebben van a keletinél.

A 2009. évi ásatás szintadatai azonban ennek az elképzelésnek ellentmondottak: a bazilika ÉNy-i negyedében ugyanazon a szinten jelentkezett a belső szint, mint az épület keleti felében, az altalajszint is magasabban van ott, mint a DNy-i sarokban a terrazzo szintje. Ezenkívül ott terrazzo sem került elő, helyette vékony habarcsréteg volt megfigyelhető döngölt agyag alapozáson. Összegezve: A beltérben mind északról déli irányba, mind keletről nyugati irányba lejtés figyelhető meg, így értelemszerűen a DNy-i sarok a legmélyebb. A lépcsős megoldás így elvethető, tagolatlan beltér valószínűsíthető.

Mi a megoldás? Két elméleti elképzelés körvonalazódik:

1/ Utólagosan süllyedt meg a DNy-i sarok, a lejtés ebből adódik. Ennek ellentmond, hogy törések nem voltak a déli falban megfigyelhetők.

2/ Eredetileg is lejtős volt a beltér felszíne. Ismerve a római építéstechnika magas színvonalát, ez eléggé valószínűtlen, de az előző pontot figyelembe véve mégis ez a gyakorlati megoldás körvonalazódik, anélkül, hogy ésszerű magyarázatnak lehetne tartani.

Apszis

Összesen 3 m hosszú ívszakasz volt kutatható a déli oldalon. Folytatását a bírósági feljáró építések elrombolták. Támpillér az apszis külső oldalán nem került elő. Amennyiben követné a bazilika oldalfala melletti rendszert, akkor pontosan az elroncsolás kezdetének helyén kellett volna jelentkeznie. Az apszis melletti támpillér megléte statikai okok miatt valószínű, a lehetséges pillérközök távolsága nem volt tisztázható.

Térzáró elemként való alkalmazása esetén félkör alaprajzú, jelen esetben is ez rekonstruálható, sugara: 10,21 m, falvastagsága 0,80 m.

Az épület fő helye az apszis, ezért ennek járószintje általában kiemelkedik a belső tér szintjéből, ezzel is hangsúlyozva a hely központi jellegét. (Az ókeresztény és középkori bazilikáknál itt található az oltár, a pogány bazilikáknál pedig lehetséges módon a bírói emelvény, császárszobor, stb.) Jelen esetben nem eldönthető a megemelt szint kérdése, mivel az apszis belső tere a feltárható területen kívülre esett.²³

Porticus

A DK-i sarokpillér és két oszloppillér alapja vált ismertté, valamint az egyik pillér alapozásának a gödre. Járószintje nem maradt meg, a mérhető szintadatok alapján a porticus járószintje ~ 0,80 méterrel magasabban lehetett, mint ami a beltérben a porticus mögött mérhető volt, így a kettő közti szintkülönbséget lépcsőzéssel kellett áthidalni.

A déli oldalon ismertté vált három különböző nagyságú pilléralapozásból pontosan rekonstruálható lett a főbejárat elé épített oszlopcsarnok. A méretbeli különbség az eltérő teherhordó feladatokból adódik: a legnagyobb alapterületű (~1,25x1,25 m) sarokpillérekre nehezedett a legnagyobb terhelés: a tetőzet sarkait támasztották alá, emellett még az épületsarkok és sarokpillérek között kialakított oldalsó boltívek terhelésének egy része is ide nehezedett, a köztes pillérekre csak boltív terhelés hárult. A porticus északi és déli felében is három-három négyszögletes pillér emelkedett egymástól azonos távolságban (~2,94 m). Ugyanennyi a távolság az épület sarkai és a porticus sarokpillérei között is. A két belső pillér között, a hossz tengely két oldalán, az épület főbejárata előtt, ennél jóval nagyobb térköz (5,30 m) figyelhető meg. Közvetlenül a sarokpillérek mellé emelt „segédpillérek” hordozták a legkisebb terhet, csak egy-egy boltív indult innét, ezért a kisebb alapterület (~0,87x0,87 m). A két-két belső pillér azonos méretű (~1,15x1,15 m), ezeken két-két szomszédos boltív terhelése nyugodott, ezért oldalhossza is nagyobb (~1,14x1,14 m) A főbejárat előtti nagyobb távolság és így nagyobb boltív, északi és déli oldalán 2–2 kisebb boltívvel, az épület főbejázatát hangsúlyozta.

A porticus északi és déli oldalánál, az épületsarok és a sarokpillér között, amolyan tornácfalat alakítottak ki, a pillérek között nem volt ilyen. Az itt megfigyelt falazat későbbi hozzátoldás: A porticus pillérek közti, azokkal kötésben nem álló, fal nem párhuzamos a keleti bazilikafallal, ÉNy–DK irányban eltér attól. Nem az eredeti bazilikakonstrukcióhoz tartozik, későbbi hozzáépítés. Létesítésekor egy porticus pillért el is bontottak, annak csak a kavicsos altalajba vájt helye maradt meg. Funkciója nem volt meghatározható.

Bejárat(ok)

A déli falban két szűk nyílás (szélesség: ~0,89 m) volt megfigyelhető, amelyek amolyan oldalbejáratnak tekinthetők. Valószínűsíthető, hogy az északi, fórum felőli, oldalon is lehettek. A keleti oldal középtengelyébe rekonstruálható főbejáratból nem maradt meg semmi.

Külső járószint

²³ Természetszerűleg az „emelvény” fából is készülhetett és így nem volt szükséges a belső járószint megemelése.

A bazilikától délre, nagy felületen jól tanulmányozható volt az épülethez tartozó külső járósínt. A korábbi (3. századi) járósínt felett egy planírréteg volt megfigyelhető. Ennek felszínét elegyengették és ledöngölték, ezen hozták létre az új, bazilikához tartozó külső járósínt: A felszínre terített habarcs alapozásba vegyesen apró kő- és tégladarabokat ágyaztak, közüket kőzúzalékkal, kavicssal és téglaporral töltötték ki. A felszíne mind déli, mind nyugati irányban kissé lejt.

A bazilika belső járósíntjén talált égésréteg és az előlötti téglatörmelék alapján a bazilika elpusztult, leégett (legalábbis a tetőszerkezet). Az előlötti planírrétegben talált érme alapján ez 340 körülre tehető.

5. periódus (~340 – 350-es évek)²⁴

A bazilika pusztulása után annak DK-i részében új épületet alakítottak ki. Az épület keleti és déli falát a bazilika keleti és déli falának egy szakasza képezte. Az új épület É-i fala az egykori bazilika hossz tengelyébe esett, kívülről támpillérek erősítették meg. Tájolása ~1,5 fokkal eltér a bazilikafalétól. A keleti bazilikafal előtt az északi fal tengelye pontosan a bazilika hossz tengelyébe esik, nyugat felé "elnyílik" attól egy kicsit. A nyugati zárófal teljesen hiányzik, helye kiszervekeshető lett. Az épület belmérete: 11,80 (K) x 28,58 (D) x 12,30 (Ny) x 28,60 (É) méter; falvastagság: 0,90 m (K és D), 0,60 m (É), ? (Ny). Az épület belső terében, négyzetes rendszerben pillérek

Négy különböző építési periódus (2., 3., 4. és 5.) maradványai a bazilika DK-i sarkánál

²⁴ A periódus végének meghatározása logikai alapon történt, csak hozzávetőleges. Annyi bizonyos, hogy még legalább két építési periódus követi a 4. században.

Az 5. építési periódus (horreum) kőtömbjei a korábbi bazilika keleti és déli fala mellett

helyezkedtek el, összesen 28 darab (7x4). Középpontjaik távolsága ~3,70 m, alapozásuk átlagosan ~1x1 m alapterületű, az alapozásuk szabálytalan terméskövekből áll, melyek között homokkal töltötték ki. A pillérek alapozását a bazilika járószintjébe ásták bele, így nagymértékben tönkretették azt. A pillérek lábazati részét faragott, téglatest alakú kőtömbök képezik négyzethálós rendszerben. Kopott felszínük alapján valószínűsíthető másodlagos felhasználásuk. A fal és a kőtömb oldala közötti hézagot habarcsos-kőzuzalékos anyaggal töltötték ki, amely egy esetben teljesen épen megmaradt. Mivel az északi fal nem teljesen párhuzamos a déli bazilikafallal, a pillérek viszont tartják a szabályos rendszert, az északi fal déli szélé és az északi pillérsor északi szélé közti távolság egyre nagyobb. Ezek a pillérek nem a tetőszerkezet tartópillérei, hanem a pillértávolságból adódóan az épület belső járószintjét alkotó fapadozatot tarthatták. Struktúrája alapján az épület egy horreum lehetett. Megfigyelések alapján ez az épület is leég. A periódushoz tartozó külső térfelszín is meghatározó volt. A bazilika belső terében az épület pusztulásrétege felett planírréteg volt megfigyelhető. Relatíve nagy foltokban e felett az építési szinten habarcsréteg jelentkezett, ennek felszínén faszenes réteg volt megfigyelhető.

Az épület D-i oldalához, a nyugati felére egy 17 m hosszú és legalább 8,60 m széles melléképületet építettek. Ebből a keleti és a déli fal egy szakasza került elő, a nyugati fal síkja elviekben egybeesik a főépületével. A két falszakasz nem egy időben épült, amely a jelentősen eltérő alapozási mélységből és az utólagos összetoldásból következik. A toldás miatt az építés lehet a bazilika horreummá

Az ásatási terület 2008 decemberében

való átépítésének ideje, de lehet későbbi is. Egy következő építési fázisban az É–D irányú fal déli szakaszát a planírozás után megemelkedett külső járszint szintjéig visszabontották, az épületet egy új keresztfallal zárták le. (Az eredeti déli zárófal az ásatási területen kívülre esett.)

Még egy erősen roncsolt, az ásatási terület északi részén előkerült rövidebb falszakasról feltételezhető logikai alapon, hogy ehhez a periódushoz tartozott.

Legkorábban ekkor épülhetett az a csatorna, amelynek É–D irányú szakasza a horreum nyugati falával egy vonalba esett, majd annak északnyugati sarkánál irányt váltva, az épületet kikerülve délnyugatra fordult.

6. periódus (360-as évek – 370-es évek)²⁵

Az előző periódus horreumának északi fala az ebben a periódusban létesített épület déli fala lesz, déli oldalát támpillérekkel támasztották meg, északi oldala mellé keresztirányú falakat építettek. Közvetlenül nyugati oldala mellé egy másik épületet toldottak. (A két épület között fut az előbb említett csatorna.) A szerény ismeretanyag alapján az valószínűsíthető, hogy a fórum déli oldalán egy épületsort alakítottak ki. Az egyik kialakított helyiség padlófűtéssel volt ellátva: elágazó fűtőcsatorna és oldalfal menti tubulusok kerültek elő. Valószínűleg ekkor szűkítik le a horreum déli oldalához toldott épületet.

²⁵ A periódus időintervallumának meghatározása logikai alapon történt, csak hozzávetőleges.

Bazilikák az ásatási területen

7. periódus (370-es évek – ~420-as évek)

Egy 28 m hosszú, megközelítőleg kelet-nyugat irányú fal tartozik a periódushoz, amelynek egyik vége sem ismert: nyugaton az ásatási terület határa, keleten a meghagyott kocsi feljáró akadályozta a további kutatást. A megtalált szakasz mintegy fele 1,10–1,30 m magasan áll, a másik részét az újkori épületek pincéinek építéskor jelentősen lerombolták. A fal 1,20 m széles, a déli falsíkból a támasztópillérek ugranak ki 3 méterenként 0,4 méterrel. A pillérek a fallal össze vannak építve, négy került elő, a többi az idők folyamán megsemmisült, csak a helyük volt érzékelhető. A falban egy helyett, kb. 1 m magasságban egy kifele szűkülő nyílás volt megfigyelhető. A falon vakolat nem volt, mind a faltól délre, mind a faltól északra vékony habarcsos építési szint volt megfigyelhető, utóbbi alatt döngölt agyag (alapozás) jelentkezett. Mivel az előző periódus épületeinek helyén építették, a korábbi épületet az építése előtt visszabontották, ez jól megfigyelhető mind a faltól északra, mind a faltól délre.

Ez a római kori Sopianae eddig ismert legmagasabban megmaradt földfelszín feletti felmenő fala.²⁶ Megmaradt magasságát annak köszönheti, hogy a római kor után a vízvezető hálózat nem funkcionált tovább, a területet a Mecsek-oldalról lezúduló vizek iszapos, humuszos, törmelékkal töltötték fel. A középkor

²⁶ Az északi temető területén vannak jóval magasabb felmenő falak is (cella septichora, V. sz. sírkamra), de azok az akkori földfelszín alattiak voltak.

A 7. periódus kőfala (ókeresztény bazilika?), előtte korábbi visszabontott falak

időszakára már az akkori földfelszín szintje alá került egy része, így nem bontották el az építkezésekhez teljes mértékben és a földben a lepusztulástól is védve volt.

A fal hossza és szélessége alapján egy nagyméretű épület része, annak déli fala, a támpillérek alapján jelentős belmagassággal. Az építés ideje legkorábban a 370-es évek, de elképzelhető még a 380-as, esetleg 390-es évtized is. Az épület lényegében a város közepén, az (egykori) fórum déli oldalán állt. Magánjellegű építkezés teljesen kizárható (méret, közterület). Ebben az időszakban lényegében egyetlen középület jöhet szóba a városközpontban: az ókeresztény bazilika. Ebben az időszakban az építészet súlypontja a világi szféráról áttevődött a vallási épületekre. Ebben az időszakban kezdenek el épülni az északi temetőben a sírkamrák is. A század végére a városi lakosság túlnyomórészt keresztény vallásúvá vált. A megtalált falszakasz alapján egyértelműen nem jelenthető ki, hogy egy ókeresztény bazilika része, ezt a városon belüli központi fekvése és az építés ideje alapján lehet vélelmezni. További közvetett bizonyíték, hogy az ókeresztény temetőben is nagyszámú és jelentős temetői épületek emelkednek, így vélelmezhető, hogy a püspöki székhely nagyszámú keresztény közösségének a településen, az „élők városában” is volt egy jelentős épülete, ahol a közösség összejöhett, a szertartásokat végezhette.²⁷

²⁷ Keresztény közösségek megléte Pannóniában a 3. század közepe előtti időszakból nem mutatható ki. Sopianae keresztény közösségére vonatkozó korabeli írásos források nem maradtak fenn: név szerint nem ismerünk sem püspököt, sem egyértelműen Sopianaehez köthető mártírt. A település keresztény közösségére a meglévő emlékekből lehet következtetni: tárgyi leletek és vallási-temetkezési épületek. Valószínűsíthető lehet, hogy ahol a keresztényeknek egyház közösségük volt (amelynek a vezetője a püspök), ott a pogányoktól elkülönülő temetőjük is volt. Sopianaeban ennek központi része a város északi te-

Egyértelműen csak további kutatások alapján lehetne kijelenteni a falakról, hogy egy ókeresztény bazilikához tartoztak. Elviekben egy háromhajós épület képzelhető el: A középsőt keletről apszis zárhatta, főbejárata a nyugati oldalon lehetett. Nagy része a feltárási területtől északra, a mai Rákóczi út alá és az annak déli oldalán húzódó járda vonala alá esik.

8. periódus (420-as – 430-as évektől)

A periódushoz faszervezetű építmények maradványai (cölöplyukak) tartoznak. A cölöplyukak több esetben áttörik a legutolsó építési szintet, ill. a bazilika utáni planírréteget. Az újkori-modern bolygatás miatt csak az ásátás részterületein maradt meg összefüggéseiben. A római uralom megszűnte után helyben maradt lakosság vagy az újonnan érkező barbár lakossághoz köthető. A megfigyelhető cölöpsorok nagyjából követik a bazilika, ill. annak helyén épült későbbi épületek tájolását.

Hódoltság kor (1543–1686)²⁸

Két egymás mellé eltemetett elhunyt csontváza tartozik ebbe az időszakra. A római kor utáni iszapos-humuszos sötétszürke törmelékes feltöltődésbe ásták bele őket, tájolásuk Ny–K. Az elhunytak egymás melletti keze, a két test között össze volt kulcsolva, a kezekben egy ezüstpénz volt. Nehezen kivehető, vsz. 16–17. századi Habsburg pénz, a sas látszik rajta.

Történeti összegzés

A római kori város területén ez idáig ezen feltáráson volt kimutatható a legtöbb építési periódus és így a legrészletesebb kronológia is itt volt megalkotható a város római kori történetét illetően. A kronológia időkerete lényegében azonos a korábban megfigyelttel. A kezdetek a Kr. u. 1. sz. végére – 2. sz. elejére vezetnek vissza. A városi rang megszerzésének idejét illetően nem jutottunk előbbre, annyi azonban bizonyosságot nyert, hogy a település kinézete a 3. századtól városias jellegű. A 2–3. századot illetően lényegében azt találtuk, amit várni lehetett a korábbi kutatások alapján. A város területén a legnagyobb arányú építkezések a 4. sz. elejére tehetőek, amelyet a közigazgatási központtá való előléptetéssel és a hozzá kapcsolódó állami támogatással lehet magyarázni. A megtalált bazilika, helyét illetően (forum déli oldala) szokványos, viszont mérete a város nagyságához és jelentőségéhez mérten monumentális, amelyhez emelett egyedi építészeti megoldások társultak. Az ez utáni két periódus a megfigyelttek szerint elsősorban a tűz okozta pusztulásnak, semmint előre tervezett átépítésnek köszönhető. Mindenesetre mindkét esetben jelentősen változtattak a forum déli oldalának arculatán. Mind-ezidáig nyitott kérdés volt a város ókeresztény bazilikájának helye és annak meglé-

metőjének északnyugati része. A nagyszámú kereszténységhez köthető emlék jelentős keresztény közösségre utal, így a 4. századi püspökség megléte biztosra vehető. Sopianae kereszténységéről: Fülepp Ferenc... i.m. 1984.; Gosztonyi Gyula: A pécsi ókeresztény temető. Pécs, 1943.; Tóth Endre: Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen zeugnissen. In: Das Christentum im bairischen Raum. Köln – Weimar – Wien, 1994. 241–272. p.; Tóth Endre: A pogány és keresztény Sopianae = Specimina Nova XX. Pécs, 2006. 49–102. p.

²⁸ A terület a fallal körbekerített középkori várostól délre esik, a várak külső oldala előtti terület.

A 7. periódus kőfala (ókeresztény bazilika?), előtte korábbi visszabontott falak

te. Az egyik leglogikusabb hely a városközpont, a forum területe lenne. Ugyan nem száz százalékos bizonyossággal, de ezt az elgondolást régészetileg is sikerült alátámasztani. A legutolsó faszerkezetes periódus szintén megfigyelhető volt már máshol is. Az ásatási terület tudományos jelentősége abban áll elsősorban, hogy itt részletesen végigkövethető a város római kori története, amelyhez jelentős régészeti-építészeti emlékek társulnak.

Az előkerült emlékek további sorsáról

Az ásatási területen előkerült, az épített örökségbe tartozó emlékeket szakszerűen geotextillel és fóliával téliesítettük. A Janus Pannonius Múzeum kezdeményezte a Kulturális Örökségvédelmi Hivatalnál a telken előkerült, épített örökség tárgykörébe tartozó római kori régészeti emlék-együttes műemlékké nyilvánítását az emlékek jelentőségének elismeréséül, valamint a védettség fokozása céljából.

Felmerül a kérdés: Látható lesz-e a római kori emlék-együttes a nagyközönség számára? Erre törekszik mind a Janus Pannonius Múzeum mind a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH), mind Pécs városa valamint a beruházó is. Annyi bizonyos, hogy az előkerült épített örökség tárgykörébe tartozó régészeti emlékeket meg kell őrizni. A döntés azonban végső soron a beruházótól függ. Jelen törvényi szabályozás szerint: A régészeti feltárások költségeit a mentő feltárások kivételével annak kell fedeznie, akinek érdekében a feltárás szükségessé vált. A feltárás eredményeinek függvényében a KÖH további kötelezvényeket adhat az építéshez szük-

Munka közben

séges építési engedély hatályossá válásához. Jelen esetben a régészeti emlékekkel fedett területen mélygarázs kialakítása nem lehetséges. A bemutatás szükségességét a KÖH adhatja határozatba. (A kikért szakértői vélemények egyértelműen a bemutatást javasolják.) A beruházóval az egyeztetés folyik. Szerencsés módon a római emlékek előkerülési szintje mintegy 3-4 méterrel a Rákóczi út szintje alatt van, így a pinceszinten való láthatóvá tétel lehetősége elviekben fennáll.

Amennyiben az előzetesen kalkuláltakhoz képest a „régészeti rész” túl nagy többletköltséget róna a beruházóra, előfordulhat az is, hogy eláll a tervezett beruházástól és visszatemeteti a területen előkerült épületmaradványokat a megfelelő állagmegóvás mellett. (Pécsen akad erre már példa – Sopianae tér.)

Pécs szempontjából azért is kiemelkedő fontosságú lenne az emlékek bemutatása mivel a város történetének gyökerei a római kori Sopianae városáig nyúlnak vissza és a római kori város területéről méltó módon bemutatott régészeti emlék jelen állás szerint nem látható a nagyközönség számára. (A világörökségi helyszín a római temető területére esik.)

POHÁNKA ÉVA

300 ÉVE SZÜLETETT KLIMO GYÖRGY, A PÉCSI EGYHÁZMEGYE KULTÚRAPÁRTOLÓ PÜSPÖKE

„Szép, ha a' nagy nemből származott Ifjú, kevélykedvén benne olly tetteket követ el, mellyek Öseire méltók; (...) De épen olly szép, vagy még szebb 's dicsőbb alacsony ágyból származni, 's a' nélkül, hogy sugárt látna a' pályán, mellyet koszorús Elei lefutottak volna, fellépni arra, 's nagy elméje, és érdemei által azon úgy raggogni, hogy a' csupa hűség helyett; mellyel Hazájának tartozott, érdemeket tegyen oltárára, 's mind Oltalmazója, és Istája a' Honymak, álljon a' Nagyok között. Illy férfiú volt Klimó György...” – E szavakkal vezette fel Klimó György életrajzi méltatását 1815-ben Kölesy Vince Károly.¹ Egy ilyen szép kerek évfordulón úgy illik, hogy egy röpké megemlékezést tartsunk arról az emberről, aki a török utáni felszabadulást követően a legnagyobb fejlesztéseket vitte végbe az egyházmegyében, mind hitéletbeli, mind kulturális, mind oktatási szinten.

Klimó György 1710. április 4-én született a Nyitra megyei Lopassón, a 32-es számú házban.² (Az anyakönyvben családnevét még Klimovicznak jegyezték fel.) Szülei szegény sorsú földművesek, testvérei Márton, János és Anna voltak.

Tanulmányait Wranovych pozsonyi kanonok pártfogása mellett kezdte meg Pozsonyban, majd a budai alumneumban tanult. 1731. augusztus 10-től a nagyszombati Szent István papnevelő intézet növendéke lett. Itt végezte el a teológia két évét, továbbá bölcsészeti tanulmányokat is folytatott. Az iskolai évek alatt nagyon sokat nyomorgott és éhezett. Az egykorú hagyományok szerint, mint tanuló, szegénysége miatt házról házra járt bögréjével, amelyben ételt kért magának. „Patrizáló bögréjét” emlékül eltette magának, s mint püspök is nagy becsben tartotta, sőt nem szégyellte vidámabb óráiban az ebédlőasztalnál a vendégeinek „édes emlékezéssel” megmutatni.

Papi pályafutásának egyes állomásai lépésről-lépésre előlegezték meg számára a későbbi pécsi püspöki működését: 1733-ban Vedrődön Esterházy Imre hercegprímás szentelte fel miséspappá, majd Vágújhelyre küldték segédlelkésznek. Itt gróf Zichy Ferenc prépost, későbbi győri püspök mellett működött rövid ideig, ezután

¹ Kölesy Vince Károly – Melczar Jakab: Nemzeti Plutarkus. I. kötet. Trattner János Tamás költségeivel 's be-tüivel, Pest, 1815. 254–263. p.

² Klimó György születési dátumát tekintve a szakirodalomban közmegegyezéssel az 1710. április 4-i dátum szerepel. A korszakból adódóan nem meglepő azonban, hogy a források más napot is megjelölnek. A Rómában, 1763-ban kiadott Annurio pontificio-ban a következő adatot találjuk: „Cinquechiese in Ungheria: Giorgio Klimo, nato in Lapasson Dioc. Di Strigonia 9. Aprile 1710, fatto Vesc. 15. Novem. 1751.” A Jedlicska Pál kezdeményezésére 1911-ben az ordinárius szülőházán felavatott kétnyelvű – magyar és szlovák –, fekete labrador márvány emléktábla felirata is az április 9-i születési dátum köztudatban való ismertségének ékes bizonyítéka lett. Kopcsányi Károly sem könnyítette meg a dátum körül kialakult bizonytalanságot, hiszen rövid életrajzi taglalásában Klimó György születése napját 1710. április 10-ében jelölte meg, noha a fent említett márványtábla-avatásról ő maga adott hírt. A dátumok közti eltérés, a többféle időpont együt-télése abból a „feljegyzési hibából” adódhat, hogy az egyházi anyakönyvekbe a keresztelés dátuma kerülhetett be a születés pontos időpontjának megjelölése nélkül, így az terjedt el a köztudatban is.

gróf Klobusiczky Ferenc Nagyszombatba hívta érseki helyettes titkárnak. Ő irányította figyelmét a régi történeti írások és a könyvek felé. 1740. február 5-én pozsonyi kanonoknak, egy évre rá, 1741. február 1-jei hatállyal pedig Esztergomban gróf Esterházy Imre hercegprimás oldalkanonokjának nevezték ki. Ugyanezen év november 4-én nyitrai (sasvári) főesperesi címet is kapott. 1744. július 19-én Novi címzetes püspöke lett, továbbá jogot kapott az esztergomi-mezei apáti cím viselésére.

Szorgalmas munkája politikai előmenetelében is meghozta az eredményt: Klimó György először 1744 és 1746, majd 1759 és 1772 között szerepelt a Helytartótanács tanácsosainak névsorában.³ 1746. október 17-től 1751. július 30-ig Novi

³ Ember Győző: Der österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761–1768. = Acta Historica 1959–1960. Több részletben.

püspökeként a Magyar Királyi Kancellária tanácsosa volt, és ebben a minőségében a magyarországi katolikus ügyek referensi feladatait látta el. A hivatalos eskütételre 1746. október 6-án került sor. Mária Terézia ekkor figyelt fel a szerény, de szorgalmas egyházfira, és egyik kedvelt embere lett.

1751. július 30-án az uralkodónó pécsi püspöki méltósággal ruházta fel Klimo Györgyöt, noha Fonyó Sándor már helynöki minőségben átvette az egyház-

megye irányítását. A beiktatási ünnepség 1751. december 22-én zajlott le. Püspökké szentelése 1752. március 5-én Pesten történt meg, patrónusa, az időközben kalocsai érsekké lett Klobusiczky Ferenc által. 1752. április 17-én Pécsen Baranya, 20-án Bonyhádon Tolna vármegye főispáni székébe is beiktatták (örökös főispán). 1755-ben Verőce adminisztrátora is lett egy személyben. Kinevezése után, 1753-ban Mária Terézia nemesi címet adományozott számára, valamint két fiútestvérének, Jánosnak és Mártonnak, továbbá egy unokatestvérének, Ádámnak.

Az egyházi ranglétrán még tartogattak számára magasabb pozíciót is, hiszen 1765-ben Barkóczy Ferenc primás halála után az uralkodónó őt szemelte ki

az esztergomi érseki tisztség betöltésére, ám Klimó ezt betegségére hivatkozva visszautasította, továbbá lokálpatrióta lelkülettel hozzátette: „13 év óta dolgozom a megye művelődése érdekében, nem hagyom el soha!”

A püspöki szék elfoglalásával Klimó egy igen nehéz jogi helyzet kellős közepén találta magát. Pécs városa az 1703. április 19-ben kelt királyi resolutio révén a püspök és a káptalan birtokába került. Innentől datálható a város polgárainak a püspökséggel való ellentéte a város szabad királyi rangra emelése ügyében. Rendkívül nyomasztó tény volt ez Klimó számára, aki mint jobbágycsalád sarja tisztában volt a földesúri hatalom milyenségével. Ő maga nem szabadíthatta fel városát, hiszen ezt püspöki esküje tiltotta, ám ennek a kettős állapotnak véget akart vetni. Ennek legékeesebb bizonyítéka, hogy 1775. október 26-án levelet intézett VI. Pius pápához, amelyben feloldozását kérte. A pápa elutasító válaszát Caraffa bíboros tolmácsolta. A diplomáciai protokoll sejtette, a nemleges válasz egyik oka az is lehetett, hogy Mária Terézia külön követe nem kérte a püspök felmentését a Vatikánban.⁴ Az elmúlt rendszer szakirodalma hajlamos volt olyan színben feltüntetni Klimó Györgyöt, mint a szabad királyi rangra való emelés egyetlen akadályát, noha kiemelkedő szerepét már az 1780-ban kiadott oklevélben maga az uralkodónő sem felejtette el felemlíteni: „*Mi MÁRIA TERÉZIA... a nevezetes kiváltságos Püspöki Várost SZABAD KIRÁLYI VÁROSSÁ emeljük (...) amihez különösképpen hozzájárul az is, hogy Klimó elhunyt püspök míg élt, fenségünk elé egyébként a legalázatosabban előterjesztette, hogy a földesúri hatalom, melyet a pécsi püspökség az ugyanazon nevű várossal szemben ősi jogon is, és új adományozás címén is gyakorol, mind ama botrányoknak köve és forrása, mely eleddig a papság és a polgárság között fennállt, és hogy a viszálykodásnak és alattomos gyűlölködésnek gátat kell vetni, és hogy nem csillapítható le másként a nevezett város botrányos civakodása, és hogy nem szerezhető meg másként a lelkek harmóniája és nyugalma, csak a város felszabadításával...*”

Közjogi tevékenysége sem merült ki csupán a főispánságban, hiszen folyamatosan részt vállalt az országgyűlés munkájában is. Számos felmerülő vitás ügyben kérték fel bírói feladatok elvégzésére.⁵

1755. június 29-én Klimó püspök nagyszabású ünnepséget rendezett, mivel XIV. Benedek pápa engedélyével a római szentszéktől elnyerte a pallium viselésének és az érseki kereszt elővitelének jogát.⁶

Működése kezdetén Klimó felmérte egyházmegyéje állapotát és szomorú képet kapott a templomok számát és felszereltségét illetően. Egyházi tevékenysége alatt 16 plébániát (Szentdénés, Cikó, Babarc, Palotabozsok, Mozsgó, Abaliget, Szaltnak, Lengyel, Grábóc, Szajk, Nak, Lánycsók, Erzsébet, Kárász, Erdősmecke, Villány) alapított, és több mint 70 templomot építtetett, vagy renováltatott.

⁴ Borsy Károly: Klimó György, aki megszerette Pécs városát = Pécsi Szemle 2001/tavaszi. 21–26. p.

⁵ A legnevezetesebb ügye Padányi Bíró Márton veszprémi püspök visszaszállásának ügye volt, ekképpen érthető, hogy Padányi naplójában nem éppen hízelgő szavakkal emlegette fel Klimó jobbágyszármazását, valamint a magyar nyelv hiányos bírást.

⁶ A kérvényezés még 1754-ben történt meg, hivatkozván arra, hogy Calanus pécsi püspöknek már a 12–13. század folyamán egyszere odaadományozták ezen előjogokat.

26 éves püspöksége eredményeképpen újjáépült az egyházmegye templomhálózata és fejlődésnek indult a hitélet is.

Az oktatás minden lépcsőfokának megreformálásában nagy szerepet játszott Klimo. Az alsófokú iskolák meglétének és fejlesztésének igen nagy jelentőséget tulajdonított. Ezt bizonyítják a számadatok is, hiszen püspöki működésének kezdetén 72 népiskola működött az egyházmegyében, amely 1777-re 134-re emelkedett.

Még beiktatása előtt, 1743-ban érkeztek Pécsre a ferences apácák, az ún. harmadrendi nővérek, akik a mai Mátyás király utca 15. szám alatt leányiskolát nyitottak. Itt a magyar és a német nyelv oktatása mellett varrást, kézimunkát és egyéb női házimunkákat tanultak. Klimo megismerve tevékenységüket, természetbeni és pénzbeli adományokkal segítette munkájukat. Mivel bentlakásos iskoláról volt szó, ezért az épület bővítését is támogatta. Az épület bejárata felett a mai napig ott áll Klimo püspöki címere.

Klimo György egyházmegyei kinevezését követően a Vatikánba küldte Koller József kanonokot, hogy az egyházmegye történetét felkutassa. Ekkor bukkantak rá az 1367-es Nagy Lajos király által létrehozott, és a 15. század közepéig fennálló egyetem alapító dokumentumaira. Az universitas újjraalapítása érdekében tervezetek születtek meg egyrészt a város indítványaira, másrészt az egyház óhajtásaira.

1751. március 15-én Baranya megye karai és rendjei közgyűlésükön utasítást adtak követeiknek, hogy egyetemalapítási szándékukról tájékoztassák Mária Teréziát. Az egyházfő pedig 1769. január 6-án küldött felterjesztést az uralkodónőhöz a Pécs városában tervezett felsőoktatási intézmény felállítása ügyében, *„melyben a hittudományokon kívül a kánoni jogot, az egyháztörténelmet, bölcsészetet és mennyiségtant nyilvánosan előadni, azokat, kik a szigorú vizsgálatokat sikeresen kiállották, graduálni lehetne”*.⁷ XIII. Kelemen pápához pedig emlékiratot nyújtott be az ügyben. Terve az engedélyeztetések hiányában, valamint korai halála miatt meghiúsult.

A püspök egyetemalapítás tervében központi helyet foglalt el a hittudományi és papnevelő intézet ügye. Klimo meggyőződése volt, hogy a hitéletet csak egy kiválóan képzett klérus tudja hatékonyan gondozni. A püspök elődje, gróf Berényi Zsigmond (1736–1748) által alapított két éves papi szemináriumot, amely a filozófiai tanulmányok felmutatását sem vette komolyan, az 1760-as években először három, majd négyéves képzésűre bővítette. A hittudományi intézetet szerette volna a felállítandó universitas teológiai fakultásává emelni.

Az oktatásban is megmutatkozott patrónusi habitusa, hiszen több ösztöndíjat hirdetett egyházmegyéje tanulói számára, sőt adományként papírral is ellátta őket tanulmányuk idejére. Ez nagy kegy volt a papírmalmot is fenntartó püspöktől, hiszen a papír igen drága portékának számított a 18. században.

A kultúra és a tudományosság terjesztésére már püspöki működése kezdetén körvonalazódni látszott egy felállítandó, nyilvános bibliotéka gondolata. Formálódása csaknem másfél évtizedig tartott, így végül 1774 tavaszán nyithatta meg a kapuit mindenki közhasznára, a püspöki palota délnyugati szárnyán felépített új

⁷ Helytartótanács 1769. október 2-án 3944. szám alatt kelt leirata.

épületben. A gyűjtemény csaknem 15 000 kötettel büszkélkedhetett és „kölcsonzó-könyvtárként” funkcionált. A bibliotékában egy 3000 darabos éremgyűjteményt is őrzött az ordinárius, továbbá a természettudományos vizsgálatokhoz egy csillagvizsgáló és földmérő eszközöket is magába foglaló csillagászati tornyot rendeztetett be.

A könyvtáralapítás eszméje szorosan összekapcsolódott egy papírmalom és egy helyi nyomdászmuhely megalapozásával: ezáltal megteremtve könyvkultúra minden szükséges intézményét. A papírmalom tervét 1764-ben Fonyó Sándor pécsi nagyprépost terjesztette elő a káptalani tanácsban. A malom építése kb. 1770/71-re fejeződött be a püspöki telken található Tettye utca 42. szám alatt, költségeit pedig Klimó György püspök fedezte: ezért püspöki alapításának tekintjük. Erre utal, hogy a „papírmalom” mind épülete homlokzatán, mind vízjegyként a nagynevű ordinárius címerét használta. A püspök már 1769-es egyetemalapítási kérelmében külön hangsúlyozta: „...egy könyvnyomdára is szükség lesz, ennek felállítását is kérem a királyi kegyből.” Így 1772-ben Klimó püspök ajánlását csatolja nyomdaalapítási kérelmének papírjaihoz Engel János József. 1773. február 5-én meg is kapta a könyvnyomtatói kiváltságlevelet: „...megengedjük, hogy ... Pécs püspöki városában nyomdát állítson fel, abban mindenfajta könyvet nyomtathasson s azokat terjeszthesse...”. Műhelye a mai Perczel utca 25. szám alatt volt.

Klimó bőkezű patrónusként több mű megjelentetésénél nyújtott anyagi segítséget, így számos előszóban messzemenő hálával emlékeztek meg kegyességéről (Gelasius Dobner, Klimó Ferenc). Egyes szerzők műveinek fordíttatását – megismerésük reményében – is messzemenő támogatásban részesítette (pl. Lodovico Antonio Muratori és Tommaso Soldati munkáit). Nem egy kutatásnak az alapjait a püspöki könyvtár forrásai és nyomtatványai biztosították. Klimó maga nem volt irodalmi ember, egyházi beszédein kívül nem jelent meg más munkája. Igazi patronáló szelleme az egyházmegye papjainak felsőfokú oktatásában nyújtott segítségével is bemutatható. Papjai sorából két személyt is kiemelt, akikben igen korán felfedezte a tudományos nagyszerűséget: Szalágyi István és Koller József. Mindkettő bécsi és római tanulmányait erkölcsileg és anyagilag is támogatta, egyúttal megbízva őket egyháztörténeti kutatásokkal. Szalágyira Pannónia egyházi történetének összeírását (*De statu ecclesiae Pannonicae libri VII*) osztotta, míg Kollert a pécsi egyházmegye évszázadainak lejegyzésére kérte fel (*Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*). Egyikük sem felejtette el műve megjelenésekor megköszönni az egyházfő irántuk tett jóindulatát. Koller alázatát mi sem bizonyítja jobban, hogy az elkészült nyolckötetes munkájának előszavában azt a kijelentést tette, hogy ez nem is az ő munkája, hanem Kilmóé!

Köztudomású, hogy a Klimó György püspök lelkes Janus Pannonius kutató volt. Koller József az ő megbízásából Firenzében és Rómában lejegyezte a humanista pécsi püspök kallódó verseit, és tervezték a lehető legteljesebb Janus-kötet kiadását. Koller az egyházmegye történetét taglaló munkájában mintegy 20 oldalon keresztül közölte az ismeretlen verseket, amelyeket Itáliában talált.

Klimó püspököknek egyházfői működése első idejétől kezdve gondja volt az egyházmegye zenei életére. Nem tudjuk, vajon zeneértő ember volt-e, de azt igen,

hogy az első orgona csúcsán az ő címere volt látható. Sokat tartózkodott Pozsonyban, ahol, ha tudta maga intézte a zenészek ügyeit. 1757-ban rendelkezést is hozott a zenével kapcsolatban. Az volt a szándéka, hogy a dóm zenészei között minél több papi személy kapjon helyet, ezért minden évben két tehetséges, zenei műveltségű kisdíákot kiválasztott, hogy őket a szemináriumban képezzék tovább. Iskolába pedig a jezsuitákhoz jártak, mert ott kiemelkedő ének- és a hangszertanítás volt.

Egy 1751. december 13-án kelt levele ékes bizonyítéka annak, hogy Klimó már fölszentelése előtt személyesen tájékozódott a város és az egyházmegye állapotáról, majd benyomásairól beszámolt Mária Teréziának: „*A rezidencia legnagyobb része romokban hever. A székesegyház belseje orgona hang nélkül, azaz iszonyú nagyság megfelelő fölszerelés nélkül, oltárok, padok nélkül.*” A püspöki palotán az ő égisze alatt történő átalakítások az alábbiak voltak: A várkapu tornyának felújítása és egy új óra elhelyezése. A keleti szárny restaurálása, majd újjáépítése, amelynek következtében eltűnt a délkeleti sarok korábbi tornya. A mai nagy szalon fölött kiépítettek egy sajtáságos helyiséget, amelynek nem voltak ablakai, sem a keleti, sem a déli oldalon, hanem csak a Klimó által fölmagasított déli fal ovális ablakán keresztül kapott világosságot. Ez volt „az egyháziak magába szállása érdekében elkülönített hely”. Az északi szárny emeletének kialakítása és a nyugati szárny elbontása, a quadrum megszüntetése ugyancsak az ő idején ment végbe. A palota együttes délnyugati felén Klimó püspök nevéhez fűződik a 14. század óta ott álló toronynak csillagászati célra történő átalakítása és berendezése, valamint a mellette levő üres telken a könyvtár önálló épületének felhúzatása.

Nagy gondot fordított a Bazilika belső berendezésére is. Kiemelkedő szépségű az ezüsből készült aranyozott monstranciája. Kelyhe és számos miseruhája ma is megtekinthető a Székesegyház Mária kápolnájában.

A képzőművészetek iránti fogékonysága is igen hamar megmutatkozott: erről tanúskodnak a Székesegyház egyes oltárképei, valamint Baranya egyes templomainak fő- és mellékoltárképei is.

Számos elfoglaltságát kipihenendő a püspök szívesen időzött az 1751 és 1753 között felépült mecseknádasdi kastélyában, amelyet nyaralóként használt. Körülötte gyönyörű arborétumot és vadaskertet alakított ki. 1770-re elkészült a plébániatemplom is. Pécsett a mai Dischka Győző utca északi részén is volt egy kertje, ezért is volt az utca korábbi neve Aloe-gasse, majd Kert utca. Itt különleges délszaki növényeket neveltetett, amelyek beszerzésében nagy segítségére volt a későbbi diakóvári püspök, Kertiza Máté.

Egy apró művelődéstörténeti adalék: Szent István jobbja a mohácsi csata után Raguzába került, az ottani domonkos kolostorba. Itt talált rá Pray György, a neves jezsuita történétíró. Javaslatára nyomán Mária Terézia elhozatta az ereklyét, amely 1771. május 20-án érkezett meg Schönbrunnba. A kastélyban szervezett ünnepélyre az uralkodónő meghívta Klimó püspököt is. Itt a Szent Jobbot eredetiség-vizsgálatnak vetették alá, majd elhelyezték a királynő által elkészíttetett díszes tartóba, és végül a budai palotába vitették. Nem túlságosan ismert tény, hogy az ezt követő augusztus 20-iki, Szent István napnak országos ünneppé való nyilvání-

tása, valamint a Szent Jobb körmenetek bevezettetése Klimó kezdeményezésére történt meg.

Korán jelentkező betegsége miatt rendszeresen felkereste a karlsbadi fürdőt, amelynek vize bizonyos ideig hatásosnak tűnt. Végül 1777. május 2-án adta vissza lelkét a Mindenhatónak. A temetési ceremóniára a püspök által előre megszabott szertartás kivitelezése miatt csak másfél hónap múlva került sor, amelyről részletes beszámolót adott a *Pressburger Zeitung*. A búcsúztatót 1777. június 17. és 19. között vezényelték le: az első napon magyar, a másodikon horvát, az utolsó napon pedig latin és német nyelven. Az egyházi élet és a politikai élet nevesebb személyei is részt vettek a szertartáson. A kiváló püspök ravatala előtt négy piramis állt: az első egyházügyi intézkedéseit, a második tudománypártolását, a harmadik pécsi működésének vívmányait, az utolsó pedig politikai munkásságát méltatta.

A ma az Egyetemi Könyvtár lépcsőházában álló síremlékének szövege alapján is tudva levő, hogy a nagynevű püspök teste a Szent Péter Bazilika Corpus Christi kápolnájában, a leckeolvasó oldalon lett örök nyugalomra helyezve, és itt nyugszik a mai napig. A síremléket később, Esterházy Pál László püspök idején Giuseppe Antonio Sartori, dél-tiroli szobrászművész készítette el egy régi római szarkofágból, majd az 1882-es átépítéssel kikerült a Szent Imre kápolnába. Az Egyetemi Könyvtár végül 1924-ben kérette épületébe, hogy méltó emléket állítson Pécs nagyformátumú, kultúrapártoló püspökének.

Irodalom Klimó György életéről.

– Boros László: Adatok Klimó György pécsi püspök kulturális tevékenységéhez = *Vigilia*, 1979. július 494–495. p.

– Borsy Károly: Klimó György, aki megszerette Pécs városát = *Pécsi Szemle* 2000/tavaszi. 21–26. p.

– Borsy Károly: A XVIII. század második felének két püspöke – Klimó György és Eszterházy Pál László = *Tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből* I. Fricssy Ádám (szerk.). Pécs, 1993. 275–306. p.

– Borsy Károly: Klimó György – Pécs tudomány- és művészetpártoló püspöke = *Pécsi-Baranyai Történelmi Arcképcsarnok CD-ROM*. Ódor Imre – Lengvári István (szerk.). Pécs, 2003.

– Csajághy Károly: Klimó György Pécsi Püspök élete = *Munkálatai a' pesti növendék-papság' magyar iskolájának*. V. kötet. A m. kir. Egyetem betűivel, Buda, 1838. 321–342. p.

– Kölesy Vince Károly – Melczer Jakab: *Nemzeti Plutarkus*. I. kötet. Trattner János Tamás költségeivel 's betűjével, Pest, 1815. 254–263.

– *Magyar életrajzi lexikon*. Kenyeres Ágnes (főszerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 717. p.

– Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. VI. kötet. Kiadja Hornyánszky Viktor Könyvkiadó hivatala, Budapest, 1899. 558–559. h.

BOROS LÁSZLÓ

A JÉZUS SZÍVE (PIUS) TEMPLOM

A pécsi jezsuita rendház létesítésének alapötlete Zichy Gyula pécsi püspök (1906–1926) dédelgetett tervei között szerepelt, amely egyik karlsbadi tartózkodása során került napvilágra. A püspök, P. Pámer jezsuita atya, az ausztriai kalksburgi kollégium tanára és Mosonyi Dénes pécsi kanonok társaságában folytatott egészségügyi sétája közben feltárta elképzeléseit. Sétapartnerei rábeszélése nyomán nemcsak a rendház, hanem az általa igen kedvelt ausztriai Kalksburg kollégiumának mintájára építendő gimnázium és internátus megvalósítása mellett is döntött.¹

A közös osztrák–magyar jezsuita rendtartomány 1909-ben történt különválasztása után az önállóvá lett magyar provincia első főnöke, valamint a rend római generálisa, Zichy püspök ötletét, egy Budapesten felállítandó intézmény létesítésére változtatták volna. A hatalmi szó ellenében a püspök, X. Pius pápához (1903–1914) fordult, akinek a terveket is bemutatta. Zichy püspöknek az építkezésre vonatkozó elképzelése elnyerte a pápa tetszését, amelynek eredményeképpen a pécsi megvalósítás elfogadására kérte a rendi előljárókat. Az új pécsi jezsuita rendház, gimnázium, internátus, és természetesen a templom is, Zichy püspök határozott akaratából, pápai segédlettel válhatott valósággá, ezért a hála és tisztelet jeléül az egész intézményi egységet X. Pius pápáról nevezték el. Az 1950. évi államosítása óta már csak a templom köznyelvi megnevezésében él Giuseppe Sarto, vagyis az 1951-ben boldogítva avatott, majd 1954-ben kanonizált X. Pius pápa emléke.

Az építkezésre szánt területet, három lehetséges helyszín közül, az egykori Makár-, 1926–51 között és ma újból Zichy Gyula utca, ma Ifjúság útja vonalától északra eső csoronikai, volt püspöki szőlőterületen jelölték ki. A kollégium építkezésének tervei 1912-re Pilch Andor sík terepre alkalmazott változata szerint elkészültek. A rendház, a gimnázium és az internátus építése közvetlenül az I. világháború kitörése előtti időben, a terep adottságainak megfelelő új tervek elkészülte és jóváhagyása után kezdődhetett el. A dél-nyugati szárny kivételével a kollégium 1915-ben tarthatta a házszenelési ünnepséget, amelyen a 10 éves jubileumát tartó püspök is megjelent. Avatóbeszédének zárómondatát érdemes felidézni: Virágozzék az intézet, s legyen vára a szent hitnek, a tiszta erkölcsnek és a hazaszeretetnek; legyen iskolája az alapos tudománynak, a lelket nemesítő igaz művészetnek; legyen otthona az új nemzedéknek.²

Az 1925-ben a kalocsai érseki székhelybe kinevezett Zichy püspök még ez évi pécsi látogatásakor örömmel látta az időközben megindult kollégiumi nyugati szárny építésének előrehaladott állapotát. A folytatáshoz 40 ezer pengőt helyezett letétbe azzal a feltétellel, hogy a rend a templom építését is megkezdi.

A rendház, a gimnázium és a kollégium nagyszabású építkezésének ismeretése nem feladatunk, mindössze annak részeként, az I. világháború és tragikus

¹ Hegedűs László: Kollégium a Mecsek alján. Pécs, 1991. 6. p.

² Hegedűs... i.m. 1992. 17. p.

következményei miatt csak 1927 végétől kezdődő és 1930-ban már befejeződött templomi építő munkálatok végeredményének elemzésére vállalkozhatunk.

A Pius templom terveinek elkészítésére Fábián Gáspárt kérték fel, aki a két világháború között legtöbb feladatot teljesítő Hauszmann Alajos, Alpár Ignác, Möller István, Foerk Ernő, Árkay Aladár, Hüttl Dezső, Petrovác Gyula, Kismarty Lechner Jenő, Alpár Ignác, Kotsis Iván neves kortárs építészek sorában szerepel. Nevéhez több mint negyven templom, harmincegy iskolaépület, továbbá kórházak, lakóépületek és más építmények kötődnek, közöttük találjuk a pécsi Szent Mór kolégium neoromán épületét is.

A templom alapkövetelménye a háborús veszteségeket ki sem heverő, s megcsonkított ország helyzetében, amikor már a gazdasági világválság első jelei is mutatkoztak, 1927 októberében került sor. A hónap első napja vasárnapra esett, amikor az ünnepélyes aktust Zichy Gyula, már kalocsai érseki méltóságában, a pécsi püspöki székhely utóda, Virág Ferenc (1926–1958), és más egyházi és világi előjárók, valamint nagyszámú érdeklődő közönség jelenlétében végezték.

A templom felszentelésére 1930. június 9-én, Püsköd hétfőjén került sor. Az eseménnyel kapcsolatban megjelent hír az építkezés befejezetlenségéről is tudósít. „Ez a templom rendkívül nehéz időben, gondok és küzdelmek között megszületett. Fehér falai Püsköd hétfőjén már imára várják a hívőket. Miként ez az ország, úgy ez a templom is csonka még. Kettős tornya hiányzik, de hiányos, vagy egészen ideiglenes a templom felszerelése és berendezése. Amerre a szem tekint, ebben a templomban a szegénység, a csonkaság kiált részvétért. De így, szegénységben és csonkaságában is szép ez a templom, hatalmas.”³

Homlokzatok

A templom elhelyezése a már megépült rendház, internátus és a gimnázium térrendszeréhez illeszkedett. Ugyanakkor, a városképi szempontoknak is megfelelő helyzetében, a Honvéd utca tengelyéhez is igazodik. A kezdetben mérsékelt, majd meredekebben emelkedő egyenes vonalvezetésű utca perspektíváját zárja az épület, amelynek homlokzatán a nap minden szakában kedvező fényhatások érvényesülnek.

A stílus meghatározásának kérdésében a 18. század korai gótizáló, majd klasszicizáló törekvéséig kell visszanyúlnunk. A múlt felé fordulás egyik mozgató eleme a francia forradalom szellemiségének, a Habsburgok stílusának vélt barokk-al való szakítása volt. Magyarországon a nemesi nemzeti mozgalmaknak a magyar múlt iránti érdeklődése is hozzájárult az építészetben, s általában a képzőművészetben megjelenő romantikán keresztül a történeti stílusok felújításához. Az eklektika és a szecesszió nem zárta le végleg a 19. század második felében alkalmazott neo-stílusok korszakát. Leginkább a templomépítészet területén, továbbra is szívesen nyúlnak a neoromán és a neogótika térbeli és felületi, az 1920-as évektől a Bauhaus hatása alatt átrendezett formarendjéhez. Az építészetnek ebben a stílusbeli átfedésekkel jellemezhető korszakában jöttek létre templomunk

³ Dunántúl, 1930. június 8.

tervei, amelyeket a nemzet tragédiája, megmaradásának gondolati tényezői is befolyásoltak.

A Pius templom stílusa a középkori szerzetes-templomok egyszerű, nyugodt formáit idézi. A bazilikális, háromhajós, keresztház nélküli alaprajzon emelt felépítmény a francia román stílusú templomok egyszerű, arányos térformálású épületeit idézi. Pécs modernkori templomai közül leginkább a 19. század végén átépített Szé-

kesegyház küllemére emlékeztet. Ezért egyes vélemények szerint az egyházmegye főtemplomának hatása érződik a homlokzatokon. Az alaposabb vizsgálat azonban mindössze a stíluseredet azonosságát állapíthatja meg. Az épület tömegében, felületének részletrendjében megnyilvánuló különbségek nagyban eltérőek. Sokkal inkább tartozik abba a stíluskörbe, amelyet az úgynevezett magyar romanikát képviselő templomaink, Ják, Sopronhorpács, Lébény és Zsámbék képviselnek.

A templom észak–déli helyzete, valamint beépítettsége, alig enged rálátást a többi homlokzatra. Az utcaszintről induló széles lépcsőzet hatásos bevezetője a négy erőteljes oszlopon nyugvó paradiso, azaz bejárati előcsarnok hármasszós látványának. A párnatagos, saroklevél nélküli oszloplábazatokon erőteljes, enyhe entázissal emelkedő oszlopain palmettával díszített kockafejezetek ülnek. Az előcsarnok mennyezetét, az oszlopok által meghatározott egységek szerint, keresztboltozatok tagolják. Szükség esetén kitérhető az oszlopközökhöz illeszkedő három, kétszárnyas kapu, amelyek a főhajóba nyílnak.

A bejárati homlokzat alsó szintjét osztó oszlopokon archivoltszerű három román ív támaszkodik. Homlokfelületüket farkasfog-fríz díszíti. Az ívek fölött egy osztópárkány következik, amely az alatta levő, előbb tárgyalt homlokzati egységgel, római diadalívre emlékeztet, s mint ilyen, akár önálló építményként is megállná helyét.

A következő homlokzati szint uralkodó emeleti egységének vakárkádja fölött hatalmas, 16 osztású rózsablak foglal helyet. Tőle jobbra és balra két-két, fent ívvel záruló mélyített falsáv nyújtja a teret. A főpárkány alatt, a falsávok között váltakozó méretben ismétlődő ívsor, a homlokfelület alsó vakárkádjának formarendjével harmonizál. A magasra húzott oromzati háromszögben hét, a tetőszélhez igazodó magasságú keskeny rézsús ablak közül a középső három valódi, a többiek vakablakok. A tetővonalat tagolt párkányszegély kíséri. A csúcson kőből faragott bimbós szárú, Krisztus-jelképes oromzáró kereszt emelkedik.

A Pius kollégium és templom első terveit Pilch Andor 1913-ban készítette. Az első változat szerint a templom az épületegyüttestől független elhelyezésben, egy homlokzati toronnyal készült volna. Mivel Pilch terve sík terepre készült, Fábrián Gáspár budapesti műépítész a helyi domborzat figyelembe vételével a templomra vonatkozó módosított rajzot készített. A Rómába küldött két tervváltozat közül Fábriánét hagyták jóvá.⁴

A középkori templomépítészet liturgiai előírása szerinti tájolással szemben szokatlan, hogy a bejárat, és a nagy rózsablak, egyáltalán az egész főhomlokzat délre fordított felületén érvényesülő fényviszonyok, a keletelt középkori templomokétól eltérő látványt nyújtanak.

Az apátsági templomokra jellemző megjelenésű épület, a középkori homlokzati tornyos példaktól eltérően, a főhomlokzat síkjától hátravont két toronnyal épült. Gúla formájú toronysisakjait eredetileg palával fedték, 2002-ben rézborítással látták el. A koszorúpárkány alatt hullámíves fríz fut körbe a tornyokon. A nagy hármasszós ablakok osztóelemeit karcsú, kockafejezetes oszlopok alkotják. Az oszloplábazatok folytatásában pilaszterek következnek, amelyeknek közeit egy-egy vakablak

⁴ Hegedűs... i.m. 1991. 12. és 27. p.

pár tölti ki. Itt zárul a harangemelet, amelyet hangsúlyos övpárkány határol el az alatta következő óraemelettől. Az óra helyéül szolgáló mélyített mezőt felül hullámívek vezetik be, majd négyzetes keretben a számlapok helyét körfaragvány jelzi. Az övpárkánytól kezdődően saroklizénák futnak le a tornyok teljes hosszában. A számlapok mezeje alatt két-két román ablak következik, amelyek az alsóbb szinteken kisebb méretben ismétlődnek. A lábazathoz a tornyok földszinti terében helyet foglaló kápolna, illetve a keleti oldalon tárolóként használt helyiség apszisai csatlakoznak a 42 méter magas toronytesthez.

Az épület keleti és nyugati oldalán, a mellékhajók észak felé eső részén, három-három, félkörívvel záruló, egymáshoz épített kápolna osztja meg a mellékhajók homlokzati felületét. Ezért a tornyok mögött következő mellékhajó-szakasz részsűs fedését a kápolnák külön-külön kúpfelülettel végződő tetőzete váltja fel. Esetünkben, a mellékhajók szokásos apszisos záródásától, a rendház és internátus csatlakoztatása miatt, a tervező eltekintett. A nyugati mellékhajóhoz emeletes toldás, a sekrestye, fölötte lelkészlakás csatlakozik. Ezzel szemben a keleti oldalon, a Mária-kápolna járul a jobb mellékhajóhoz.

A kiemelkedő főhajó osztott, 2001-ben teljesen felújított nyeregtetővel, íves kúp-paláستtal zárul.

A téralkotás

Hazánkban a 11–12. században gyakori ez a háromhajós bazilikatípus, amelyre jellemző, hogy három hajója félköríves apszisokban végződik, és belső terét kereszthajó nem töri meg. Főként Közép-európai elterjedését az indokolja, hogy ez a térforma elégitette ki a nagyobb méretű templom iránti igényt.

A Pius templom belvilága, Fábián Gáspár bazilikális rendszerben megalkotott térszerkezete megkapóan szép és impozáns látványt nyújt a belépő számára. A látogató figyelmét nem köti le a falképek, festett szobrok, faragványok és stukkódíszítések színes egyvelege. Ezzel szemben igen nagy hatást gyakorol a szemlélőre a hófehér falfelületek nemes egyszerűsége, az építészeti részletek átgondolt összhangja, térségi arányai. A tervező, vezető elvként láthatóan a Magyarországon meghonosodott franciás, észak-itáliai román stílusú templomok egyszerű, de hangulatos térformáit alkalmazta, amelyek példáin, a történeti múltból merített formaelemekből építette fel e pécsi, huszadik századi alkotását.

A főkapun belépő a karzat alatti hajószakaszba érkezik. E keresztboltozatos téregységnek három dongaíve a hajó felől két oszlopon, illetve a kórust átfogó nagy heveder falpilléreinek háromnegyed-oszlopain nyugszik. Balról, a nyugati torony alatti térben, a lourdesi kápolna nyílik. Félkörívű záródása ugyanúgy, miképpen a kápolnák apszisai a mellékhajókhoz, kívülről csatlakozik a toronyhoz. Ellenoldali megfelelője a raktárhelyiségnek, illetve a kórusra vezető feljárónak ad helyet, amely a mellékhajó déli végéből nyílik. Ezért a lourdesi kápolna bejáratának pendent-ját elfalazták, ívmélyedésében imahelyet létesítettek.

A szentélyt a főhajótól a diadalív választja el, amely a templomok liturgiai rendje mellett, az épület szerkezeti részeként, statikai szempontból is jelentős.

Dongahevederét egy-egy, az attika felső párkányáig felnyúló karcsú háromnegyedoszlopok tartják. Mögöttük a négy lépcsővel megemelt szentély a hajó szélességében folytatódik. Félkörívvel, negyed-gömbbel záruló öblében négy festett üvegablak bocsát be némi fényt. Tőlük két irányban azonos méretű vakablaksor tagolja a szentély falának egyébként sima felszínét.

A 43 méter hosszúságú főhajó borda nélküli keresztboltozatát kváder-osztású, egyszerű, lapos hevederek szakaszokra bontják, s gyámkövek vagy féloszlopok alkalmazása nélkül vezetik le a terhelést a hajó pilléreire. A karzat fölött a keresztboltozat nem folytatódik, helyette profilokkal erősített heveder vezet be a tornyok szélességében alkalmazott dongaívet.

A hosszház 14 méternyire felmagasodó falának haránt-boltszakaszaiban kétszer két, tágas román ablak bocsátja be a fényt. Az ablaksor alatt félhenger párkánnyal kísért, vakárkados attika vonul végig a hajó teljes hosszában. Az ez alatti pillérközöket palmetta-faragványos kockafejezetű tekintélyes oszlopok osztják továbbí egységekre, s tartják a mellékhajó ritmikusan ismétlődő nyílásainak boltíveit.

A mellékhajókban a pillérekből indított hevederekkel keresztboltozatokra osztott mennyezet-szakaszok követik egymást. A mellékhajónak a tornyok mögött egymást követő három boltozatához egy-egy tágasabb román ívű ablak tartozik. Ez az osztás az oldalkápolnáig tart, majd kápolna-apszisonként három-három keskenyebb ablak világítja meg a teret.

A templom berendezése. A főhajó

A barokk templomok felszerelése és berendezése díszittség dolgában semmiképpen sem vethető össze a 20. század negyvenes éveinek közepéig épült templomok belső terének összképével. A Magyar Építészeti Kamara 1930 szeptemberében rendezte a XII. Nemzetközi Építészkongresszust és kiállítást Budapesten. Az esemény az elvárhatónál nagyobb hatást gyakorolt az elkövetkező évtized magyar építészeti stílusirányára, ami a külső és belső építészeti részletkérdéseiben egyaránt megnyilvánult.⁵

A kongresszus csak megerősítette azt a szemléletet, amely az I. világháború után fokozódó mértékben teret nyert, és a húszas évek végére egyre általánosabbá vált a belső téralakítás és berendezés épületfunkciótól független, új megoldásában. Ettől a szellemi környezettől és modernizálódó felfogástól Fábrián Gáspár munkássága sem maradt érintetlen. A neorómán formavilágában is megjelenik purizmusra való hajlandósága, amely a Pius templom sokak által ridegnek ítélt belső összképi hatásában mindmáig érzékelhető.

A főoltár Fábriántól Gáspár terve alapján készült 1931-ben. Felállításáig ideiglenes faoltár állott a helyén. Az egész építmény legnagyobb részét ruskicai fehér és egyéb márványokból készült. Az asztallap (menza) sárgás szürke mészkőlabazatának tömbjét 2-1-3-1-2 osztású, francia márvány felületű román vakablaksor ta-

⁵ Tér és Forma. 1930. szeptember, 383–420. p.

golja. Az ablakpárok közeiben korintuszi fejezetes törpeoszlopok tartják a hatalmas menza 26 mázsás monolit lapját. A kis oszloptörzsek kék-szürke-vörös-zöld színfoltos-, a fejezetük és a lábukat fehér márványból készült. A hosszú gyertyapadok (predella) és a szentségház (tabernákulum) melletti pilaszterek konglomerát-márványbetéttel díszítettek. A hátoldal (retabulum) szélein sarokpillérekre helyezett hatoldalú gúlatetős, háromszög-ormozatos tornyocskák állnak. Ezek fogják közre a román ikerablakokkal tagolt hátlap-felépítmény mezejét, amelynek kockafrízes felső párkányán háromlevelű lóhere-motívumok, azaz Szentháromság-jelképek, mint záró elemek emelkednek.

A tömzsi tabernákulumot fent egyenes vonalú kockafrízes párkány és hullámívvvel díszített homlokfelület zárja. Aranyozott bronzból készült egyszerű ajtajának felületén lóhere-ívekből szerkesztett hat kereszt fénylik. Két oldalán fehér fejezetes és lábazatos, sárga színű sienai márványból faragott oszlopok állnak.

A kockafrízes, háromszögű főoromzatot, a hátfal (retabulum) márványbetétes pilaszterei fölött felmagasodó erőteljes pillérek tartják. Belső oldalukat az oromzat ívét tartó borossebesi (Arad megyei) vörösmárvány oszlopok kísérik. Az orommezőben három palmettából szerkesztett antik díszítő elem helyezkedik el. A csúcsra helyezett kereszt szárvégei a templom külsején, illetve belső terében előforduló összes kereszt kialakítása szerint alakulnak.

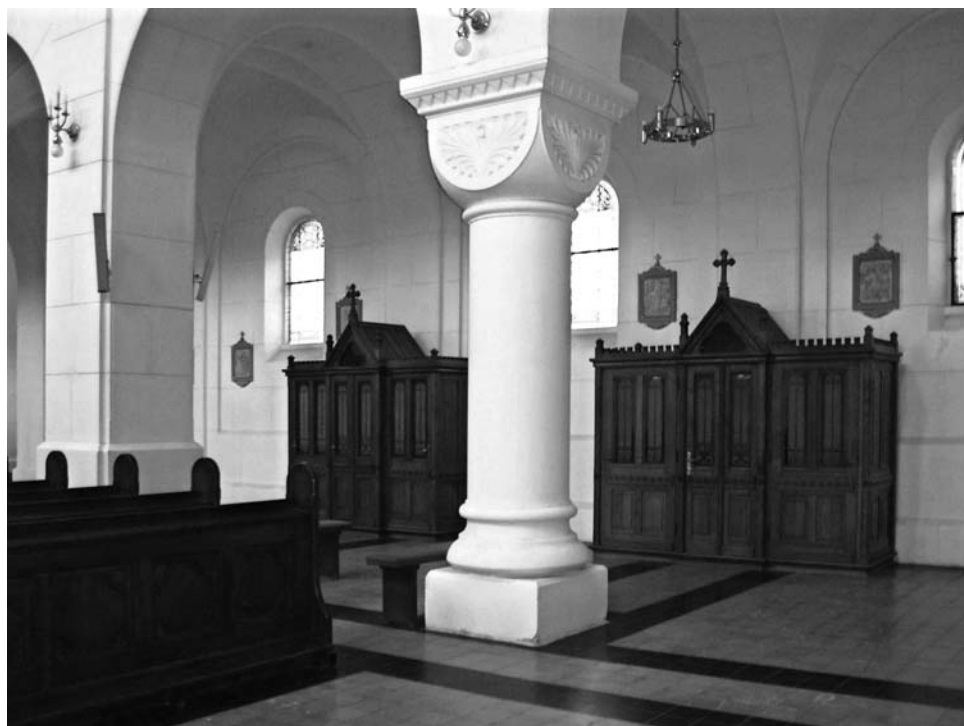
Az impozáns építmény pillérközében a templom titulusát megszemélyesítő Krisztus carrarai márványszobra áll. A természetes nagyságot meghaladó szoboralak hajfűrtjeitől vezetett redők között az egész mellrészt kitölti a sugárkoszorútól övezett Szent Szív. Jézus széttárt karjaival összefüggésben, a megbocsátó és befogadó szeretet kifejező és hatásos ábrázolása. Az ismeretlen olasz mester 1930-ban készített alkotását XI. Pius pápa ajándékozta a templomnak.

A főoltár két oldalán Jézusra és tanítványaira utaló tizenhárom ágú, gyertyaégős, aranyozott réz kandeláber áll. Balról modern formájú márvány keresztelőkút (baptisterium) foglal helyet. A szentély ellenkező oldalán a templom stílusához igazodó főpapi trónus és tartozékai állnak.

A főapszis záradékívét négy ablak töri át. Festett, hálózatos üvegfelületük közül csak a bal oldalin látunk figurális ábrázolást. Kis Szent Teréz megjelenítését feltételül szabta az ablak adományozója. A szimmetria kedvéért az ellenkező oldali ablakot hasonló sziluettbe foglalt levélmotívumokkal festették. Az itt szereplők közül az egyik, Zichy püspök költségén készült.

A liturgikus tér megújítása 1977-ben történt, ekkor a Rétfalvi Sándor által készített oltárt és az oltáréval megegyező zöldesszürke márvány olvasóállványt (ambo) és az előbb említett keresztelő kutat is elhelyezték. A szembemiséző oltár lábazati előoldalán a kenyérszaporítást megjelenítő dombormű az áldozati hely jelentőségére utal.

A főhajóban a kilenc-kilenc tagból álló padosorok négy egységben töltik ki a teret. Oldallapjuk lekerekített fejrészén körmezőbe faragott egyenlőszárú keresztek láthatók. A lábazati részen román ablak-motívum szerepel. Iván János jezsuita testvér vezetésével a rend asztalosműhelyének alkotásai.

A kórus alatti tér jobb oldalán, a lourdesi kápolnával szemben, életnagyságú, fehérre festett gipsz-korpuszos feszület helyezkedik el. Ugyanitt, a falba épített, műkőből készült palmetta-faragványos, frízes szenteltvíztartók állnak a hívek rendelkezésére.

Mellékhajók

A jobb mellékhajóba lépve, a kórus feljárata mellett találjuk a templom stílusához igazodó faépítménybe foglalt bizánci jellegű, tempera festésű Istenanya-ábrázolást. Arányaiban, a drapéria festésének, az arkifejezések módjában, jelképei alkalmazásában már teljesen elűt az ikonfestő iskolák hagyományaitól. A huszadik századi nyugati típusú modern ikonok körébe sorolható. A festmény típusa a római Sta Maria Maggiore bazilika Havas Boldogasszony-képe után elterjedt változathoz tartozik. Az eredeti római festmény 18. századi másolatát Zichy püspök ajándékozta a Havihegyi kápolna számára. A nagy tisztelettel övezett kegykép, modernizált átköltésben, minden valószínűség szerint a püspök jóvoltából készült és kapott helyet a Pius templomban.⁶

A jobb mellékhajó fala mentén két gyóntatószék következik. A három részből álló, zárt rendszerű tölgyfaépítmények attikás koronapárkányát a középrész há-

⁶ A Havihegyi kegykép történetét és fotóját lásd Boros László: A pécsi Havas Boldogasszony kegykápolna. = Pécsi Szemle 2008 Nyár, 12–14. p.

romszögű oromzata szakítja meg. Az attika szakaszait kis gúlasisakos tornyocskák zárják le. A kereszttel ékített oromzati mezőt lóhereíves ablak tölti ki, az ajtókat két függőleges szelvényben Krisztus-monogramos opálüveggel látták el. A betétszelvényes alsó részük egyetlen díszítő eleme a körökből alkotott fríz, illetve ennek részeként, a keretlécekre eső körökbe foglalt egyenlőszárú kereszt. Keskeny profilozott lábazatuk a középső szakaszon kissé előreugró. A két mellékhajóban két-két azonos megjelenésű gyóntatószék szimmetrikus elhelyezésben áll a külső falak mentén. A tölgyfából készült padokat, a gyóntatószékeket és a sekrestyeszekrényt Fr. Iván János és paptestvérei készítették a rend asztalosműhelyében.

A kápolnák oltárai

Jobbról az első kápolnát a magyar ifjúság védőszentje, Szent Imre tiszteletére szentelték. A fehér és sárga márványokból alkotott oltár a háromablakos apszis előtt helyezkedik el. Menzája egyszerű márványlap. Lábazatát (antependium) törpeoszlopos vakárkád alkotja, amelynek oszlopai és az árkádokat kitöltő íves felületek, valamint a gyertyapad (predella) két szakaszának előoldalai sárga színű, a szentségház és az oltár többi alkotóeleme fehér márványból készültek. Az egyszerű szekrény formájú tabernákulumra helyezték Szent Imre herceg egészalakos, fehér márványszobrát. A herceg levéldíszű koronát, vállán kapcsos köpenyt, alatta apródruhát, tört visel. Jobbján liliomok, baljával a szíve fölött keresztet tart. Szelídséget sugárzó megjelenésével a lelki tisztaságot és engedelmességet példázta az egykori piusista diákok előtt. A jelzés alapján a szobrot Krasznai Lajos faragta Budapesten, 1942-ben.

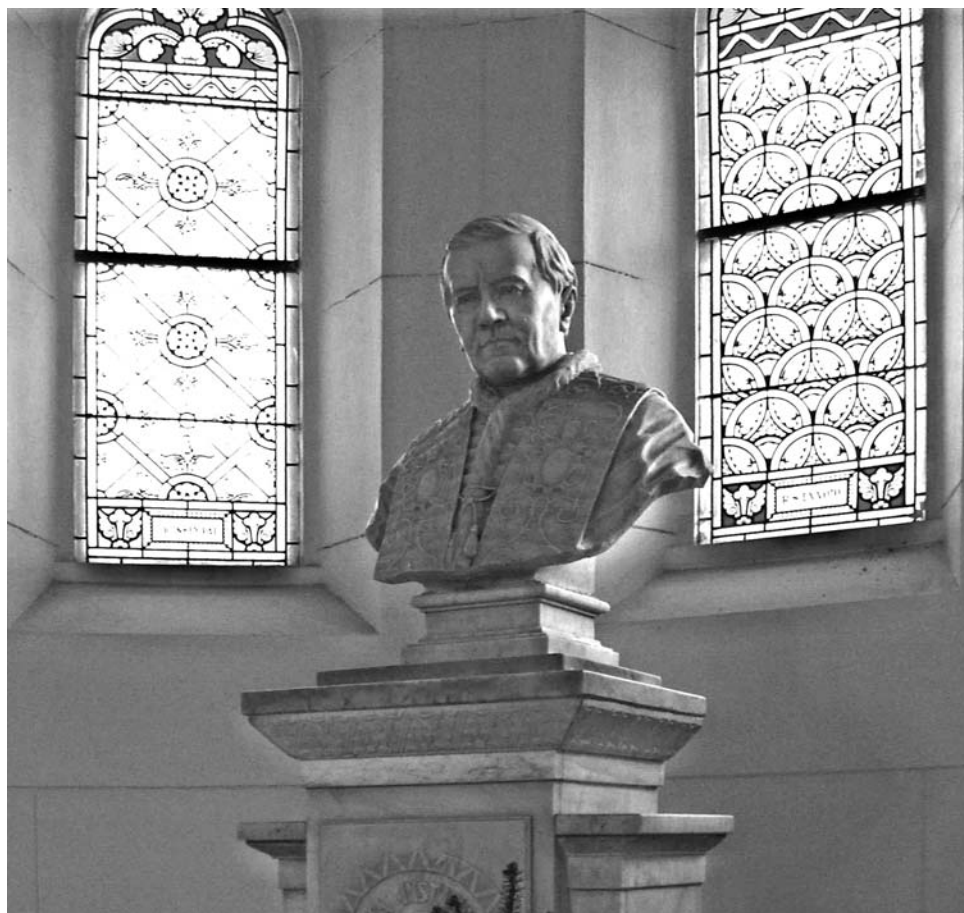
Az oltár, szerkezeti felépítményében megegyezik a többi kápolnáéval, azzal a különbséggel, hogy a márvány lábazat törpegalériájának oszlopai és íves felületei oltáronként különböző színvariációkban ismétlődnek, valamint, hogy szentségház csak az ezzel szemközti Szent Alajos oltáron szerepel.

A Szent Imre-kápolna apszisát három festett üveglablak szeli át. Az adományszobor nevét alsó részükön olvashatjuk. Az első, Fábíán Gáspár költségén létesült.

A következő kápolna X. Pius pápa emlékét őrzi. Mellszobra az oltáron látható, amelyet a később szentté avatott pápa még életében ajándékozott a kollégiumnak. A márvány portré az egyházfőt kissé balra fordított fejjel ábrázolja. Bojtos zsinórral összefogott kazula-szerű öltözékének mellrészén tiarás kartus és indamotívumok szerepelnek. Nyakát a mellére csüngő hermelinsál övezi. A körülmény, hogy kápolnát neveztek el róla, s hogy mellszobrát oltárra emelték, nemcsak az építkezést támogató szerepével hozható kapcsolatba, hanem Zichy püspök által nagyra becsült személyisége is meghatározó volt e kérdésben. Nem ok nélkül való, hogy V. Pius pápa (Antonio Ghislieri, 1566–1572) óta ő volt az első egyházfő, akit szentté avattak 1954-ben.⁷

A tabernákulum helyét a szobor tagolt posztamense foglalja el, amelyen a pápának körre formált jelmondata, OMNIA INSTAURARE IN CHRISTO! (Krisztusban minden megújul) és a Megváltó monogramja szerepel. A jelzés szerint a művet T. Sartori alkotta 1942-ben.

⁷ Annuario Pontificio per l'anno 1958. Citta del Vaticano 1958. 23. p.

T. Sartori: X. Pius pápa

A jobb mellékhajó harmadik kápolnáját Szent József tiszteletére szentelték. Szentségház-szerű posztamensen áll a fehér márványból faragott szakállas, köpenyes főalak. Jobbjában ácsszerszámok, bal kezében liliomot tart. Gyengéden tekint le a lábainál álló, hasonló öltözékben ábrázolt kis Jézusra. Ruházatuk redővezetése párhuzamos, a köpeny szélei hullámvonalat követnek. A szobor alapzatára az ITE AD JOSEPH (Járuljatok Józsefhez) feliratot véste alkotója, Krasznai Lajos 1942-ben.

A mellékhajó végében nyílik a Szűz Mária-kápolna. Keskeny menzára helyezett tabernákulum a Oltáriszentség tárolására és kihelyezésére alkalmas. A szentségimádásra kijelölt helyiségben huszadik századi alkotások, Immaculata- és Őrangyal-szobor, valamint a tabernákulum fölött Szűzanya a gyermek Jézussal- és egy térdeplőre helyezett, dilettáns Szent Teréz-kép láthatók.

A szentély közelében, a bal mellékhajó északi végében, néhány lépcsővel magasabb szinten nyílik bejárat a sekrestyébe, ahol a plébánia hivatali teendőit is ellátják. A helyiség bútorzata, oromzatos szekrénytömbje a templom formarendjéhez igazodik.

A sekrestyéhez legközelebb eső kápolna a Szeplőtelen Szűz Mária nevét viseli. Az oltár tabernákuluma helyén emelkedő márvány posztamensen kissé meghajtott fejjel, mellén keresztben helyezett kezekkel áll a fiatal leányként ábrázolt Mária fehérmárványból mintázott alakja. A Földet érzékeltető gömbfelület körül tekergető kígyó, almával, a bűnre csábítás jelképe. A világ bűnei fölött diadalmas Mária, jobb lábával a holdsarlót is átfogó kígyón tapos. A szobor drapéria-ábrázolása a Szent József szobrán látható megoldásban ismétlődik. A szobor tagolt, levélfrízzel kísért párkányos bázisán az AVE MARIA GRATIA PLENA (Üdvözlégy Mária kegyelemmel teljes) szavak olvashatók. E művét Krasznai 1948-ban készítette.

A következő kápolnával a jezsuita rendet alapító Loyolai Szent Ignácnak állítottak emléket. Az oltáron a két tömbből szerkesztett posztamens párkányán farkasfogdíszítés fut körül. Előlapján körre komponált OMNIA AD MAIOREM DEI GLORIAM (Mindent a nagy Isten dicsőségére) felirat közepén IHS (Jesus Hominum Salvator, Jézus az emberiség megváltója. Jezsuita átértelmezés szerint, Jesus Habemus Socium, azaz, Jézus a mi társunk) monogram szerepel a keresztre feszítés szögeivel. Szent Ignác büsztjét az egyszerűségben megnyilvánuló lelki nagyság kifejezése és a sima felületek jellemzik. Szent Ignác szobrát Krasznai 1957-ben készítette.

A Gonzaga Szent Alajosról nevezett kápolna oltára az átellenben levő Szent Imre-kápolnáéval abban is megegyezik, hogy névadója szobrát a többiekénél mellőzött szentségházra helyezték. Reverendában, karingben áll a kissé meghajtott fővel ábrázolt szent alakja, maga előtt tartott kezeiben feszületet, illetve liliomszálat tart. A tabernákulum koronapárcányának visszametszett szegélyén finoman megjelenített virágok sorakoznak, ajtaját négyzetes mezőkbe foglalt keresztek borítják. Alatta rézlemezre vésett felirat szerepel, miszerint, Meghalt Alajos János fiam emlékére állította boldogult Reisz András ny. tanító, aki hosszú éveken át orgonálta a 10 órás szentmisét.

A bal mellékhajó déli végében külön talapzaton áll a gyermek Jézust karján tartó Szent József egészalakos festett gipsz szobra. Talapzatán a felirat megegyezik a Szent József oltáron látottal. Szignált, 1941-ben készítette Krasznai Lajos.

A X. Pius pápa büsztje kivételével a kápolnák szobrainak előadásmódjából, felületkezeléséből, a ruházat redőinek jellegzetes alakításából is megállapítható, hogy mesterük ugyanazon személy volt. A szobrok elkészítésére Krasznai Lajos (*1884 †1965) 1931 után kapott megbízást, aki a szobrokon olvasható jelzések alapján 1941 és 1957 között látta el a templom számára vállalt feladatát.

A mellékhajókban sorakoznak a falra függesztett, lemezdomborítású, festett stációképek. Szürke keretükön arany festésű sarokdíszek, illetve alsó levéldíszítés, fent aranyozott levélvoluták, közöttük oromzati kereszttel zárják a keresztút egyes állomásait megjelenítő kompozíciókat.

A bal mellékhajó elfalazott szakaszában, a torony alatti helyiségben létesítették a lourdesi kápolnát. E téregység keresztboltozatos mennyezete a mellékhajójénál magasabb. Az apszis három festett üvegablaka közül a középső a Szűzanya előtt térdelő Bernadettet ábrázolja. Terméskőből épült kerete a lourdes-i barlangot idézi. Egyszerű oltárának lábazati részében Szent Sír a benne fekvő korpusszal kapott helyet. A falakon konzolokra helyezett szobrok, balról Szűz Mária, Szent Antal, szemben Szent Ignác és Szent Teréz alakjai állnak.

A kápolna közel négy méter magas, két és fél méter széles fémrácsos bejáratának oromzatát legyezőszerűen alakított pálmalevelek alkotják. Körökből és bennük lóhereíves keresztből álló szerkezetét acélból, bronzból, sárgarézből, és az adományozók neveit megőrkítő aranyozott plakettekből alkotta Serbakow Tibor ötvös-szobrászművész, aki 2009-ben adta át Mayer Mihály megyéspüspök által megáldott alkotását a templomnak. A művész templombeli munkáiként tartják számon az oldalhajókban lévő és a bejárat fölötti csillárokat, a kápolnával szemben, a kapu motívumaiból szerkesztett mécsesstartó állványzatot, valamint a főhajó régi falikarjainak, s a főoltár mellett álló kandeláberek megújítását is.

A templom orgonája, harangok

Szilvek Lajos nagyprépost hagyatékából, Szakolczay Riegler Ernő és Schmidthauer Lajos tervei alapján, 46 regiszterből álló diszpozícióval, három manuállal készült az Angster gyár 1150. opusa, 1937-ben. Legutóbbi felújítása 1996-ban történt. Az orgonaház ötrészes, a szélesebb és magasabb középső egység háromszögű oromzatán kereszt emelkedik. A szélső szekrényszakaszok pártázatos, egyenesen záruló párkányának szélein tornyocskák helyezkednek el.

Két harangja közül a nagyobbik 12 mázsás. Ez a templom titulusáról kapta nevét, a kisebbet Szent József tiszteletére szentelték. Mindkettő a templommal egyidős. A keleti toronyban leltek otthonra 1932-ben.

A plébániát a volt jezsuita rendház templomhoz csatlakozó részéből alakították ki 1975-ben. A lelki gondozás 1949-től lelkeszésgként, majd 1975-től önálló plébániaként, folyamatos anyakönyvezéssel történik.

A Pius templom eredeti építészettörténeti gyökerei a középkori előképekből táplálkoznak. Az egész épületre vonatkoztatott hasonló formarendű tömeg- és térosztásra azonban a historizmus és az eklektika nyújtott átértelmezett példát. A Kauser József által tervezett budapesti VIII. kerületi Jézus Szíve-templom, s később több, nagy vonalakban hasonló példa mellett, Wälder Gyula, a hazai neobarokk építészeti képviselőjének Villányi úti-, amint Fábrián Gáspár pécsi neoromán temploma is, a már korábban előtérbe került konstruktivizmus és a Bauhaus neves képviselői, Breuer Marcel, Molnár Farkas, Weininger Andor, Forbát Alfréd, Ligeti Pál műveinek befolyása mellett is létjogosult tudott maradni.

Fábrián és kortársai építőművészete nem minden esetben az önálló ötletek eredetiségével, mint inkább a régmúlt és korának építőmodorában, amint a pécsi Jézus Szíve templom tervezésekor is, a formák és arányok helyes megérzésével és megvalósításával váltott ki szakmai elismerést és általános sikert.

NAGY IMRE

AZ ENGEL NYOMDÁTÓL VÖRÖSMARTY „PÉCSI TRIÁSZÁIG” (ÖTTORONY XIV.)

„Én 's te együtt zengjünk az üdülő honnak örömdalt,
'S gyenge viráginkból fris koszorúja legyen”

Vörösmarty Mihály

A pécsi nyomda alapítója, Engel János József 1772-ben küldte el folyamodványát a Helytartótanácshoz a műhely létrehozása tárgyában. A királynő 1773-ban állíttatta ki a nyomda privilégiumlevelét.¹ A kérelem pozitív elbírálását bizonyára előmozdították Klimó György püspök ajánlószövegei. A városban pedig növelte a kérelmező tekintélyét az a körülmény, hogy a folyamodvány évében benősült egy tekintélyes pécsi családba, feleségül véve Vizer Krisztinát. Engel egyébként feltehetően a budai Landerer nyomdában tanulta ki a mesterséget, tehát felkészült szakembernek számított. A vállalkozás más feltételei is biztosítva látszottak lenni: nyomdájához a tettyei papírmalom szállította az anyagot, ennek alapításánál is szerepet játszott a nagy püspök. Klimó megrendelésekkel is támogatta a nyomda működését, amit az is igazol, hogy halála után csökkent a nyomda termelése, és a betűkészlet fokozatos elavulása mellett a papír minősége is romlott.² Ekkor már a papírmalom is nehézségekkel küszködött, s majd 1820-ban meg is fog szűnni, telkét és épületét a város veszi át, az ingatlant előbb sörfőzdeként, majd malomként hasznosítva. (1836-tól az 1860-as évekig Hüttner Keresztély fog új üzemet működtetni.)

Az Engel nyomdához a papi értelmiség néhány figyelemre érdemes képviselőjének írói tevékenysége kapcsolódott. Közülük először Lethenyei Jánost (*1732? †1804) említjük, aki a pécsi egyházmegye papjaként több helyen szolgált, így a vártemplom plébánosaként is, 1796-ban kanonoki kinevezést kapott. Munkáinak jelentős része fordítás. Ilyen a verses Remete Szent Pál életrajz: *Első remete Szent Pálnak [...] élete*. Pécs, 1786, és a plutarkhoszi velős mondások átültetése, valamint Brodarics István *Historia Verissimá*-jának magyarítása. Ezek-

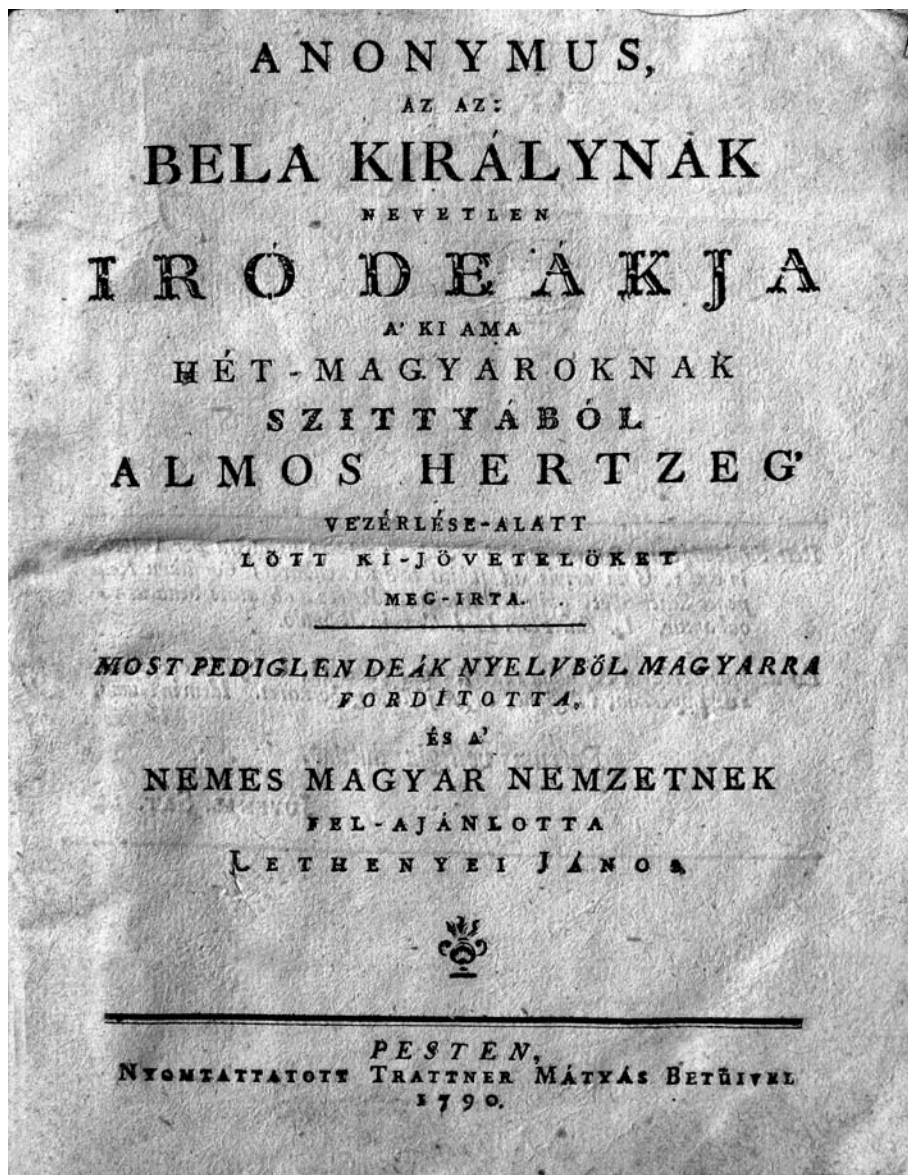

Engel János angyalos szignettje az Eszterházy püspök beiktatására készített kiadványban

¹ Borsy Károly: A pécsi nyomdászat kezdetei. Pécs, 1973.

² Nyakas Sarolta: Az első pécsi nyomda története 1773–1836. Pécs, 1934.

nél is fontosabb Anonymus *Gesta Hungarorum*-ának magyar fordítása. Ez a nevezetes középkori gesztánk nyomtatásban először 1746-ban jelent meg (s utána a késő barokk évtizedekben még hatszor), jelezve a történelmi érdeklődés irányának megváltozását, az antik és a bibliai történet mellett (és egyre inkább a helyett) a

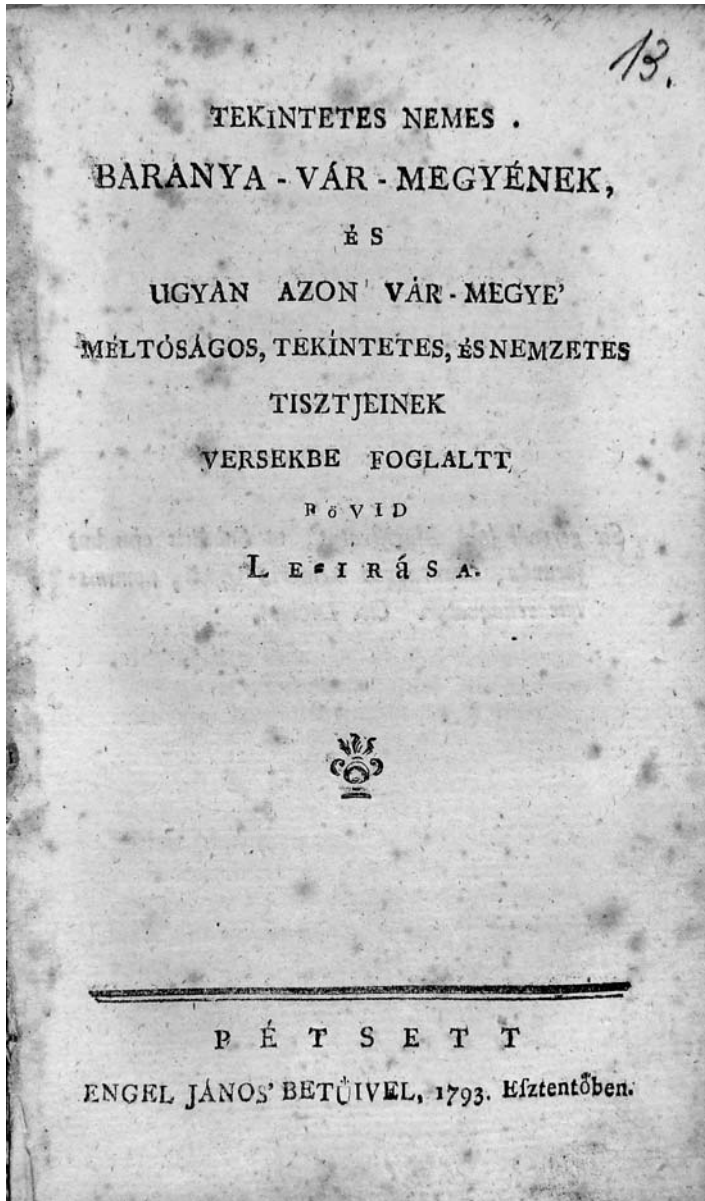
Lethenyei János Anonymus fordításának címlapja. Pest, 1790.

nemzeti történelemre irányulását. Lethenyi fordítása ebben a szemléletváltásban tölt be fontos szerepet, mert Anonymus szövegét a latinul nem tudó, csak magyarul olvasó szélesebb olvasóközönség számára tette elérhetővé. Az *Anonymus, az az Bela Királynak Nevetlen Író Deákja* [...] (Pest, 1790) című munkából a pusztaszeri tanácskozás leírását idézzük. „Árpád Hertzeg pedig, és az ő Vitézi el-nyervén a' Diadalmat, és innét [a Tiszától] ki-menvén egy Tóig, melly (*Curtueltou*) *Körtvél tónak* mondatik, jöttek; és ottan a' (*Gemelsen*) *Gyümölsényi* erdő mellett, harmintz négy napokig meg-maradtak. És azon a' helyen a' Hertzeg, és az ő Fő-Emberei el-rendelték az Országnek minden szokás-béli Törvényeit; és annak minden igazságit, 's jussait; hogy miképpen szolgálnának a Hertzegnek, és az ő Fő-Embereinek, és miképpen tennének ítéletet akár melly el-követett gonosz tselekedetért. [...] És azt a' helyet, a' hol mind ezek el-vóltak rendelve, a' Magyarok a' magok szava-járása, és szállásoknak módja szerint: *Szernek* nevezték, azon okból: mert ottan vétetődött (*Zeer Szerbe*, rendbe az Országnek egész dolga.”³ Lethenyi fordításairól szólva, a tárgy érdekessége miatt, megemlíthjük még, hogy átültette magyarra Paolo Medici zsidókkal foglalkozó művét: *A zsidóknak szokási és szertartási* címmel, amely elfogultságaival együtt is a témakör egyik első magyar nyelvű szövege. Azért is hozzuk szóba, mert Pécssett jelent meg 1783-ban.⁴

Lethenyi eredeti munkái közül helytörténeti szempontból jelentős leíró versét emeljük ki, amely viharos fogadtatásban részesült, s ez témánk szempontjából sem érdektelen. A *Tekintetes nemes Baranyavár-megyének és ugyanazon vármegye méltóságos tekintetes és nemes tisztjeinek versekbe foglalt rövid leírása* (Pécs, 1793) című kiadvány ugyanis meglehetősen csípős bíráló megállapításokat tartalmazott néhány pécsi tudósról és bölcsészeti tanárról, továbbá vezető tisztviselőről, s ezt az érintettek, érthetően, sérelmezték. A polemikus nyilak célzottjai között olyan jeles tudós is akadt, mint a Klimo Györgyről szóló fejezetben már bemutatott Papanek György. A szerző nyilván tudta, hogy szelet vet, amiből vihar támadhat, mert munkáját nevének megjelölése nélkül bocsátotta a nyilvánosság elé. Többek között egy tanárról ezt olvashatjuk: „Mondják: ez szavait sokszor úgy ejtette, / Hogy az örök éltet kétségessé tette.” Egy bíróról szólva pedig megjegyzi, hogy jó pénzért „görbén íté!”. Honnan szerezte ezeket az értesüléseket? Mindezt „Másoktul tsak fül hegygyel hallám” – írja, amiből arra következtethetünk, hogy a szerző a helybeli suttogó közvéleménynek adott hangot, de azt is gondolhatjuk, hogy a pécsi „rossznyelvek” pletykáira támaszkodott. A plebejus kritika azt is nehezményezi, hogy „sok szabad kő-mívest már itt is találunk”. A szabadkőműves eszme és mozgalom, mint tudjuk, meghatározóan fontos szerepet töltött be a korabeli értelmiség tájékozódásában, elegendő, ha most csak Kazinczy, Batsányi és Kármán József kötődésére utalunk. (Azt azért megemlíthjük, hogy szabadkőműves tárgyú korabeli regényünk is van: Pálóczi Horváth Ádám: *A felfedezett titok* című, hallatlanul érdekes, a mozgalmat belső információk alapján, rokonszenvvel láttató munkája.) Az említett híradás azt jelzi, hogy a szálak Pécsre is elvezettek.

³ Anonymus, az az: *Bela Királynak Nevetlen Író Deákja* [...]. Pest, 1790. 42. p.

⁴ Nyakas... i.m. 1934. 44–45. p.

A szelet vető s vihart arató Lethenyei könyv: Baranya-vár-megyének leírása. Pécs, 1793.

A bajt növelte, hogy Lethenyei megtévesztette a cenzúrát, mert előzetesen egy másik, ártalmatlanabb szöveget mutatott be, s emiatt a művet megjelentető Engel nyomda is káros helyzetbe került. Vizsgálat következett, amelynek eredmé-

nyeként Engelt a rendeletek betartására intették, a szerzót pedig (akinek kilétére, persze, hamarosan fény derült) felszólították, adjon elégtételt a sértetteknek. Az ügghöz tartozik még, hogy Lethenyei állításait, még ugyanabban az évben, feleletként kiadott vitairatban igyekezett megcáfolni Luprik József (meghalt 1812-ben a Szigetvárhoz közeli Szentdénes plébánosaként), a pécsi szeminárium hallgatója, később az egyházmegye papja, *Tekintetes nemes Baranya vármegyének felajánlott hir bé szurkozó könyvetskét meg tzáfolja L. J.* címmel. Lupriknak később még egy munkája jelent meg az Engel cégnél, a Király József püspököt köszöntő *Carmen gratulatorium* (Pécs, 1810). Király Józsefet többek között Nagy István (*1755 †1810) is köszöntötte *Zengő Oreadesek* című versével (Pécs, 1808). Ez a szerző is a pécsi szemináriumban tanult.⁵⁾

Ez a polémia immár a múlté, adalék a pécsi művelődéstörténet historikumához, ellenben ma is tanulságos lehet, hogy mit látott a szerző az általa alaposan ismert megyében és városban dicséretesnek:

„Áldotta e' Megyét Isten sok javával,
Kenyérrel, gyümölttsel, vizek bő halával,
Kiváltt, ha tekintesz ennek jó borára,
Kitől sok jövevény jutott már torára.

Itt majd minden hegyből patakok tsordúlnak,
A' kiktől a' Malmok kereki fordúlnak,
Ha nints kenyér, e' Nép buzát visz malomba,
Lisztel fordul vissza házához azonba.
[...]

Virágzik is Nálunk már a' bölts Tudomány,
Jó Reménységet nyújt a' sok szép Tanítvány;
Nem tsuda, mert itt bölts Tanítók-is vadnak,
Kik az iffjúságnak jó tanátsot adnak.”⁶⁾

A lapátjaikat forgató vízimalmok, a jó bor és az ízletes gyümölcsök emlegetése, valamint a pécsi tudományokkal való büszkélkedés a városról szóló leírások vissza-visszatérő toposza, ám a fenti polémia ismeretében a „Tanítók” szóhoz ragasztott „is” szócska mintha már a bírálat tüskéit is sejtetné.

Az Engel nyomdában publikáló egyházi szerzők között megemlíthjük még Simonovits Mihályt (*1759 †1817), Eszterházy püspök titkárát, aki Pécssett született horvát szülőktől, és *Halottas beszéd*-ben búcsúzott püspökétől, továbbá Stekl Jakab és Kiss Antal pálos teológusokat, akiknek skolasztikus munkái Engel első termékei közé tartoztak.⁷⁾

⁵⁾ Nem azonos azzal a hasonló nevű szerzővel, akinek a Klímo Könyvtárban megtaláljuk Az Úr vatsorájához először készülőknak való tanítás (Veszprém, 1800) c. munkáját.

⁶⁾ Lethenyei János : A Tekintetes nemes Baranyavár-megyének... 1793. 5–6. p.

⁷⁾ Borsy... i.m. 1973. 17. p.

A korszak fontos fejleménye világi szerzők nagyobb számban történő megjelenése az irodalmi nyilvánosságban. Közülük a szórakoztató szándékú, népszerű irodalom művelőjét, a mintegy húsz kötetet publikáló Kónyi Jánost vesszük elsőként. Az elit irodalom felől több bírálat is érte, Bessenyei lenézte, sőt *A filozófus* című vígjátékában ki is csúfolta. Kónyi 1740 körül született, feltételezhetően baranyai, de bizonyosan dél-dunántúli származású. Húsz évig szolgált a katonaságnál, ám csupán strázsamesterségig vitte, ezért ő magát „a magyar haza együgyű hadi szolgájának” nevezte. Pécsi kapcsolatai és ismeretei alapján valószínűsíthető, hogy obsitusként e városban vagy a környékén telepedett le.⁸ Főműve a számtalan kiadást megért anekdotás könyv, *A mindenkor nevető Demokritus*, amelynek alapján a tekintélyes Ráday Gedeon, Bessenyeivel ellentétben, legjobb elbeszélőink közé sorolta.⁹ Stílustörténeti szempontból is fontos munka, mert nyelve az akkori előbeszéd számtalan fordulatával ízes. Engelnél két műve jelent meg: Gellert erkölcsi meséinek fordítása, *Gellert professornak erkölcsös meséi és előbeszélései*. Pécs, 1776 és Tessedik Sámuel *Der Landmann in Ungarn* című, 1784-ben készült, a hazai agrár szakirodalomban alapvető jelentőségű munkájának átültetése. A szöveg Széchényi Ferenc közvetítésével került Kónyihoz. A jeles főúr tudatosan választhatta a mű fordítójául a népszerű szerzőt, remélve, hogy a könyv ez által sok olvasóhoz eljuthat. Kónyi átültetése 1786-ban került ki az Engel nyomdából: Teschedik Sámuel: *A paraszt ember Magyarországban* címmel.

Az Engelnél publikáló világi szerzők közül szót ejtünk még Ballay György pécsi tankerületi tisztviselőről, aki a jogakadémia megnyitását köszöntötte *Carmen in festam* című munkájával (1785), Bertits Ferencről, aki Pécssett értekezést írt a magyar nyelv ügyében a Mindenest Gyűjtemény számára, s Engelnél alkalmi verseket publikált. De nem hagyhatjuk említés nélkül a tollforgatók sorában Boda József baranyai főszolgabíró sem, továbbá Domin József Ferenc fizikust, aki tanulmányt írt a nemrég feltalált villámhárítóról (*Sono campanarum...*, 1786). Nem maradhat ki a sorból Czinke Ferenc (*1761 †1835) sem: ő 1785-től 1789-ig a pécsi középiskola tanára volt, később, Révai Miklós halála után, a pesti egyetem (többek által bírált) magyar nyelv és irodalom professzora. Első munkáját Pécssett adta ki 1789-ben *A magyar nyelv ditsirete* címmel.¹⁰

Engel János 1795-ben bekövetkezett halála után özvegye, Engel Krisztina vette át az üzem irányítását. Ettől kezdve tűnik fel a kiadványok címlapján az „Engel Kristina Özvegy Betűivel” megjelölés, mint például Csokonai Vitéz Mihálynak az előző tanulmányban bemutatott *A' Haza Templomának örömnapja* című költeményének nyomtatott példányain. Engelné munkája komoly nehézségek közepette kezdődött, mert férje halálakor annak vagyonát a hatóság adósság fejében, a nyomda kivételével, lefoglalta. És ekkor lép színre, elbeszélésünk, az „Ötöröny” története során harmadszor, a tudós főpap, Vizer Ádám, akivel most tüzetesebben foglalkoznunk kell. (Korábban a püspöki könyvtár igazgatójaként említettük, s ő volt az a derék egyházi személy, aki önzetlenül segítette a Pécsre látogató

⁸ Nyakas... i.m. 1934. 34. p.

⁹ Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Bp. 1994. 54–56. p.

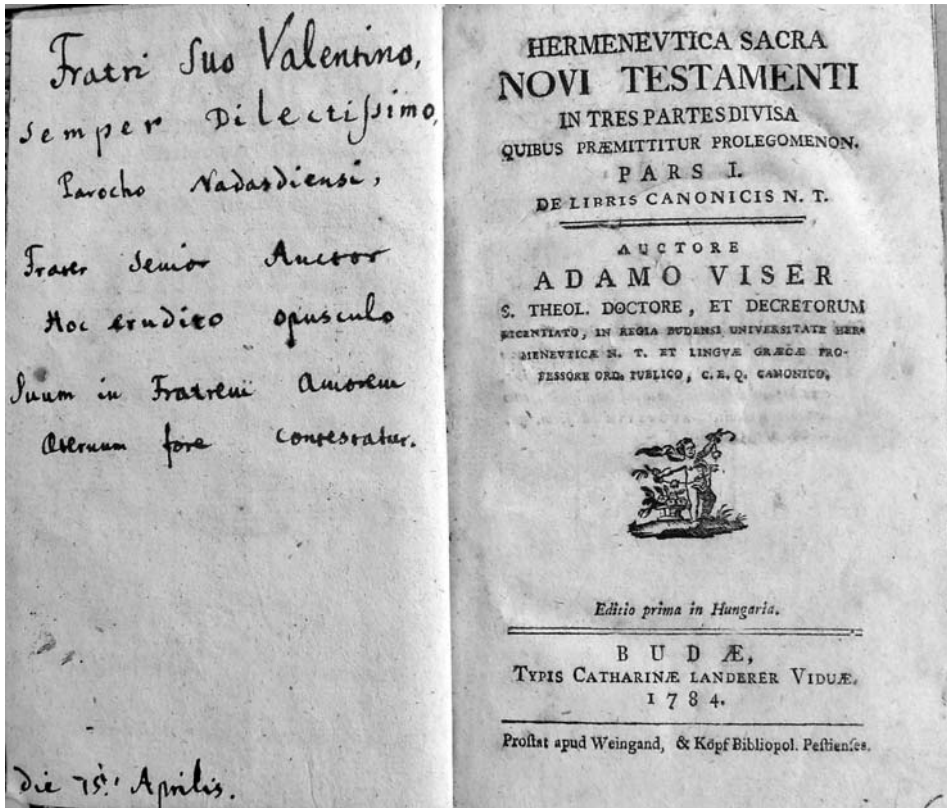
¹⁰ Nyakas... i.m. 1934. 30–47. p.; Borsy... i.m. 1973. 21–64. p.

Vizer Ádám (j. o.) Krautsack János György társaságában, a háttérben az Irgalmasok temploma. JPM, a Várostitörténeti Múzeum kiállításán.

Szentjóni Szabó Lászlónak a püspöki levéltárban őrzött történeti források másolatának elkészítésében.) Vizer Ádám ugyanis Krisztina asszony fivére volt, s a csődperben teljhatalmú megbízottként ő képviselte nővérét, sikerült is elérnie a követelések csökkentését.¹¹ Anyagilag is támogatta Engelnét, és segítségére volt – testvérük, Bálint közreműködésével – a nyomda gazdasági ügyeinek intézésében, megrendelések elnyerésében. (Vizer Bálint szintén Klimó környezetéhez tartozott, Nagymányokon és Nádason volt plébános, 1806-tól a szeminárium rektora.) Az özvegy nevéhez kapcsolható tizennyolc évben a nyomda így is csak „takarékon” dolgozott. Nyakas Sarolta szerint csak négy, száz lapnál terjedelmesebb munkát jelentetett meg (igaz, ezek között szerepel Koller József *De sacra Hungariae corona* című igen fontos műve), s a részeges hírű nyomdással, Jungman Károllyal is sok vesződség akadt. A technikai hanyatlás különösen szembetűnő 1803, Vizer Ádám halála után. A város igyekezett más megoldást keresni, de Erős Gábor és Pap József nyomdaalapítási tervét a Helytartótanács elutasította. (Jóval később Kollár

¹¹ Borsy... i.m. 1973. 65–69. p.

Vizer Ádám *Hermeneutica Sacra Novi Testamenti* (Buda, 1784) c. művének a *Klímó Könyvtárban* őrzött példánya Vizer Bálint bejegyzésével

Ferenc terve sem valósult meg.)¹² Engelné további sorsáról keveset tudunk, valószínű, hogy 1813-ban vagy 1814-ben meghalt. A nyomdát veje, Knezevich István vette át. Az ő időszakáról később szólunk. Most térjünk vissza Vizer Ádámhoz!

E jeles egyházi szerző 1743-ban született Pécsen, gimnáziumi tanulmányait szülővárosa jezsuitáinál végezte. Az egyházmegye papnövendékeként 1763-tól a nagyszombati egyetemen tanult, ahol bölcseleti és teológiai doktorátust szerzett. 1767-től tolnai káplán, a következő évtől kónyi plébános. 1774-től 1788-ig a nagyszombati egyetemen az újszövetségi bibliatudomány professzora. (Előadásait az egyetem áthelyezései következtében 1784-től Budán, 1787-től Pesten tartotta.) Egy éven át, 1775-1776-ban a hittudományi kar dékáni tisztségét is betöltötte. Nyugdíjba vonulása után visszatér szülővárosába. 1789-től kompolti apát és szentszéki ülnök címet kap, tiszteletbeli kanonikként a püspöki könyvtár igazgatója lesz. Az Engel nyomdához fűződő kapcsolatát már ismerjük. Borsy Károly feltételezi, hogy Engel Jánosnak Eszterházy püspök beiktatására kiadott százhusz soros

¹² Borsy... i.m. 1973. 65–84. p.

latin versének Vizer Ádám a szerzője. A kiadványt (utalva a nyomdász nevére) Engel János angyalos szignettje díszíti. A szárnyas alak egyik kezében virágot, a másikon könyvet tart, mellette a nyomdászat eszközei láthatók, egyik oldalon szedőszekrény, a másikon fa nyomósajtó kinyitott rárával.¹³

Vizer Ádám tudományos munkássága feldolgozásra, mérlegelésre vár. A bibliai hermeneutika jeles képviselője. Ezt igazolják a Klimó Könyvtárban őrzött könyvei, a *Praenotiones hermeneuticae Novi Testamenti* (Nagyszombat, 1777), valamint a *Hermeneutica Sacra Novi Testamenti* (e mű első kötete Budán és Pesten jelent meg 1784-ben, a további három kötet Pozsonyban 1784–1785-ben.) Az egyik példányon fivérének, Bálintnak kézzel írt bejegyzése olvasható. Jankó János azt írta Vizerről 1822-ben, a Tudományos Gyűjteményben: „Első ki Hazánkban a’ Hermeneuticát, mint Universitásbeli Professor, nyomtatásban kiadta.”¹⁴ Exlibrise is büszkén rögzíti ezt a tényt. (Állítólagos janzenista rokonszenve nem igazolható.) Szaktekintélyét, tanári hírnevét igazolja, hogy nyugdíjba vonulásakor Döme Károly (Metastasio drámáinak fordítója) *Kesergő versek*-et tett közzé Pozsonyban (1788), tanítványai, a pozsonyi kispapok *Fájdalmas érzés* című kiadványban búcsúztak tőle egy *Lantos dal*-al. E vers szerzőjeként K. R. J. van megjelölve, aki a jeles deákos szerzővel, Kőszegi Rájnis Józseffel azonos. Az arányos szerkezetű, nyolc alkaioszi strófából álló költemény első fele (az 1–4. versszak) a tanáruktól búcsúzókat mutatja be Duna-parti lakhelyükön, majd azt a rendkívülinek érzett veszteséget panasolja (az 5–8. versszakban), amely a kedves professzor távozásával érte hallgatóit. A tömören fogalmazó költő Vizer szakmai és pedagógiai érdemeit egyaránt megvilágítja. A sötétség és világosság szembeállítás, a fiait a fény, a tudást szimbolizáló Nap felé vezető, szabadon szárnyaló madár képe a kor jellegzetes poétikai toposza, később Berzsenyi *A Reggel* című versében is fel fog tűnni, Rájnis versében a mester–tanítvány viszony plasztikus ábrázolása:

Hát nem lesz Vezetőnk a’ Görögök’ nyomán
 Új frigy’ könyveinek titkos homályiban?
 ’S bár küldjön egyet jobb szerentse,
 Lészen-e oly, ki VIZERREL érhet?

Ki kedves fiait tudja vezérleni,
 Mint a sas-keselyű két szeme’ fényeit
 A’ tündöklő napnak szegezvén
 Tollasodott fiait vezéri.

Oh Várunk! Ha talám ennekutánna-is
 Illyképen fogod a’ kintsedet őrzeni,
 Végtére tsak baglyok’ lakása,
 És denevér’ palotája lészesz.

¹³ Borsy... i.m. 1973. 47–50. p.

¹⁴ Jankó János: Pécs Szabad Királyi Városnak rövid leírása. Tudományos Gyűjtemény I. 1822. 82. p.

Vizer Ádám sírtáblája az Irgalmas templomban. Fotó Tám László.

Vizer Ádám az 1796-ban Pécsre telepedő Irgalmas rendnek is pártfogója, jótevője volt. A pécsi Janus Pannonius Múzeumban őrzött festmény Vizer Ádámot ábrázolja Krautsack János György társaságában, mint a rend két patrónusát, a háttérben az Irgalmasok templomát egykori külsejével láthatjuk, az előtérben pedig egy latin nyelvű felirat olvasható a rend megtelepedésének hivatalos dátumával (1796. június 21.).¹⁵

Amikor Vizer Ádám meghalt, néhány napig holtan feküdt a püspöki palota könyvtári épületszárnyának tornyában lévő lakásában, mire megtalálták.¹⁶ Kívánsága szerint az Irgalmasok templomának kriptájában temették el. (1823-ban ide követte őt öccse, Bálint is.) Sírtáblája a templomban található, a hajó jobb oldali falán az apszis lépcsője előtt, szemben vele öccse sírtáblája látható.

¹⁵ Borsy... i.m. 1973. 36. p.

¹⁶ Móró Mária Anna: A pécsi püspöki könyvtár katalógusai = A Klimó-könyvtár a tudományos kutatás szolgálatában: a 2001. szeptember 28-án megrendezett konferencia előadásai. Szerk.: Csóka-Jaksa Helga. Pécs, 2001. 101–113. p.

A fiatalon, tizennyolc éves korában, 1801-ben elhunyt Kardos Alajosnak, aki Pécssett tanult bölcsészetet, három munkája jelent meg Engelné nyomdájában. A *Memoria studii generalis Quinque-Ecclesiensis* a pécsi egyetem megalapítását tárgyalja, s közli a pápai bullát is. A *tekintetes nemes Baranya vármegyei fel kélt nemes seregnék* [...] *Bucsu vétele* alkalmi vers, és érdekessége, hogy a korban képződött hazafias mennyei hatalomnak, a leginkább Dugonics András *Etelká*-jából ismert Magyarok Istenének segítségét kéri. Hasonló jellegű *A védelmet kérő magyar haza szerető fiáihoz*. Amikor Kardos Alajos váratlanul meghalt, Székely József versben búcsúztatta: szép költői fordulattal azt írta, hogy bár erre a gesztusra Apolló szólította fel, de gyászának fájdalmában rájött, hogy barátját valójában nem a halál ragadta el, hanem a Mennyegek Ura hívta magához, hogy néki megmutassa Mennyegek Országát, s biztosítsa „mennél előbb boldogságát”.¹⁷ Jankó János (akivel fogunk még később találkozni) szintén megemlékezett Kardos Alajosról fentebb említett Tudományos Gyűjteménybeli tanulmányában, kiemelve a fiatal szerző egyetemtörténeti *Memoriá*-ját. Jankó tanulmánya, a *Pécs Szabad Királyi Városnak rövid leírása* más szempontból is fontos forrás Pécs történetére és korabeli viszonyaira nézve. A régebbi és közelebbi múlt irodalmi hagyatékának számba vétele után a szerző kritikusan megjegyzi: „Most [azaz 1822-ben] az egész Városban egy Szerző 's Író sem lakik.” Lábjegyzetben hozzáfűzi: „Kivéven az egy beteges, 's már megaggott Kollert.”¹⁸ A 19. század második-harmadik évtizede (Szepesy Ignác püspöki kinevezéséig, 1828-ig) valóban apályszakasz Pécssett irodalmi szempontból. Ha azonban intézmény-centrikus felfogásunk jegyében kipillantunk a város falai közül, s a püspöki székhelyen túl a pécsi egyházmegyét vesszük szemügyre, azért találunk említésre érdemes szerzőket.

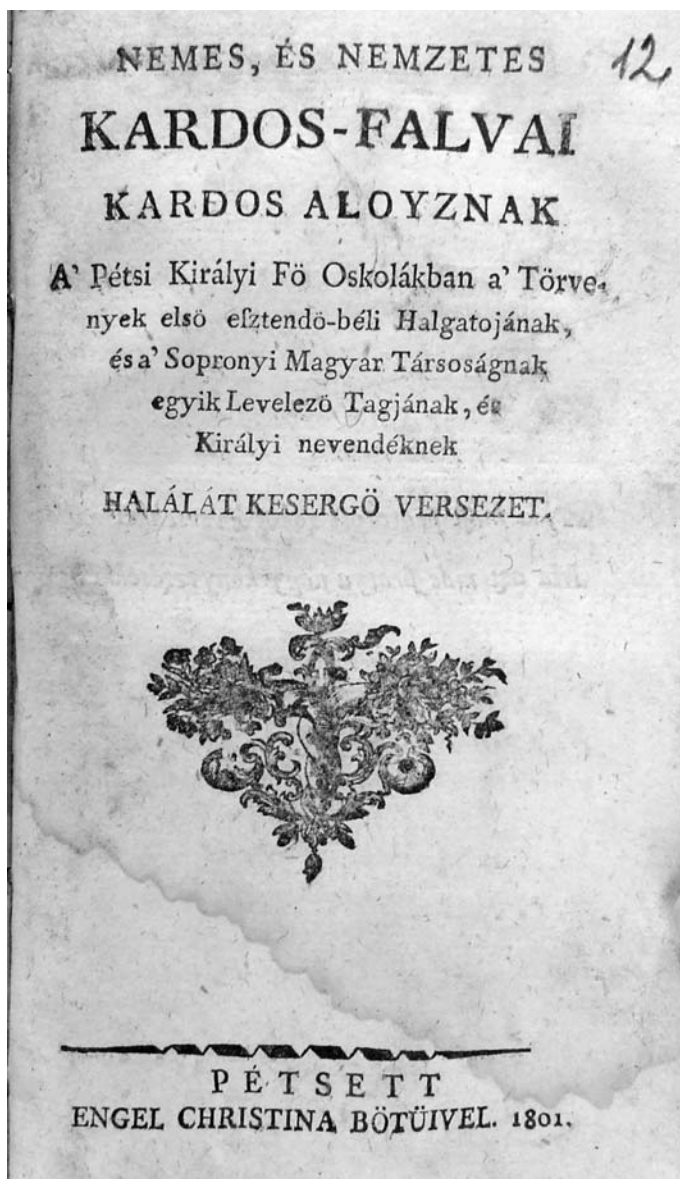
Tehát ha a „pécsi” jelzőt nem csupán szűkebb, lokális értelemben vesszük, hanem a város rangját, szellemiségét még a polgári 19. században is jelentős mértékben meghatározó püspökségre, s az egyházmegyei intézményre is gondolunk, akkor módosul a kép. Ebben a tágabb (de azért a városhoz kötődést sem nélkülöző) körben joggal beszélhetünk Vörösmarty Mihály „pécsi triászáról”, amelynek tagjai: Egyed Antal, Teslér László és Klivényi Jakab. „E három pap lett Vörösmartynek társasága, közönsége, barátja, bírálója, versenytársa, kikre mindig hálával emlékezett. Körükben találta magát legjobban, könyvtárokból tanulta ismerni az újabb s régebbi magyar irodalmat, általuk ismerkedett meg a külföldi költőkkel, tőlök vett ösztönt költői pályája folytatására, s mert nevezetes költőt jósoltak belőle, önbi-zalomra ébredt félnék géniusza” – írta e fontos kapcsolatról Gyulai Pál.¹⁹ Gyulai szavai felhívják figyelmünket arra a tényre, ami a világi értelmiségiek fellépése mellett a most vizsgált időszaknak szintén fontos jellemzője, hogy a korábbi századok kiváló főpapjai után a nemzeti újjászületés korában a katolikus alsóbb papság is tevékenyen bekapcsolódott az irodalmi műveltség gyarapításába.

Háromjuk közül a legidősebb Egyed Antal, aki 1779-ben született Székesfehérváron polgári szülőktől. Tanára, Virág Benedek korán felfigyelt versírásra is hajló

¹⁷ Nemes, és nemzetes Kardos-falvai Kardos Aloyznak A' Pétsi Királyi Fő Oskolákban a' Törvények első esztendő-béli Halgatojának [...] Halálát Kesergő Versezet. Pétssett Engel Christina Bötüivel. 1801.

¹⁸ Jankó... i.m. 1822. 84. p.

¹⁹ Gyulai Pál: Vörösmarty életrajza = Gyulai Pál válogatott művei. Bp. 1989. 933. p.

Székely József gyászverse Kardos Alajos halálakor. Pécs, 1801, Klimó Könyvtár.

tehetségére. 1799-től Pécssett tanult, 1801-től már kispapként. 1803-ban szentelték pappá, több helyen szolgált, egy évig Pécssett is működött szentszéki jegyzőként.²⁰ 1813-tól lett bonyhádi plébános, ekkor ismerkedett meg a Perczel-családnál házi ta-

²⁰ Mendlik Ágoston: Egyed Antal. Magyar Sion 1863. 71–74. p.

nítóskodó Vörösmarty Mihállyal. Az ifjú költő gyakran felkereste pap barátját. Levelezésük bensőséges kapcsolatáról tanúskodik. Vörösmarty egyszerre tisztelte benne atyai segítőjét és tehetséges pályatársát: „Én 's te együtt zengjünk az üdülő honnak örömdalt, / 'S gyenge viráginkból fris koszorúja legyen” – írta a költő 1822-ben Egyedhez írt episztolájában.²¹ Az ifjú lelkesültségével szemben Egyed leveleit bölcs mértéktartás jellemzi, inkább a pap, s nem a költő hangját halljuk: „Meg tagadom magamat, tzepelem vállalva keresztem, / 'S Mesteremet követem mennyire hagyja eróm.” Nem volt eredeti tehetség. Mélyen érző, de a kifejezést tekintve túlságosan fegyelmezett lélek. (*Egyed Antal elégiái három könyvben*. Pest, 1848). Műfordításai azonban az antik irodalom reformkori recepciójának fontos tényezői. Horatius és Tibullus verseinek átültetése mellett különös gondot fordított Ovidius műveinek magyar nyelven történő megszólaltatására. (*Publius Ovidius Naso levelei vagy pontusi elégiái*, Pest, 1823, *Publius Ovidius Naso keservei*. Székesfehérvár, 1826, második kiadása: Pest, 1847, *Átváltozások*, Pest, 1851) A *Pontusi elégiák* második kiadása Pécssett jelent meg 1845-ben. E pécsi könyvből idézzük Ovidius búcsúszavait, amelyekkel kéri, hogy költői érdemeire tekintettel az irigyei legalább kíméljék hamvait. Ovidius szövege alkalmasint hatott a saját sírfeliratát fogalmazó Janus Pannoniusra: „Illy sok közt, ha szabad szólnom, szép hirt nyere Músám, / 'S méltó, hogy kiki rá vesse kíváncsi szemit. / A' hona-vesztettet szűnj meg szabdalni irigy hát; / És hamvam' kegyetlen, nyúgtalanítva ne dúld.”²² Egyed szövege nem mindig költői, de általában korrekt. Fordításához gondos filológiai jegyzeteket fűz. Mikor például a jogar megnevezésére a királyi pálca kifejezés helyett a szokatlan fonyar szót alkalmazza, szükségnek látja megmagyarázni, hogy a szót Sajnovics finn szótárából vette.²³

Eredeti költői művei közül *Megváltó* című elbeszélő költeményét emeljük ki, amelynek érdekessége, hogy a Kisfaludy Sándor által megalkotott, és a szerelmi témához kötődő Himfy-strófát vallási tárgyhoz alkalmazza, új, szakrális színárnyalatot kölcsönözve neki. Idézetünk a feltámadt Jézus és Tamás jelenetét mutatja be:

„Az Úr ismét megmutatja
Magát tanítványinak,
Békesség veletek mondja; –
Majd e' kép szól Tamásnak:
Jer, tapíntsd-meg tagjaimat,
'S lásd, nem vagyok testetlen,
'S mártsd sebeimbe ujjodat,
'S légy hív, és ne hitetlen.
Tamás térdeire hullott,
'S érzékenyen felkiáltott,
Én Uram és Istenem!
Bocsásd-meg kétes hitem.”²⁴

²¹ Vörösmarty Mihály: Levelezés I. S.a.r.: Brisits Frigyes. Bp. 1965. 33. p.

²² Publius Ovidius Naso' Levelei vagy Pontusi elegiái. Pécs, 1845. 234. p.

²³ Ovidius... i.m. 47. p.

²⁴ Egyed Antal: Megváltó. Esztergom, 1836. 147. p.

M e g v á l t ó .

í r t a

E G Y E D A N T A L ,

Koppán Monostori , Apát , Duna - Földvári
Plébánus, Al-Esperes, m. t. Társasági levelező
Tag, és Tolna Vármegyei Tábla-Bíró.

ESZTERGAMBAN,

Nyomtatott Beimel József betűivel.

1 8 3 6 .

Egyed Antal Megváltó c. elbeszélő költeményének címlapja. Esztergom, 1836.

Rendkívül tanulságosak és dokumentum értékűek Egyed földrajzi leírásai és a korban többek által művelt honismereti műfajban készített dolgozatai, amelyeket a Tudományos Gyűjteményben publikált: *Bonyhád mezővárosnak rövid leírása* (1823, erről a Vörösmarty-levelezésben is olvashatunk), *Nemes Tolna vármegyé-*

nek *topographiai leírása* (1828), *Duna Földvár leírása* (1832). A Tolna megyei Levéltár őrzi azt a terjedelmes kéziratos anyagot, amely Egyed tudatosan megtervezett felmérésének eredményeként jött létre. A megye településeihez huszonnégy megfontoltan összeállított kérdést intézett, s a megérkezett válaszok alapján megállapítható, hogy a tudós papban a hazai szociográfia egyik előfutárát tisztelhetjük. Az anyag feldolgozására, összesítő értékelésére ugyan nem került sor, de ebben a nyers állapotában is becses néprajzi, nyelvi, szociális és művelődéstörténeti információkat rejt a korabeli állapotokra nézve.²⁵

Egyed Antal tragikus körülmények között fejezte be munkás életét. 1862. augusztus 23-ról 24-re virradó éjjel a 84 éves aggastyán rablógyilkosság áldozata lett Dunaföldváron, ahol 1829 óta szolgált, 1832-től apáti rangban. Álarcos rablók törték rá, akik kifosztották, összeverték és megkínózták, nyelvét is kitepték, hogy ne tudjon vallani. Félholtan találtak rá, és súlyos sérüléseibe három nap múlva belehalt. A felületes és hanyag nyomozás húsz év múlva (!) eredménytelenül zárult.²⁶

Teslér László 1817-től 1820-ig Egyed Antal káplánja volt Bonyhádön. Ekkor ismerkedett meg Vörösmartyval. Ő hívta fel a költő figyelmét Shakespeare munkáira. Művelt, tehetséges fiatalember volt. „Jó fej, tiszta fej, 's tolla szép” – írta róla Kazinczy.²⁷ Teslér 1794-ben született Bakócán, eredeti neve Tischler. Pécssett szentelték pappá 1817-ben. Szemléletmódját jól jellemzik Vörösmartyhoz írt sorai: „Fogadd így el jobbomat, mellyet néked is tisztelő barátsággal nyujtok, feleljünk meg el-rendelgetésünknek, legyünk szoros barátok a' *Haza* az *Ész* 's a' *Szív* dolgában, 's legyünk azok a' sírig 's túl azon”.²⁸ E szavakat 1823-ban vetette papírra, de a jelzett értékek egész életében vezércsillagai voltak. 1830-tól Bükkösdön plébános, ahol majd két évtizedig szolgált. Hazafias állásfoglalásai, harcias beszédei miatt 1849-ben megfosztották plébániájától. Scitovszky püspök közbenjárására szabadon engedték ugyan, de állását nem kapta vissza. Egy ideig Pécssett lakott, majd helesfai szőlejébe költözött. Itt érte a halál még 1849-ben. A bükködsdi anyakönyv szerint kolera végzett vele.²⁹

Elveihez kérelhetetlenül ragaszkodott, amellet rapszodikus lelkületű férfi volt, egyszer Vörösmartyval is összevesztek. Írásmódja is zaklatott, drámaírói terveit, úgy látszik, nem dolgozta ki. Pedig volt érzéke a műfaj iránt. Vörösmartyhoz írt, 1823. március 20-án keltezett levelében összefüggő dramaturgiát fejt ki. A történelmi színmű esetében főként az ábrázolt kor tanulmányozását tekinti fontosnak, s ezt a követelményt a műfaj tárgyias természetével támasztja alá. Úgy kell írni, hogy „magadat abba az időbe varázsold, ott élj akkor abban, ott mozogj 's járj” – tanácsolta barátjának.³⁰ Értekező prózája gondolatgazdag, de helyenként csapongó. A Tudományos Gyűjteményben két fontos tanulmánya jelent meg 1817-ben T jelzéssel, erről azért szólnunk, mert mindkettő pécsi vonatkozású. Két

²⁵ Cserna Anna – Kaczián János: Egyed Antal összeírása és korrajz Tolna vármegyéről. Tolna megyei Levéltár. Szekszárd, 1986.

²⁶ Cserna–Kaczián... i. m. 1986. 255–258. p.

²⁷ Kazinczy Levelezése XV. 194. p.

²⁸ Vörösmarty Levelezése... i. m. 1965. 47. p.

²⁹ Hajas Béla: Teslér (Tischler) László. Irodalomtörténeti Közlemények 1932. 88–89. p.

³⁰ Vörösmarty Levelezése... i. m. 1965. 42. p.

pécsi főpap portréját rajzolja meg, Dudith Andrásét és Telegdi Miklósét. Dudithról írt, komoly forráskutatáson alapuló tanulmányából két mozzanatot emelünk ki: Dudith pécsi kötődésével és vitatott felekezeti hovatarozásával kapcsolatosan, mintegy kiegészítésként az „Ötöröny” VII. fejezetében általunk korábban elmondottakhoz. Teslér hangsúlyozza: „Mint jó Pásztornak első dolga volt [Dudithnak] a’ fogyatkozásnak ha nem helyre hozása is legalább a’ lehetőségig való meg gátlása, ’s mivel Szigetváron kívül mindent a’ Török iga nyomott, ide vonta magát, ’s akarta a káptalanak is ide jöttét.”³¹ Szigetvár eleste 1566-ban azonban a püspöki székhely és a káptalan egyházmegyében tartására irányuló terveit meghiúsította. Mint tudjuk, később Dudith nem csak püspöki székét, de egyházát is elhagyta, megnősült, gyermekei születtek, de szellemi-lelki útja a továbbiakban eléggé bizonytalan.³² Erről a fogas kérdéstről Teslér ezt írja: „Nem is mutathatunk elő semmi olyast, mellyel rendülhetetlen próbálhatnánk őtet vagy Szoczinianusnak, vagy Reformátusnak [mondani]. Hanem ha meg kell vallani ő Katholikus volt, ’s igen is Katholikus a’ szónak szélesebb értelmében, ’s hitte mind azokat, a’ mellyeket Krisztus Urunk parancsolt, egyedül a’ külső hatalom ’s az idő volt az, a’ mi őtet számkivetette.”³³ Telegdiről szóló töredékes tanulmányának³⁴ érdekessége, hogy utána, mintegy függelékként közli Tinódi Lantos Sebestyén *Hadnagioknak tanosagh* című versét,³⁵ amelyre ő bukkant rá a püspöki könyvtár kéziratai között, bár szerzőjét nem tudta azonosítani. Taxner Ernő szerint Teslér írta a Tudományos Gyűjtemény 1819-es évfolyamában megjelent T jelzésű kritikát – az évtized egyik legfontosabb dramaturgiai szövegét –, amely Horváth Ádám *A’ Tétényi Leány Mátyás királynál* című drámáját boncolgatja (korábban Teleki Józsefnek tulajdonították a recenziót).³⁶

Ez a tehetséges pap íróként a húszas évektől elhallgat. Nem tudjuk, mi lehetett e törés oka. Talán szangvinikus, ötleteket bőven sziporkáztató, ám a jelek szerint kitartó munkára képtelen természete, vagy depresszióra hajló lelkialkata. De az is lehet, hogy a falusi pap nehéz sorsa nyomasztotta. Ez utóbbit látszik igazolni a történész Horvát Istvánhoz írt levelének részlete: „Van a’ falusi életnek annyi terhe, és akadályja, hogy ezt valóban a’ jobb ’s munkásabb lélekkel is érezteti ’s ez oka hogy Én is annyira el maradtam.”³⁷

A triász legfiatalabb tagja Klivényi Jakab. Irodalmi hagyatékára Szentkirályi István pécsi teológiai tanár bukkant rá Troll Ferenc pécsi nagyprépost iratai között, akihez Klivényi halála után került az anyag. A kiadatlan verseket (7 latin és 14 magyar nyelvű költeményt) Tordai Ányos ismertette először a szakmai közvéleménnyel.³⁸ A teljesebb hagyatékot Sándor László tárta fel, ő már – egyéb szövege-

³¹ T[eslér László]: Horehoviczai Dudics András’ élete. Tudományos Gyűjtemény 1817. IV. 45. p.

³² Mint korábban jeleztük, Dudith levelezésének feldolgozása segítheti az ezzel kapcsolatos homály eloszlását.

³³ T[eslér László]... i.m. 1817. 56. p.

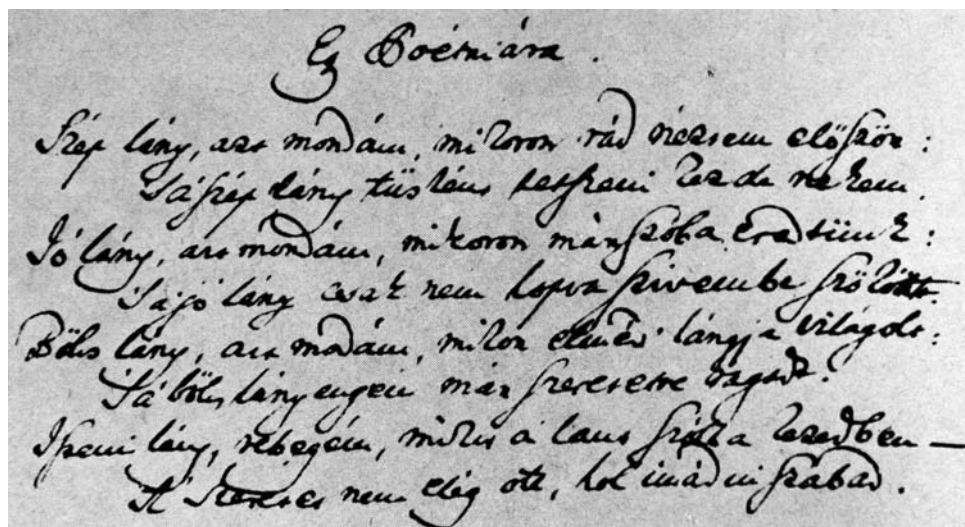
³⁴ T[eslér László]: Töredék, Telegdi Miklós’ életéből. Tudományos Gyűjtemény 1817. X. 71–76. p.

³⁵ T[eslér László]: Verseik. Hadnagioknak tanosagh. Vers feyek. Tudományos Gyűjtemény 1817. X. 76–78. p.

³⁶ Taxner Ernő: Teslér László. Irodalomtörténeti Közlemények 1968. 74–76. p.

³⁷ Levele Horvát Istvánhoz, Szekcső, 1826. jan. 22. Az OSzK-ban lévő kéziratból idézi Taxner... i.m. 1968. 76. p.

³⁸ Tordai Ányos: Klivényi kiadatlan versei. Irodalomtörténeti Közlemények 1908. 391–405. p.

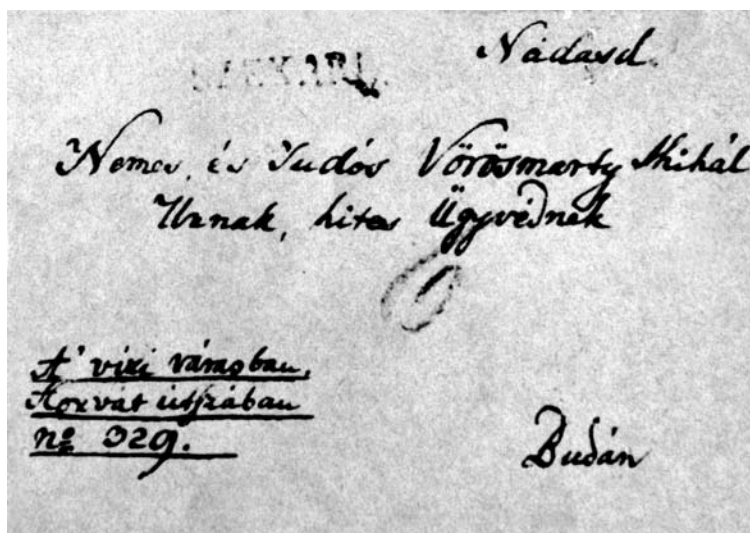

Klivényi Jakab Egy poetriára c. versének kézirata. BML

ket nem számítva – 25 latin és 71 magyar versről számolt be.³⁹ Mi most jobbra az ő eredményeire támaszkodunk.

Klivényi 1800-ban született Szekszárdon. Szülővárosában kezdett tanulmányait a pécsi ciszterci gimnáziumban folytatta. Tanárai közül Horváth János igazgató, osztálytársai közül pedig Faddy József (aki később maga is a gimnázium tanára lett) volt rá hatással. A gimnáziumi éveket követő pesti bölcsészeti tanulmányok után kispap Pécsen, ahol 1824-ben pappá szentelték. *Faddy Barátomnak* című versének alkaioszi stórfái antikizáló formaihletről tanúskodnak, érzelmeit klasszicizáló toposzok (a háborgó tengeren hánykódó hajó és a viharfelhők mögül előbukkanó nap) képe mögé rejti. *Jakab 's Vörösmarty barátaimhoz* című, az előbbi szöveggel azonos formájú versét 1818-ban Pesten írta (itt kötött barátságot Vörösmartyval). Az ódai hangú episztolát két szimmetrikusan összehajló, de ellentétes emóciókat hordozó kompozíciós ív alkotja: „megáldott lelkű”, tehetséges barátainak ígéretes pályakezdésével szembeállítja a maga önkritikára hajló, bátortalan egyéniségének – már-már groteszk tónusokat sem nélkülöző – tétovságát, lelkének depressziós hangoltságát. E szavakkal zárja költeményét: „Némelykor odvas lanton enyelgek én / S midőn Apolló rám kacsingat / Porba merült czitharám szorítom.” Fialat szívét a szerelem is megdobogtatta. *Más dal* című, stílszerűen szapphói stórfákban írt versében kedvesének szemérmes csókot küld sóhajával: „Pécs felé szárnyalj! Szomorú Barátném / Ott eped” – mondja, bár sejti, hogy nem csupán a térbeli távolság választja el őket

³⁹ Sándor László: Klivényi Jakab = Baranyai Helytörténetírás 1974–75. Pécs, 1976. A tanulmány előzménye a szerzőnek a Pécsi Tanárképző Főiskolán 1973-ban készített szakdolgozata: Klivényi Jakab élete és irodalmi munkássága. A szakdolgozat függeléke Klivényi Jakab kiadatlan munkái 1817–1829 címmel 9 fejezetben közli Klivényi különböző szövegeit gépelt átiratban és a kéziratokról készített fényképfelvételek formájában.

Klivényi Jakab levele Vörösmarty Mihályhoz. Nadasd, 1826. okt. 19.

egymástól, hanem a múltó idó is: jelenbeli panaszára csak egy emlékkép üzenete válaszol. Úgy tűnik, tehetsége természetének leginkább a dalforma felel meg. *Egy poetriára* című verse látszólag csupán a megérintett lélek érzelmi crescendója, ám a szöveg ezzel ellentétes pszichológiai olvasata sem érdektelen, eszerint a vágy szublimálását dokumentálja. Mintha érlelődő papi hivatása emelné érzelmeit egyre emelkedettebb régióba:

„Szép lány, azt mondám, mikoron rád néztem először:
 'S a' szép lány tüstént tetszeni kezdte nekem.
 Jó lány, azt mondám, mikoron már szóba értünk:
 'S a' jó lány csak nem lopva szivembe szökött.
 Bölcs lány, azt mondám, mikor elméd' lángja világolt:
 'S a' bölcs lány engem már szeretetre ragadt.
 Isteni lány, rebegém, mikor a' lant szólla kezdedben –
 A' szeretet nem elég ott, hol imádni szabad.”

Pályájának további alakulását Vörösmartyhoz írt kilenc levele alapján kíséretjük figyelemmel. Ezekben őszinte hangon számol be a pécsi szeminárium élet eseményeiről, nehézségeiről. Tisztelettel szól két tanáráról, Farkas Józsefről (ő a kánonjog előadója, később pécsi kánonok) és Németi Józsefről (utóbb ő is kánonok lesz), és megemlíti társai közül Szalay Antalt, aki a Tudományos Gyűjteményben figyelemre méltó tanulmányt fog közölni 1830-ban *Tamási Mező-Város esmértetése* címmel. Többször hangot ad elégedetlenségének, kritikájának is. Bírálja az általa konzervatívnak ítélt s az irodalom iránt közömbösnek tartott Király József

püspököt (akit egyébként a pécsiek szerettek, a város főutcáját is róla nevezik majd el), s kikel mindazok ellen, akik nem becsülik, sőt támadják a megújuló magyar irodalmat. „A’ Bőjtben minden vasárnap akarunk ellen egy ilyen dühös szószóllót kellett hallanunk, ki minden beszédében nem csak a’ játék szín, Román költés, és muzsika ellen okádá szentségtelen epéjét, hanem azokat is kárhoztatá, kik nagyobb gyönyörűséget lelnek serdülő Litteratúránk’ remek szüleményiben” – írja Vörösmartynek 1822. április 18-án.⁴⁰ Negatív élményei hatására hivatásválsággal küzd. „Ez előtt azt gondoltam, ’s megesküdtém volna: hogy ez a rendeltetésem; de ha hajlandóságimat, vagy állapotom’ rendszabásait vizsgálom, szomorún meg kell vallanom, hogy a természet’ szavát vagy nem hallottam, vagy elismértem. De már későn jövök észre: benn vagyok az örvényben, mellyből se útam, se módom nincs a’ kiszabadulásra” – vallja barátjának.⁴¹ Jó tanárainak kedvező hatására, akik közül az erős nemzeti érzésű Vörös Mihályt és Kolb Konrádot, a „magyar lelkű német ember”-t, a dogmatika előadóját emeli ki, fokozatosan elcsitul lelkének háborgása. „Terhessen esett ugyan először pappá lennem, osztán megmaradnom, de most már örülök, és pedig szivemben örülök, hogy azzá lettem, a’ mi vagyok, és megmaradtam” – számol be Vörösmartynek hivatásában való megnyugvásáról.⁴²

Költői ihlete viszont erőtlenedik, s ezt a tényt a rá jellemző önkritikával veszi tudomásul. „Leveleken, ’s némelly apró jegyzeteken kívül semmit sem irok. A’ verselés éppen nincs kezemre. Jele, hogy ez előtt nem a’ poétai tűz, hanem a szivé önté tollamba a’ verseket” – írja,⁴³ majd később megállapítja: „A’ költés nem az a’ pálya, a’ mellyre termettem.”⁴⁴ „Megnyerte az oltár, elvesztette a poézis” – írta Tordai Ányos.⁴⁵ De barátja emelkedő pályáját továbbra is odaadó figyelemmel kíséri, s mások érdektelenségével szemben gyűjti az előfizetőket a *Zalán futásához* és a *Salamon* című drámához.

Ekkor már Nádason káplán, ahol két évet tölt. 1831-ben Pécsre költözik. Szepesy Ignác püspök (következő tanulmányunk főszereplője) a Lyceumban meginduló bölcsészképzés történelem-oktatásával bízta meg. 1836-ban kérésére felveszik a megyei nemesek jegyzékébe. 1837-ben Berkesdre kerül plébánosnak (a Lyceum katedróján Haas Mihály követi), ahol majdnem két évtizedig él. 1855-ben visszatér Pécsre: kanonok és székesegyházi plébános, később címzetes apát. 1866-ban halt meg pécsi otthonában (a mai Janus Pannonius utca 6. számú házban). A káptalani sírboltban temették el.⁴⁶

⁴⁰ Vörösmarty... i.m. 1965. 22. p.

⁴¹ Vörösmarty... i.m. 1965. 18. p. (A levél dátuma: 1822. jan. 10.)

⁴² Vörösmarty... i.m. 1965. 35. p. (A levél dátuma: 1823. febr. 17.)

⁴³ Vörösmarty... i.m. 1965. 45. p. (A levél dátuma: 1823. máj. 27.)

⁴⁴ Vörösmarty... i.m. 1965. 60. p. (A levél dátuma: 1824. dec. 9.)

⁴⁵ Tordai... i.m. 1908. 402. p.

⁴⁶ Sándor... i.m. 1976. 338–340. p.

KOVÁCS ATTILA

HAYDN ÉS BEETHOVEN – BÉCS ÉS PÉCS

Haydn és Pécs

A bécsi klasszicizmus 1732. március 31-én Rohrauban született és 1809. május 31-én Bécsben elhunyt, több műfajban is meghatározó, stílussteremtő nagy mestere, már életében tudhatott a pécsi zenei élet magas színvonaláról. Nemcsak mint az Esterházyak szolgálatában álló muzsikusként, hanem elsősorban, mint zeneszerző, akinek műveit a Pécsi Székesegyházban, a Dóm kottatárának leltári jegyzékei alapján, már az 1770-es években játszották, amint erről Bárdos Kornél és Szkladányi Péter rendkívül alapos zenetörténeti kutatásai nyomán tudunk. Az 1769-től Pécssett tevékenykedő Deppisch Bálint (*1746? †1782) orgonista, zeneszerző nevével fémjelezhető, 1782-ig terjedő időszak első felében, az 1777-es leltár alapján, már megvolt a Dóm kottatárában Joseph Haydn 3 szimfóniája. S a pécsi zenekar is követte a Haydn keze alatt formálódott új hangzást: a vonósok mellett 2-2 oboa és kürt is szólt benne.

Novotni Ferenc (*1749 †1806) zeneszerző, regens chori tevékenységének ideje alatt már több mint 20 Haydn-szimfónia szerepelt a kottatárban, köztük a túlsúlyban lévő fiataalkoriak mellett – melyek között ott volt a híres fisz-moll „Búcsú” szimfónia is –, olyan szinte „kortársinak tekinthető” remekművek is megtalálhatóak voltak, mint az 1791-ben komponált 96. D-dúr „Csoda” szimfónia, a 102-es B-dúr szimfónia és a londoni szimfóniák sorát záró, 1795-ben komponált 104-es sorszámú D-dúr „London”, vagy „Salamon”, német területen ismert címével pedig Dudelsack / Dudaszó szimfónia.

Haydn oratorikus művei közül az 1806-os leltári jegyzék szerint a pécsi Dómban megvolt az 1800-ban komponált Te Deum és 8 mise kottaanyaga, köztük a fiataalkori Szent Cecília és Szent Miklós misék mellett olyan jelentősek is, mint a Pauken, a Nelson, a Harmónia vagy a Terézia mise.

Haydn és Pécs kapcsolatában jelentősnek mondható, hogy Albrechtsberger mellett ő is tanácsokkal látta el, a pártfogoltjának tekintett későbbi pécsi zeneszerző-karnagyot, Johann Georg Lickl, aki 16 évesen, 1785-ben került Bécsbe, ahol a minorita-templomban orgonált. Szinte biztosra vehető, hogy az idős Haydn tudott egykori tanítványa Pécsre kerüléséről. Ő viszont épp a Pécssett is meglévő Haydn-misék előadásával igyekezett kifejezni háláját egykori mestere iránt. S ha e téren nem is olyan jelentős Lickl tevékenysége, mint a pécsi Mozart-kultusz kialakítása terén kifejtett munkálkodása, azért 36 éves pécsi működése során rendszeresen megszólaltatta Haydn műveit. A Pécssett zenei szolgálatban álló muzsikuskok özvegyeinek és árváinak megsegítésére általa alapított Zeneművész-Énekes Társaság első, 1811. december 9-i jótékonyági hangversenyén is elhangzott egy Haydn-szimfónia, valószínűleg az 55-ös jegyzék számú Esz-dúr szimfónia, mert ennek oboisták hiánya miatt átiratklarinétszólamra Lickl kézírásában maradt fenn. 1825. február 2-áról van adat a Hoboken-jegyzékben 7-es sorszámú B-dúr mise előadására, halála előtt 3 évvel pedig 2 je-

lentős Haydn-misé is műsorra tűzött Johann Georg Lickl: 1840. január 6-án a d-moll „Nelson” misét, augusztus 9-én pedig a B-dúr „Terézia” misét.

Haydn műveinek pécsi előadásairól a Lickl-t követő Hölzl Szeráf Ferenc (*1808 †1884) által fémjelezett négy évtizednyi időszakban és azt követően is elsősorban a Pécsi Dalárda és a később vele egyesült pécsi városi zenekar, a honvédzenekar, majd a Zenekedvelők Egyesületének Zenekara révén szólhatunk, bár nagy valószínűséggel a polgári házi muzsikálás keretei között elhangzottak vonósnégyesei is. Az 1847-ben Hölzl által alapított, majd a szabadságharc leverése után 1862-ben újjáalapított Pécsi Dalárda 1863/64-es évadjában, a rendes évi program mellett 15 zeneestélyt is tartottak, melyen a város művészei is szerepeltek, 1864. január 12-én például a G-dúr vonósnégyes Op.75. hangzott el.

A városi zenekar 1874. március 19-i hangversenyén Haydn Teremtés oratóriumának részlete is megszólalt, 1881. március 8-án pedig a B-dúr szimfónia. A katonazenekarok szerepe a városi zenekar 1886-os megszűnése után erősödött fel. Kiemelkedő zenei eseményként jegyezhető fel 1898. március 9-én és 10-én Haydn Az évszakok című oratóriumának előadása a Nemzeti Színházban. Az egy évvel korábbi Verdi Rekvium előadást kezdeményező Czigliányi Béla magyar fordításában előadott Haydn műben a 70 énekesből álló kórust és 100 tagú zenekart, a 44. gyalogezred fiatal, nagy tehetségű karmestere, Kristóf Tódor vezényelte. A nagy sikerű előadásnak köszönhetően 1898. november 19-én újra előadták, ezúttal Erzsébet királyné emlékére Verdi Rekviumját, melyet ezúttal már Kristóf Tódor vezényelt. Az 1862-es (második) Pécsi Dalárda fennállásának 60 éves jubileumát 1923. november 10-én ismét Haydn Az évszakok oratóriumával ünnepelte: a kórust és a Zenekedvelők Egyesületének Zenekarát Boldis Dezső vezényelte, a szólisták Ludwig Vilma, Hidassy Sándor és a színházigazgató, Asszonyi László voltak. A nagy sikerű előadást 17-én és 18-án megismételték.

A Pécsi Dalárda első, 1847-es megalapításának 100 éves jubileumának, több pécsi kórus közreműködésével megtartott 1947. június 21-i ünnepi hangversenyét is Haydn, Az évszakok oratóriumának kórusrészlete nyitotta, Várhalmi Oszkár vezényletével, míg a zárószám Beethoven Krisztus az olajfák hegyén című oratóriumának részletei voltak.

Haydn népszerű D-dúr gordonkaversenyének egyik emlékezetes előadására, 1957. február 11-én került sor: ekkor a kiváló Pécssett élő gordonkaművész-tanár, Sassy Iringó volt a szólista, a Pécsi Filharmonikus Zenekart Antal György vezényelte a Purcell Tündérr királynő szvitjét és Mozart Rekviumját tartalmazó hangversenyen, melyen a Liszt Ferenc Kórus mellett Teremi Gáborné, Ivánka Irén, Wágner József és Tomanek Nándor működött közre.

Az évszakok oratórium az Antal György vezette Liszt Ferenc Kórus repertoárján is helyet kapott, 1961. május 15-i évadzáró előadásáról dr. Nádor Tamás a következőket írta a Dunántúli Naplóban: „Gondos felkészülés, mértéktartó tempók, árnyalatokban gazdag színskála, a hangfestő részletekben megmutatkozó humor és formai összefogó készség jellemezték az oratóriumstílus kiváló ismerőjének és megszólaltatójának munkáját.”

A Pécssett régebben viszonylag ritkábban felhangzó Haydn oratórium, A Teremtés egyik jeles előadása szintén Antal György nevéhez fűződik: az 1982. március 29-i koncert érdekességét az adta, hogy a Liszt Ferenc Kórus mellett az általa igazgatott főiskolai zenekart, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Zeneiskolai Tanárképző Intézete Pécsi Tagozatának Zenekarát vezényelte a Liszt-díjas pécsi karnagy, aki ezután még néhány évig ezzel a két együttesel vett részt aktívan a pécsi zenei élet oratórium-hangversenyein.

A következő jelentős Teremtés előadásra 1993. március 17-én került sor a Pécsi Bazilikában, ahol Váradi Mariann, Laczó András, Marczis Demeter, a Pécsi Nevelők Háza Kamarakórus és a Pécsi Szimfonikus Zenekar adta elő Haydn oratórium-remekét, Tillai Aurél vezényletével. Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy 1990-ben nem mindennapi megtiszteltetés érte a Tillai Aurél vezette Európa-hírű Pécsi Nevelők Háza Kamarakórusát: augusztusban részt vehettek az Assisiben megrendezett Hiroshima koncerten, melyen Haydn Teremtésében énekelhettek együtt egy egyesített nemzetközi vegyeskarral és Világzenekarral, Mosche Atzmon vezényletével, s a koncertről lemezfelvétel is készült.

Az eddigi utolsó, kiemelkedő pécsi Teremtés előadásra, 2007. április 13-án került sor a Pécsi Bazilikában: Kertesi Ingrid, Brickner Szabolcs és Kovács István voltak a szólisták, a Nemzeti Énekkart és a Pannon Filharmonikusokat Hamar Zsolt vezényelte, aki egy egészen különleges, friss dinamikai és tempóárnyalatokban gazdag, szinte a régi-zenei produkciókkal vetekedő előadást hozott létre, melyben különösen a kórus frissessége volt szembeötlő.

Joseph Haydn B-dúr Terézia miséjét 2002. július 5-én a Ferences Templomban adta elő a Pécsi Szimfonikus Zenekar és a Salzburgi Dóm Kórusa, Czifra János vezényletével, a pécsi zenekar 12. Nemzetközi Zenei Fesztiválja keretében megrendezett ragyogó hangversenyen, Mozart Vesperae-ja társaságában, Zádori Mária, Megyesi Schwartz Lúcia, Niksa Radovanoviæ és Bátor Tamás szólójával.

2009-ben, Haydn halálának 200. évfordulóján a Pécsi Bazilika Mozart Kórusa és Zenekara, Szamosi Szabolcs vezényletével nyitotta a fővárosi Haydn mise-sorozatot január 11-én, s Pécssett is előadták a Szent Miklós misét a Ferences Templomban, január 18-án. A zenekari művek legújabb kori történetét szinte lehetetlen nyomon követni, így csak annyit jegyzünk meg, hogy Howard Williams két emlékezetes koncertet adott Haydn műveiből. 1989. április 24-én egy ragyogó Haydn-estet vezényelt, az Óra és a Katona szimfónia között a C-dúr hegedűversennyel, Ruha István egészen káprázatos, már a romantikát előlegező szólójával a POTE Aulában. A Pécsi Nemzeti Színházban pedig, 1993. október 18-án Haydn Oxford szimfóniáját vezényelte el a Pécsi Szimfonikus Zenekarral, amikor Pécs város Pro Civitate díjával ismerték el addigi, Pécs zenei életében végzett munkáját.

Beethoven és Pécs

A zenetörténet 1770. december 16-án Bonnban született és 1827. március 26-án Bécsben elhunyt géniuszával egyetlen, de annál jelentősebb erekleve, Beethoven egy máig megőrzött hajfűrtje kapcsán állt kapcsolatban Pécs városa, még-

pedig a Pozsony melletti Malackán született zeneszerző, karnagy, Hölzl Szeráf Ferenc (*1808 †1884) jóvoltából, aki 1843-ban került Pécsre, mint Johan Georg Lickl, vagy magyarul Lickl János György utóda a székesegyházi kórus élén, de Hölzl az alapítója a Pécsi Dalárdának is 1847-ben, majd újjáalapításakor, 1862-ben. Hölzl Bécsben folytatta tanulmányait s mivel a zongora mellett megtanult játszani valamennyi vonós-hangszeren, részt vett néhány Beethoven által rendezett hangversenyen is.

A Beethoven hajfűrt Pécsre kerülésének érdekes története van, melyről Horváth Mihály orgonaművész Muzsikáló Pécs című könyvéből értesülhetünk, melyet nagyrészt Várhalmi (Weigele) Oszkár dokumentumai alapján írt meg 1958-ban. Hölzl Bécsben igen jó barátságba került az 1804–54 között élt Sauter Ferdinánd költővel, aki Ferdinand Sauterként többek között egy ismert bécsi dalnak: *Verkauft's mei gwand, ich bin im himml* (Add el a díszruhámat, most már a mennyben vagyok) szerzője és az 1808-91 között élt osztrák hegedűművésszel és karmesterrel August Schmidttel (Schmidt Ágostonnal), aki az *Allgemeine Wiener Musik-Zeitung* című bécsi zenei lap alapítója volt 1841-ben, később pedig a Bécsi Zenebarátok Egyesületének egyik vezetője.

A három jóbarát éppen együtt volt, amikor értesültek Beethoven haláláról. Sautert küldték ki, hogy személyesen győződjék meg a szomorú valóságról. Sauter visszatérése után sírástól fuldokolva vett ki zsebéből egy kis csomagot, fölnyitotta, egy hajfűrt volt benne. Elmondta, hogy egyedül volt a halottas szobában, mikor pillantása egy ollóra esett. Hirtelen határozott, megragadta az ollót, levágta a nagy halott egy hajfűrtjét, és magával vitte emlékül. Közös megegyezéssel a hajfűrt megőrzését Hölzldre bízták, aki ezt a drága emléket 1843-as Pécsre kerülése után 1870-ig meg is őrizte,

majd a Beethoven születésének 100. évfordulója tiszteletére adott 1870. december 19-i pécsi hangverseny alkalmából a Pécsi Dalárdának adományozta, annyira fellelkesítette a Pécsi Dalárda teljesítménye a hangversenyt vezénylő Hölzl Ferencet. A Muzsikáló Pécsből tudhatjuk, „a hangverseny csak a dalárda részéről volt sikeres. A városi zenekar 1870-ben a mélyponton volt, így a program összeállításnál gondolni sem lehetett arra, hogy a zenekar önállóan adjon elő valamilyen Beethoven zenekari művet. A zenekar csak az utolsó két szám kíséretére szorítkozhatott, de a pécsi újság tudósítása szerint ezt sem tudták hibátlanul megoldani.”

Mindezek alapján szinte biztosra vehető, hogy Hölzl Ferenc a Beethoven-hajfűrtöt odaajándékozó lelkesedése az Isten dicsősége és a Fidelio kórusrészletére vonatkozhatott. Azt azért jegyezzük meg, hogy az Adelaide című dalt az a kiváló hőstenor, Hoffer Károly (*1843 †1921) énekelte, akit később a bécsi és a budapesti operaház is megkeresett szerződési ajánlatával, ő azonban inkább Pécssett választotta, ahol a Pécsi Dalárdának előbb másod-, majd első karnagya lett, 1884-től pedig a zeneiskola tanára, s az ő kimagasló munkássága emlékére indult el annak idején a Pécsi Éneklő Ifjúság mozgalom, 1927-ben.

A Beethoven-hajfűrt „utóéletével” kapcsolatban a következő pontosításokat, információkat sikerült megszerezni 2008-ban. A hajfűrt eredetiségét igazoló iratot, ellentétben az eddig tudottal, nem ezen a nevezetes centenáriumi Beethovenhangversenyen, hanem 8 évvel később kapta meg a Pécsi Dalárda, mégpedig a Bécsi Zenekedvelők Egyesületétől, illetve vezetőjétől August Schmidttől. Az 1878. március 3-án kelt pecsétes igazolást március 7-én egyesületi bélyegzővel az ügyvezető általános titkár is hitelesítette, így „csak” ezt követően kaphatta meg ezt az igazolást a Pécsi Dalárda, mely úgy tűnik, fontosnak tartotta, hogy ezt a hitelesítő iratot még alapító karnagya, az akkor épp 70 éves Hölzl Szeráf Ferenc életében megkapja. A Pécsi Dalárda ezt az iratot, mely azt is igazolta, hogy a Beethoven halálát követő napon, 1827. március 27-én történt az ereklye „lenyisszantása”, a hajfűrttel együtt egészen az Európa-hírű kórus megszűnéséig, 1948-ig megőrizte. Jellemző egyébként, hogy az ekkor adott búcsúhangversenyen, 1948. január 26-án is Beethoven-műveket adott elő a Pécsi Dalárda: az Isten dicsőségét, a Karfantáziát (a zongoraszólamot Opritia Mária játszotta), valamint a Krisztus az olajfák hegyén oratóriumot, melynek szövegét Varga Gyula, Höffler Mária és Nyolczas Ipoly énekelte, a Zenekedvelők Egyesületének zenekarát Várhalmi Oszkár vezényelte.

A Pécsi Dalárda dokumentumai és relikviái ezt követően először a Janus Pannonius Múzeumhoz kerültek, majd az iratok a Baranya Megyei Levéltárhoz, míg a tárgyi emlékek a Janus Pannonius Múzeumhoz. A Beethoven hajfűrt Martonvásárra kerülésének hiteles történetét Hárs Éva művészettörténésztől, a Janus Pannonius Múzeum későbbi igazgatójától és Fitzné Petres Éva régésztől, a székesfehérvári múzeum igazgatóhelyettesétől sikerült megtudni. Környei Elek újságíró javasolta az akkor alakult idegenforgalmi hivatal helyi vezetőjének, hogy egy Beethoven emléket megőrkítő múzeumot kellene alapítani Martonvásáron. Ehhez nyerték meg Major Ervin zenetörténészt, a hazai Beethoven-kutatás jeles alakját, aki maga is gyűjtő lévén számos relikviával gazdagította a gyűjteményt, s na-

gyon sokról volt tudomása, így ő vállalta magára a létesítendő múzeum szakmai felügyeletét.

A pécsi Beethoven-hajfűtről is tőle tudtak a kiállítás rendezői, és jöttek el Pécsre, az akkor már a Zsolnay Múzeumban található hajfűrtért és igazoló iratért, melyet Hárs Éva, mint a helytörténeti anyag gondozója adott át „állandó letétként” a Beethoven Emlékmúzeumnak, melynek ünnepélyes megnyitóját 1958. június 22-én Ortutay Gyula, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának elnöke tartotta. Az emlékmúzeum az idegenforgalmi hivataltól a székesfehérvári megyei múzeumhoz került át, mely 1988-ban a Magyar Tudományos Akadémia Mezőgazdasági Kutató Intézetének kezelésébe adta át a Martonvásári Beethoven Emlékmúzeumot, mely azóta is híven megőrizte az „örökre rábízott”, de pécsi tulajdonban lévő Beethoven-hajfűrt. Ennek fényképét az eredetiséget igazoló iratával együtt, Molnár Dénes múzeumi kurátor jóvoltából Vécsy Attila digitális felvétele juttatta el jelen sorok írójához. A Beethoven-hajfűrt története után szólunk néhány jeles pécsi Beethoven előadásról.

A centenáriumi 1870-es Beethoven hangversenyen szereplő művek közül az Isten dicsősége hangzott el a kisszámú karművek közül leggyakrabban egészen 1945-ig, majd pedig 1964. július 16-áról őriz egy igazi ritkaságnak számító felvételt a Pécsi Rádió archívuma, melyen a New York-i Metropolitan szülővárosába többször visszatérő tagja, Ernster Dezső (*1898 †1981) basszista és Horváth Mihály (*1903 †1984) orgonaművész adta elő a művet. A Fidelio 1972. december 1-jén szólalt meg először a Pécsi Nemzeti Színházban, Breitner Tamás vezényletével, Szabadits Judit és Juhász Pál főszereplésével.

A B-dúr zongoraverseny egyik kimagasló előadására 1981. november 23-án került sor, amikor Földes Andor adta elő az általa vezényelt Beethoven-hangverseny keretében az 1. és a 8. szimfónia között a B-dúr versenyművet. Az Esz-dúr zongoraverseny – vélhetőleg először – 1955. június 3-án szólalt meg a II. Pécsi Ünnepi Hetek nyitóhangversenyén, Sallay Iván vezényletével a kiváló pécsi zongoraművész, az Edwin Fischernél is tanulmányokat folytató Sass Dezső szólójával. Az Esz-dúr zongoraversenyt két emlékezetes előadáson szólaltatta meg Pécs zongoraművész szülőtte, Jandó Jenő. Az elsőre 2001. február 14-én a Pécsi Nemzeti Színházban került sor, ahol a Lukács Ervin vezényletével elhangzott Beethovenesten az Egmont nyitány és a 4. szimfónia között fantasztikus, a romantikus Beethoven szellemét megidéző előadásban szólaltatta meg Jandó az Esz-dúr zongoraversenyt. Nem véletlen, hogy később a fővárosban is megismételt produkcióról Kovács Sándor is felsőfokban nyilatkozott rádiókritikájában. S arról sem feledkezett meg, hogy a zenekart az őt megillető rangon méltassa, mondván: „20 percig nem lehetett eldönteni, hogy a Bécsi vagy a Pécsi Szimfonikusokat” hallja. *Jandó Jenő* következő emlékezetes Esz-dúr zongoraverseny előadására 2007. szeptember 1-jén, Pécs város napján a Pécsi Nemzeti Színházban adott hangversenyén került sor: ekkor Hamar Zsolt vezényelte a Pannon Filharmonikusokat. A koncert érdekességét az adta, hogy Jandó újfent romantikus felfogású Beethoven-interpretációjának, még a közvetlen a koncert előtt 2 lábát elvesztő, és azt nagybőgő székekkel pótló zongora állapota sem tudott „gátat szabni”.

Beethoven G-dúr zongoraversenyét is két emlékezetes alkalommal szólaltatta meg Pécssett Jandó Jenő. Először 1990. december 17-én, az egykori kamarazene-tanára, az év februárjában elhunyt Gyermán István, Liszt-díjas hegedűművész emlékére megrendezett hangversenyen, melyen a másik Gyermán-növendék, a később kiváló karmesterré lett hegedűművész, Ligeti András vezényelte élő rádióközvetítés keretében a Pécsi Szimfonikusokat, egy katartikusán szép hangverseny keretében, melyen Bartók Két arcképének Ideális portréját Gyermánné Vass Ágnes játszotta a Liszt Ferenc Hangversenyteremben. A G-dúr zongoraverseny következő emlékezetes előadására szintén egy élő rádiós közvetítés keretében került sor: 1995. június 21-én a színházban a Nicolás Pasquet vezényletével elhangzott Sostakovics Ünnepi nyitány és Muszorgszkij-Ravel Egy kiállítás képei műve között Jandó Jenő ragyogó szólójával szólalt meg Beethoven vállaltan a romantika felé nyitó G-dúr koncertje.

A Pécsi Dalárda 1948-as búcsúhangversenye kapcsán már említett Karfantázia is megszólalt már korábban is Pécssett, épp az ő előadásukban 1941. február 11-én, a Krisztus az olajfák hegyén oratórium pedig már 1885-ben is műsorukon szerepelt.

Beethoven legnagyobb oratorikus remeke, a Missa Solemnis bármilyen meglepő is az 1936-os jubileumi Liszt-év alkalmából szólalhatott volna meg először Pécssett. Újházy György Missa Sollemnis (sic!) című misztériumjátékát ugyanis Budapesten Beethoven zenéjével adták elő, Pécssett viszont úgy döntöttek, hogy az eredetileg pécsi püspöki felkérésre, a később már esztergomi érsekké lett Scitovszky Jánosnak komponált Esztergomi misét adják elő, mely más írásmóddal, de ugyancsak „Ünnepi mise”, hiszen latinosan Missa Solennis a címe, s hivatalosan „csak” alcíme az Esztergomi mise. Az 1938-as újabb pécsi misztériumjáték-előadás kapcsán felmerült a Beethoven-féle Missa Solemnis előadása, ám a pécsi szervezők ismét Liszt műve mellett döntöttek. Így nagy valószínűséggel 2004. december 19-én szólalt meg Pécssett első alkalommal Beethoven oratóriuma a Bazilikában, a Hamar Zsolt vezényelte Pannon Filharmonikusok hangversenyén, melyen az Antal Mátyás vezette Nemzeti Énekkar mellett akkori és korábban Pécshez kötődő énekesek, Váradi Marianna, Megyesi Schwartz Lúcia, Alessandro Codeluppi – a Pécssett élő olasz tenorista – és a pályáját Pécssett kezdő kiváló basszista, Kovács István adtak elő, a beethoveni remekműhöz méltó előadásban.

A Schiller Örömmódjára írott fináléjú Beethoven 9. szimfónia vélhetőleg első pécsi előadásáról Ivasivka Mátyástól tudhatunk részleteket: „Az 1947/48-as tanévben épült meg a Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziumának sportuszodája az iskola alsó udvarán. Az építkezést megszervező, szakemberek bevonásával lebonyolító munkát Éber Alán ciszterci paptanár végezte. A tetemes építési költségeket jelentős részben a neves előadóművészek által adott jótékonyági hangversenysorozat bevételeiből fedezte. Ezeknek koronája az 1948. június 12-én az uszoda mellett megrendezett szabadtéri koncert volt a MÁV Szimfonikusok és a budapesti Liszt Ferenc Énekkar közreműködésével, Szőke Tibor vezényletével. A zsúfolt nézőtéren megszólaló műsorban két kompozíció, Kodály Jézus és a kufárok című vegyeskari műve és Beethoven 9. szimfóniája szerepelt.” A 9. szimfónia pécsi előadásai közül említsük meg Howard Williams 1992. június 25-i Bazilikában tartott

hangversenyét, melyen élő rádióközvetítés keretében Misura Zsuzsa, Takács Tamara, Daróczi Tamás és Kovács Kolos, valamint az Antal Mátyás vezette Nemzeti Énekkar és a Pécsi Szimfonikusok adták elő, legközelebb csaknem 15 év múlva adták elő ismét a 9. szimfóniát. 2006. december 20-án Vermes Tímea, Megyesi Schwartz Lúcia, Alessandro Codeluppi és Szüle Tamás, valamint az egykori Ivasivka-tanítvány, Gyúdi Sándor által vezetett szegedi Vaszy Viktor Kórus és a Pannon Filharmonikusok adták elő a Bazilikában. A produkció különlegességét adta, hogy a mű szegedi előadásába Howard Williams-nek a már nagybeteg és két hónap múlva, 2007. január 3-án Párizsban elhunyt magyar karmester, Fürst János helyére kellett beugrania, aki élete utolsó hangversenyét Pécsen adta, 2006. október 12-én, a PTE Aulában, Mahler 3. szimfóniáját vezényelve.

Beethoven 3. Eroica szimfóniájának pécsi előadásai közül kiemelkedik a Pécsi Nemzeti Színházban 1957. január 14-én, Vaszy Viktor vezényletével megtartott hangverseny, melyen a Pécsi Filharmonikus Zenekar közönsége felállva emlékezett a 2. tétel gyászindulója alatt az '56-os forradalom és szabadságharc áldozataira és hőseire, akárcsak a Ferencsik János vezényelte december végi budapesti operaházi hangversenyen.

A számos emlékezetes, Beethoven műveket tartalmazó koncertek közül emlékezzünk meg a Bartók Vonósnégyes Beethoven összes vonósnégyesét előadó 2002/3-as a Filharmónia Dél-Dunántúli Kht. szervezésében előadott hat részes Hotel Palatinusbeli ciklusáról, Király Csaba Pécsen egyedülálló vállalkozásáról, amikor a 2007/8-as évadban ugyancsak filharmóniai keretek között nyolc hangversenyen szólaltatta meg Beethoven mind a 32 zongoraszonátáját az Irodalom és Művészetek Házában. De említsük meg a kiváló zongoraművész, orgonaművészként Bazilikában adott 1994-es hangversenyéről, amikor Király Csaba az általa zongorára átültetett 9. szimfóniát adta elő.

Szóljunk végezetül Beethoven hegedűre, gordonkára és zongorára komponált C-dúr Hármaversenyéről, melyet 1994. február 19-én egy tematikus Beethoven-koncert keretében, Fricsay Ferenc unokája, Dámosy von Szita Ferenc vezényelt. Itt azért legalább említsük meg, hogy Fricsay egyetlen alkalommal ugyan, de vezényelt Pécsen, Puccini Bohéméletét, 1944. február 3-án a szegedi operatársulat vendégjátékán. Az unoka a Pécsi Szimfonikusokkal az István király nyitány és a 6. Pastorale szimfónia között vezényelte a Hármaversenyt, melynek szólistái, a Németországban működő Hernádi Ákos zongora- és Káldor Zsuzsa hegedű., valamint Reinhard Latzko gordonkaművész alkotta Trio Hernadi tagjai voltak. A Beethoven Hármaverseny következő és eddig legihletettebb előadására 2006. december 13-án szintén a PTE Aulában került sor. Ekkor a Hamar Zsolt vezényelte Pannon Filharmonikusok hangversenyén szólalt meg Beethoven Hármaversenye, a Kokas Katalinnal való házasságkötése révén „tisztéletbeli pécsiként” számon tartott Kelemen Barnabás, valamint a két pécsi születésű muzsikusként, Jandó Jenő és az ifjú cselista, a később a Moszkvai Csajkovszkij-versenyen 22 évesen 3. helyezést elért Várdai István káprázatosan kivitelezett kamarajátékával, melyhez a pécsi zenekar egészen kimagasló színvonalú előadással csatlakozott.

„VESZTETT HÁBORÚ ÉS FORRADALMAK UTÁNI VISZONYOK”

Arató Jenő visszaemlékezései 1921–1945. II. rész

Egyesületi társasági élet az 1930-as években

Az egyesületben van egy csoport, amely a Mecsek énekes madarai iránt érdeklődik. Ennek a csoportnak Páldy Géza MÁV felügyelő a lelke, aki a Mecseken megszervezi a madárvédelmet, madárodúkkal rakja tele a hegyet. 1937-ban Páldy meghívására csatlakozom ehhez a csoporthoz, amelyből a Madártani Intézet barátainak köre nő ki. Sokszor találkozunk fehér asztal mellett, amelyhez gyakran megjön dr. Szlávay Kornél mohácsi közjegyző, a neves madárfotográfus, bemutatja legújabb fényképeit a dunai madárvilágból, olykor előadást is tart kedves madarairól. Tavasszal a csoport végigjárja a Mecseket, leellenőrzzük az odúkat, milyen madárcsaládok foglalták el őket, s a madárotthonokban milyen a költés. A kirándulást aztán közös vacsora fejezi be a Nendtvich Menedékházban. Nemcsak a fehér asztal, vagy a választmányi ülések zöld asztala mellett turistáskodom, de szeretem és sűrűn járom a Mecseket is, a Misina, Tubes, Lapis, Kantavár, Kőlyuk, Kozári vadászház, Mélyvölgy, Páfrányos szentkút. No és a Jakab-hegy avar gyűrűsáncaival, régi pálos kolostor romjával, a csodálatos kilátást nyújtó Zsongorkővel stb. Mind kedves kiránduló helyeim. Legtöbbször csak egyedül mászkálok a hegyen: Barátaim között nincsen turista. Tusi meg a szülések után visszamaradt visszereivel nem bírja a gyaloglást. Abban bizakodom, ha megnőnek a fiúk, majd ők lesznek kiránduló partnereim. Csalódom, a fiúk megnőnek és mennek saját társaságukkal, a cserkészekkel stb., a hegyre, s megint csak magam maradok.

Az egyetem katolikus diákjait az Emericana Katolikus Diákegyesület fogja össze. Valamikor az 1920-as években alakult meg az Emericana¹ első corporációja,² a Quinquecclesiensis 50 egyetemistával, aztán ahogy emelkedik az emericánások száma, úgy szaporodnak a corporációk is. (Barania, Ludovicana, Alta Ripa stb.) Az Emericana jelvénye a zöld sapka, amelyhez a corporációk különböző színű mellszalagokat viselnek. A corporációk élén egy-egy idősebb, tekintélyes úr áll, mint prior,³ akit a diákok által választott senior⁴ támogat. Minden egyes corporációnak megvan a maga famíliája, urak (dominusok), hölgyek (dominák), lányok, vagy ahogy az Emericánában hívják őket, kisasszonyok. Ezek viselik gondját erkölcsileg, anyagilag a corporációhoz tartozó fiúknak. A corporáció nagy család, amelyben különösen az idegenből jött fiúk találhatnak otthont, barátokra, leányismerősökre tehetnek szert. Összeismerkedhetnek családokkal, akikhez járogathatnak. 1925-ben engem is felkérnek a Corporatio Quinquecclesiensis dominusának. Az Emericánát fontosnak tartom, s ezért is vállalom a dominusságot, mert ez az egyesület távol tartja diákjait

¹ Magyarországon a két világháború közti korszakban megalakult katolikus egyetemi és főiskolás diákszövetségek, Szent Imre herceg latin nevéből (Emericus) származva.

² Azaz korporáció, latin eredetű kifejezés, jelentése társulás, egyesület, szövetség.

³ Latin vallási kifejezés, jelentése házfőnök, perjel.

⁴ Latin jogi kifejezés, jelentése korelnök, valamely közösség legidősebb tagja.

az egyetemi zsidó heccelődésektől. S úgy érzem, hogy nekünk idősebbeknek mindent el kell követnünk, hogy az emerkánások megmaradjanak a helyes úton. S ha dominus vagyok, megvan a lehetőségem arra, hogy az ifjúságot ilyen irányban befolyásolhassam. Nemcsak én gondolkozom így, de a többi dominusok is. Ennek köszönhető, hogy az emerkánás ifjak soha bele nem sodródnak az egyetemi kravalokba.⁵ Mint dominus gyakran fordulok meg az Americana ünnepségein, műsoros délutánjain, multságain. Karácsonykor a família karácsonyestet rendez, amelyen megajándékozzák a fiúkat, a tanév végén pedig megható ünnepséggel vesznek búcsút a valétázóktól.⁶ A kisasszonyok díszes tarisznyákat hímeznek és pogácsával megrakva ünnepélyesen átadják a fiúknak a felvirágozott vándorbottal együtt. Aztán megkezdődik a ballagás, a valétázók „Ballag már a vén diák” dallamával járják körül a Katholikus Kört, ahol rendszerint tartják az ünnepséget. A lányok, meg egyetemista társaik kísérik őket, a ballagást persze reggelig tartó tánc fejezi be.

Katonai emlékei, a bajtársiasság ápolása

Mi pécsi 69-esek kört tartunk fenn, s havonta egyszer a Korzóban,⁷ a Nickben,⁸ vagy a Hajóban⁹ fehér asztal mellett találkozunk, ápolva a régi barátságot, bajtársiasságot. A 69. gyalogezred parancsnoksága két zászlóalja és tisztikosolája az első világháború előtt éveken át Pécssett állomásozott és ez volt az oka annak, hogy a pécsi fiúk mind a 69-esekhez vonultak be önkéntesnek. Ennek tulajdonítható, hogy itt Pécssett egész sereg volt 69-es tartalékos tiszt él, legénységi ember meg csak elvétve akad egy-kettő. Ugyanekkor Székesfehérváron, hova az ezred való volt, csak kevés 69-es tartalékos tiszt van, ellenben tömegesen vannak legénységi emberek. Mi pécsi 69-esek erősen összetartunk, ápoljuk a 69-es hagyományokat, nem hagyjuk elhalványulni a háborús emlékeket. Bajtársi estéinkre néha bejönnek a vidékiek is, ilyenkor persze örömmel fogadjuk a vidéki cimborákat. 1929. június 15-én az ezred utolsó parancsnoka Scholtz Béla ny. tábornok látogat meg bennünket, 1931. február 2-án pedig az egykori népszerű ezredsegéd-tisztünk, Falusy Jenő ny. ezredes. Minden év június 15-én ezrednapot tartunk, a motellói csatanapján,¹⁰ ilyenkor reggel a székesegyházban a hősi halált halt 69-esekért Horváth Lajos pellérdi plébános, volt ezredlelkész, vagy Fejes Károly rácvárosi plébános, aki 1917-től kezdve volt ezredlelkész, gyászmisét mond. Lélekben megemlékezünk mindazokról a bajtársakról, jó barátokról, akik ott maradtak valahol Szerbiában, Galíciában, Romániában, vagy a Piavenél. Este aztán fehér asztal mellett találkozáva emlékezünk meg az ezred forró napjairól.

1928 szeptemberében Balatonaligán töltök pár napot Cséby Jancsinál, amikor az újságban olvasom, hogy a székesfehérvári 69-esek ezrednapot tartanak

⁵ Német eredetű kifejezés, jelentése botrány, veszekedés, lármás civódás

⁶ Német és latin eredetű iskolai kifejezés, eredeti jelentése; bányászati, erdészeti felsőoktatási intézmény végzős hallgatója. Ebben a szövegösszefüggésben végzős diákok jelent.

⁷ Korzó Kávéház a Király utcában a Pécsi Nemzeti Színház melletti villamos megállónál.

⁸ A Nádor és Palatinus Szállodák közötti Nick udvarban lévő vendéglő.

⁹ A 19. század elején alapított Arany Hajó Fogadó, a Király utca elején, napjainkban ismét működik.

¹⁰ Az osztrák-magyar csapatok 1918. június 15-én indított offenzívája, ami az ún. „Piavei katasztrófával” végződött.

(1928. szeptember 9.). Felutazom Fehérvárra az ezrednapra, amelyen tömegesen vesznek részt legénységi emberek, nagyon sok régi bajtárssal találkozom és igen jól érzem magam közöttük. A székesfehérvári 69-esek évek óta azon dolgoznak, hogy az ezred emlékét megörökítve egy 69-es emlékművet állítsanak fel. A gyűjtési akcióban mi pécsiek is erősen kivesszük a részünket. A sok fáradozásnak meg is van az eredménye, felállítják a Bory Jenő által készített emlékművet, amelynek leleplezése 1931. június 14-én nagy ünnepélyességgel történik meg. Az ünnepségen részt vesz József főherceg, aki hadosztályunknak, a 31. hadosztálynak volt a parancsnoka, Mackensen német követ, aki Hindenburg ezredtulajdonosunk képviselőjében jelenik meg az ünnepségen, Károlyi Gyula külügyminiszter, Csanády Frigyes gyalogsági tábornok, aki mint fiatal hadnagy a mi ezredünkben kezdte meg katonai pályafutását. No és persze összeseregünk Fehérvárra Fejér megyéből, Tolnából, Baranyából egykori 69-es tisztek és legények. Aki csak teheti mind eljön. Eljönnek volt ezredparancsnokaink, Krausze Lajos ny. tábornok, Leisz Béla ny. tábornok, aki Krausze után vette át az ezredparancsnokságot. Scholtz Béla ny. tábornok, aki meg Leisz Béla utódja lett az ezredparancsnokságban. És amikor felálltunk és a három volt ezredparancsnok vezetésével a katonazene indulójára az ezred régi zászlaja alatt megindultunk a Lövölde kerti gyülekező helyről a városba, a sok civilből egyszerre katona lesz. Az egymást követő századok feszesen, katonásan vonulnak végig az utcán, és én boldog vagyok, hogy újra ott menetelhetek az ezredben. Az ünnepség végén díszmenetben vonulunk el az egykori hadosztályparancsnokunk József főherceg előtt. Fővetéssel, dübörgő haptákmarrsal¹¹ csináljuk a díszmenetet. A békevilágban sem vághatott ki az ezred különb parádémarsot, mint most mi öreg 69-esek. Délben közös ebéd van a Szent István teremben,¹² együtt vagyunk tisztek, legények, húzza a cigány és boldogan ölelkezünk össze a régen látott bajtársakkal. Örülünk, de örömnkbe valami enyhe szomorúság vegyül. Tudjuk, érezzük, hogy ez az ezred legutolsó parádéja, hogy az ezred, amelyhez, szívvel-lélekkel hozzátartozónak érezzük magunkat, most sereglett össze legutoljára. Vége az ünnepségnek, szétszóródunk, hogy soha többet ne találkozzunk. Így is lesz. Kisebb 69-es összejöveteleket tartanak Pécsen, Székesfehérváron is, de az ezred soha többé nem gyűl össze. Aztán jön a második világháború és a szörnyű megpróbáltatások között végkép semmibe vész az ezred. Megszűnnek a 69-es összejövetel is. A 69. gyalogezred meghalt, emléke csak már hozzám hasonló öregedő emberben él. A székesfehérvári 69-es emlék és egy nagy könyv, a 69. gyalogezred története emlékeztet ma már csak arra, hogy volt valaha egy ezred, amely becsülettel teljesítette kötelességét, magyar módra harcolt.

Családja, társasági élete

Mint egész fiatal házások olykor-olykor elmegyünk egy-egy mulatságra, ismerős családokkal össze is járunk, de aztán jönnek a gyerekek, s Tusinak annyi gondja, dolga lesz velük, és annyira lekötik minden idejét, hogy úgyszólván telje-

¹¹ Katonai zsargon jelentése vigyázz-menet, katonai díszmenet.

¹² A Szent István Szálló nagyterme.

sen kimaradunk az emberek közül. Csak amikor a fiúk már nagyobbcskák lesznek, és könnyebben lehet tőlük mozogni, kapcsolódunk be újra a társas életbe. 1933-ban több bírósági asszony „kötőkét” csinál, köztük van Tusi is, azaz kéthetenként felváltva egymásnál összejönnek kötögetni. A vendéglátó háziasszony teát és süteményt szolgál fel. Lassanként mi férjek is bekapcsolódunk a „kötőkékbe”. Hét óra után megyünk az asszonyokért, persze bennünket is megkínálnak ezzel-azzal, s jó hangulatban ülünk együtt kilencig, fél tízig. A szerényen induló „kötőkékből” fejlődik ki az a bírói családokból álló baráti kör, amelyhez mi is tartozunk. Szoros baráti viszony fűz össze bennünket Jávor Lehelékkal, Szigriszt Antalékkal, Szendrő Otmárékkal, Dőry Dénesékkal, Boross Istvánékkal, Harsányi Imréékkal, Szendrődy Dénesékkal, Bókai Béláékkal, Szendrődy Rezsőékkal, Szennovitz Kálmánékkal, Bács Lászlóékkal, Ákos Károlyékkal, Sigora Attiláékkal, akikkel sűrűn fordulunk meg egymásnál. A névnapokat erősen megünnepeljük, uzsonnavacsorákra, vacsora utáni teákra vagyunk hivatalosak, amelyeken gramofon zenére táncolunk. Persze mi is viszonzunk a meghívásokat vacsorára, táncos teákra hívjuk meg barátainkat. Tusi neve napján, december 16-án meg pláne nagyon sok ember van nálunk. Az összejövetelekre kezdik a bírósági fiatalokat is meghívni, sok csinos fiatalasszony van társaságunkban. A fiatalurak persze hogy szívesen jönnek, lassanként 8–10 leányember tartozik társaságunkhoz. A téli időben bálókra, multságokra járunk, a Kaszinóban, a Nőegyletben, Katholikus Körben rendezett multságokon mindig ott vagyunk, sokat táncolunk. A mi hosszú asztalunk a hosszú bírósági asztal a sok szépasszonnyal, fiatalemberrel egyike a legkedélyesebbnek, legvidámabbaknak. Aztán majd ez a család, majd az rendez házi bált. Egyik szobából kirakják a bútorokat, ez lesz a táncterem, a másik szobát minden jóval, finomsággal teli büffévé alakítják át, s táncolunk hajnalig. Mi is többször tartunk ilyen házi bált, amelyek a legjobb hangulatban zajlanak le. Boroséknál a Szkókóban, Sigoráéknál az Aranyhegyen (szőlejük van) nyáron meg ősszel szüreti időben társaságunk ide vonul ki, s itt csapunk nagy multságot. Általában vidám az életünk, majd tíz évig visszavonult, csendes élet után ugyancsak mozgalmas társadalmi életet élünk. Ezt az időszakot szoktam tréfásan másodvirágzás korának emlegetni. Gyakran eszembe jut gyermekkorom, amikor bálba készülődünk. A fiúk ép oly kíváncsian nézik öltözködésünket, készülődésünket, mint valamikor mi nézegettük bálba készülő szüleinket. Ha pedig vendégek jönnek hozzánk, Tusi korán ágyba dugja a fiúkat, valamikor ép így fektetett le bennünket édesanyánk, amikor vacsorára vendégeket vártak. Reánk Német néni vigyázott, nálunk meg itt van a jó Szmodits nagymama, ha elmegyünk este valahová, az ő gondjaira bízunk a gyerekeket.

A bírói társaságon kívül sokszor fordulunk meg a rokoni Auguszt atyafiságnál. Kristóf Károlyéknál, Kereszty Feriéknél, Hatos Friciéknél. Ők is sűrűn jönnek hozzánk, többször vagyunk hozzájuk disznótorra hivatalosak, mi is minden évben levágjuk a disznónkat. Ilyenkor viszonzunk a meghívásokat. Szüleim minden évben november 18-án vacsorát rendeznek (november 18-án van az én névnapom, 19-én Böske húgomé, 20-án édesanyámé. Ezt a hármas névnapot ünneplik a vacsorával, amelyre összegyűl a mi családunk és az Auguszt család. Jó sokan üljük körül a

hosszú asztalt, amelynek fején apám és anyám mosolyogva gyönyörködnek a nagy rokoni összejövetelen. Az Auguszt atyafiságból hiányzik ugyan Auguszt Franci bácsi, aki 1917-ben meghalt, de Fáni néni még él és erősen él. Valami hallatlan vitalitás van ebben a kis öregasszonyban. Unokái sorra megházasodnak, férjhez mennek, de rajta semmi sem mutatja, hogy komolyan meg akarna öregedni. A meglehetősen emelkedő Péter utcában van a házuk, s magas kora dacára „úgy szalad a hegyre” (mondják a famíliában), „mint a nyúl”. Persze sokat beszél, s nem fogy ki a furcsa és hihetetlen históriáiból, de most hiányzik a Franci bácsi, aki históriáira rámondaná; „no talán mégsem egészen úgy volt az Fánikám...”

Ez a vidám élet tart 1937-ig. Weidinger dédimama 1935. május 1-jén, Pali öcsém 1936. május 6-án meghalnak ugyan, de mindkét esetben a farsangon, báli szezonon túl vagyunk már. A nyári időszakban meg úgyis megszűnik a nagyobb szabású mulatozás és így a családi gyász nem zavarja társas életünket. 1936/37 telén azonban már nem megyünk sehová, várjuk Évikét. 1937. február 5-én megszületik Évike, sokat betegeskedik, majd szeptember 11-én meghal. A ránk szakadt nagy csapás kiül belőlünk minden mulatozási kedvet, a bálozásoknak, hajnalig való táncolásoknak vége. Szabó Lajos táblai elnöki kinevezése után bevezeti a bírói és ügyészi családi összejöveteleket, amelyekre a tábla és alsóbíróságok bírái és az ügyészek családostól hivatalosak. Ezek a hetente a Katholikus Körben tartott összejövetelek csendes összejövetelek, beszélgetéssel, kis kártyázással. Ide kezdünk járogatni, Tusi szívesen jön, mert megtalálja régi barátnőit, akik között jól érzi magát.

A színházi életről, s a mozi népszerűségéről

Járunk persze színházba is, ha nem is túl gyakran, de a jobb színdarabokat mindig megnézzük. Én nagyon szeretem a színházat. Élvezem a színházat körülölelő társasági légkört. Foglalkoztat az író drámába ötvözőtt mondanivalója. Mulatok a vígjátékok szellemességén, az életet tótágásra állító humorán, és értékelem a színész művészetét, amellyel életre varázsol egy írói fantázia szülte alakot. Az 1920-as évek elején Nádassy József színtársulata játszik a színházban. 1923-ban Kürthy György és Asszonyi László társulata vonul be a színházba, Kürthy azonban hamarosan visszavonul és egyedül Asszonyi László vezeti a színházat. 1927-ben aztán Fodor Oszkár kapja meg a színházat, aki több mint tíz évig lesz pécsi direktor (1927–1938). A két világháború között egész sereg kiváló színész és színésznő játszik a színházban, ki hosszabb, ki rövidebb ideig van Pécsen. Egynéhány közülük szép karriert fut be, neves pesti színész lesz belőlük (Páger Antal, Rajz János, Szabó Ernő, Ladomerszky Margit stb.). A színészek között mindenestre legnépszerűbb Danis Jenő, aki vagy 15 esztendeig játszik a pécsi színpadon,¹³ s amíg a többi színészek változnak, a színpadon kívül alig ismerik őket. Ő állandóan Pécsen marad, s hosszú pécsi tartózkodása alatt belegyökerezik a pécsi életbe, valóságos pécsi polgár lesz belőle. Kitűnő színész, mellette közvetlen természetű, szerény ember, akiből hiányzik minden színészi hiúság, felvágás. Ismeri mindenki a városban, szeretik és nagyon sajnálják, amikor 1938-ban elhagyja a várost és Pestre tá-

¹³ Valójában 22 évet töltött a népszerű színész Pécsen 1917-től 1939-ig.

vozik.¹⁴ Egyébként a pécsi színpadon gyakran fordulnak meg neves fővárosi művészek, így Gál Gyula, Pethes Imre, Odry Árpád, Rózsahegyi Kálmán, Kiss Ferenc, Hegedüs Gyula, Csontos Gyula, Latabár Kálmán stb. Ezek az emberformáló nagy művészek a pesti színházak levegőjét hozzák magukkal a pécsi színházba.

A színházban általában előadásra kerülnek mindazok a magyar és külföldi darabok, amelyeknek a pesti színházakban sikerük van. Ami a magyar darabokat illeti, meg lehet állapítani, hogy a két világháború közötti drámairodalom komolyan alig foglalkozik a magyar társadalmat gyötrő gondokkal, problémákkal. Ha fel is vet problémákat, csak nagyon óvatosan nyúl a sorsdöntő magyar kérdésekhez, s legtöbbször megelégszik azzal, hogy tetszetős formában szórakoztassa a közönséget. A külföldi darabok közül komoly drámai érzékkel csak Shakespeare, Rostand, Ibsen, Lavery és Hoffmanstahl darabjai bírnak, a többi csupán szórakoztató mű. A pécsi színházból általában hiányzik a nagy dráma, igaz hogy a közönség nem is igényli ezt. A pécsiek a színházban a szórakoztató műveket szeretik, de főleg az operett az, amely vonz, s amelyet tömegesen néznek meg. Már az első világháború előtt konstatálhattuk, hogy az operett valahogy megöregedett, sematikus, sablonossá vált. Csak a szellemes, invenciózus muzsika az, amely életet kölcsönöz neki. A két világháború között aztán kitör az „operettforradalom”, megjelenik a dzsessz operett, amelyből hiányzik a zenei felépítés, az egész operett rendszertelenül összedobált dzsessz számokból áll, amelyekben a dallamot a ritmus pótolja, az énektudást pedig a tánckészség. A klasszikus zenekar eltűnik, helyét elfoglalja a jazzband különleges hangszereivel, hangos ütő, doboló szerszámaival. A szinte akrobatikus jellegű tánc az új operett gerincévé válik. Sehogy sem tudok ezzel az új operett típussal megbarátkozni. Szeretem a klasszikus operetteket (Millöcker, Strauss, Offenbach stb.). Szeretem a könnyűvérű, csupa dallam bécsi operettet (Lehár, Fall, Strausz Oszkár stb.), s ezeket szívesen nézem meg. A dzsessz-operett hangossága, üressége inkább untat, mint szórakoztat. A közönség előbb felkapja a dzsessz operettet, aztán beleun, és ismét visszafordul a régi operettek felé, amelyek egy letűnt kor vidám, mosolygós hangulatát tükrözik vissza.

A színház legnagyobb problémája persze az opera: Amíg száz évvel ezelőtt a mainál sokkal kisebb város régi Mária utcai színházában rendszeresen játszottak operákat, addig most ritka kivétel, ha egy-egy opera kerül előadásra. Nádassy igazgató többször próbálkozik operaelőadásokkal, így előadja a Faustot, Parasztbecsületet, Pillangókisasszonyt, de hiányoznak a megfelelő énekesei. Fodor igazgató viszont úgy próbálja az operakérdést megoldani, hogy budapesti vendégkarmester és vendégművészekkel ad elő operákat. Az énekesek Závodszy Zoltán, Somló József, Kőszegi Teréz stb. Kitűnőek, de a zenekar nagyon gyenge, hiába a pécsi színházi zenekar nincsen operaelőadásokra berendezkedve.

Alapi Nándor magas színvonalú kamaratársulatával járja az országot, a társulat 1930 és 1931-ben Pécsen is megfordul, és kitűnő előadásban látjuk G.B. Shaw Az ördög cimboráját, Molnár Ferenc Jó tündérért és Pagnol Topázát. 1928. júliusában meg a Nemzeti Színház művészei (Abonyi Géza, Lehotay Árpád, Mihályffy Béla, Turányi Ala-

¹⁴ 1939-ben hagyta el a várost.

jos, Tasnády Mária stb.) Greban Igaz passióját játsszák a színházban. Nagy színészek, kitűnő előadás, felejthetetlen élményt jelent számunkra ez az előadás.

Moziba elég gyakran járunk. Eleinte csak két mozgó színháza van a városnak, az Apolló és a Park, majd 1936-ban felépül a mai Doktor Sándor (Hungária) utcában a teljesen modern Uránia, s ettől kezdve három mozi játszik a városban. A Park különösen nyáron nagyon kellemes, a nyári estéken itt az előadásokat szabad ég alatt a tágas udvarban tartják. Az 1920-as években még a némafilm uralkodik. Az első világháború előtt aránylag kezdetleges film roppant fejlődést tesz meg, a rövid filmek helyét nagy alkotások foglalják el. Közöttük milliókba kerülő látványos filmóriások, amelyeket esetleg több estén játszanak (Hindu síremlék, Királyok királya, Sodoma és Gomora, Intolerance stb.). Egyszerűsödik, természetesebbé válik a szereplő színészek játéktípusa is. A kor neves rendezői Lubitsch és Griffith, a némafilm sztárjai közül igen nagy népszerűségnek örvendenek. Jackie Coogan a bájos, kedves gyermekszínész, aztán a kacsázó járású, nagy cipőjű, kis bajszú, jellegzetes mozgású Charles Chaplin vékony sétabotjával, az élet vidám slemilje.¹⁵ Magyar film ebben az időben még alig van, mindössze négy magyar filmet láttunk. Az aranyembert, Az ember tragédiáját, az Egri csillagokat és a Petőfit. (Ez utóbbit Uray Tivadarral és Bajor Gizivel.)

1930-ban aztán a filmfronton roppant változás következik be, megjelenik a hangos film, és úgyszólván elsöpri a némafilmet. A néma filmszínházak itt Pécsett is egymás után alakulnak át hangos filmszínházzá. A filmszínházi zenekarok helyét a szinkronizált gépzene foglalja el. Az első hangosfilmet 1930. szeptember 6-án Budapesten látom és pedig a Fórum Moziban a Szívek szimfóniáját, amely rövidesen megérkezik Pécsre is. Követik a többi hangos filmek, a hangos film bevonulásával nagyrészt eltűnnek a régi sztárok, alig egy-kettő játszik tovább. Helyettük a hangos film követelményeinek megfelelő új emberek jelennek meg a vásznon és tesznek népszerűsége szert. A hangos film nagy hódításai közepette csupán Chaplin ragaszkodik a némafilmhez, bár a mulatságos Modern idők filmjében tesz engedelményeket a hangos filmnek, mégis alapjában véve ez a film még a régi némafilm.

Megszületik a magyar hangos film is, 1932-ben mutatják be a nagysikerű Hyppolit a lakájt¹⁶, egész sereg jól sikerült magyar hangos film követi az első magyar hangos filmet. A hangos filmek útján megismerkedünk a nagy budapesti művészekkel, akiknek nevét eddig legfeljebb újságokból ismertük. Most előttünk játszanak és gyönyörködtetnek művészetükkel (Csortos Gyula, Jávor Pál, Beregi Oszkár, Kabos Gyula, Törzs Jenő, Kiss Ferenc, Dayka Margit, Tőkés Anna, Gombaszegi Ella, Szeleczky Zita stb.).

A zenei eseményekről

Hangversenyre különösen az 1920-as években járok. Szívesen hallgatom meg a Pécsi Zenekedvelők Egyesületének hangversenyait. Aztán egyes kiemelkedő művészek (Dohnányi Ernő, Hoehn Alfréd, Schmidthauer Lajos, Vecsey Ferenc stb.) által adott hangversenyeket. 1922-ben a Pécsi Dalárda fennállásának 60

¹⁵ Jiddis eredetű kifejezés, jelentése ügyefogyott, élheteretlen ember.

¹⁶ Pontosítani kell, az első magyar hangosfilm a Kék bálvány 1931-ben készült el. A Hyppolit a lakáj valójában a második hangosfilm volt.

éves évfordulóját ünnepli, ekkor Boldis Dezső dirigálásával Haydn Négy évszak oratóriumát adják elő. Majd 1935. májusában Rossini Stabat materjét mutatja be a Dalárda. 1925-ben a Budapesti Filharmónia hangversenyeznek Pécssett Tittel Bernát dirigálásával. Számomra igen nagy élményt jelent a hatalmas zenekar művészi játéka. A zenével való kapcsolatom 1932-ben válik egész szorosrá, amikor rádiót veszünk. Rádiót először 1924. december 14-én hallok a Nőegyletben. Bizony elég kezdetleges dolog még ebben az időben, fűtül, sivit, krárog, alig lehet belőle valamit élvezni. A rádiózás csak lassan terjed a városban, itt-ott vesznek rádiót, s büszkén hívják meg az ismerősöket rádiót hallgatni. De ha produkálni akarják a csodálatos gépet, az legtöbbször felmondja a szolgálatot. S a rádiótulajdonos letörten védekezik, persze a légköri zavarok miatt nem sikerült a vétel. Csak úgy 1930 körül kezd a rádió komoly dologgá válni, kitűnő gépek kerülnek piacra és egyszerre rohamosan nő a rádiózók száma. Így veszünk mi is a Neidhardt cégtől 1932. novemberében 298 pengőért egy Telefunken rádiót. A kor színvonalán álló modern gép ez, amely nemes zengésével sok élvezetet szerez nekünk. Szeretem a színdarab közvetítéseket, akár a stúdióból, akár valamelyik színházból adják őket. De különösen a zenében találok nagy gyönyörűséget. A rádión keresztül ismerkedem meg Händel, Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert, Csajkovszkij, Strauss Richard szimfonikus zenéivel. Nem győzöm eleget hallgatni őket, s mentől többször hallom őket, annál jobban élvezem szépségüket. Hangversenyekre többet nem is igen járok. Minék, amikor otthon mindent megkapok a legnagyobb művészek előadásában.

A rádión keresztül ismerkedem meg az operairodalommal, Mozart, Verdi, Beethoven, Puccini, Wagner, Erkel, Bizet, Mascagni, Leoncavallo, Weber, Strauss Richard, Delibes stb. operáival. Újra és újra meghallgatom, s kezembem az operakalauzzal valósággal megtanulom őket. Öröm és élvezet számomra egy-egy operaelőadás. A zene teljesen betölti életemet. Beethoven III., V., VI., VII. VIII., IX. szimfóniája, Csajkovszkij V., VI. szimfóniája, Dvorzsák Új világ szimfóniája. A három nagy hegedűverseny (Mendelssohn, Beethoven, Csajkovszkij), a csipkefinomságú és mégis olyan erőteljes mozarti muzsika, Beethoven Apassionatája és még sorolhatnánk jó néhány művet. Új szépségekkel telítik meg lelkemet, úgy érzem nélkülük nagyon szegény lennék, nélkülük üres lenne az életem. Általában a klasszikus muzsikát szeretem, amelyet megértek, az új modern zenét nem értem és nem szeretem. Meghallgatom egy-egy Bartók művet, de teljesen idegenül állok vele szemben. Úgy érzem nem ösztönös, szívből fakadó zene ez, de hidegen kiszámított magasabb zenei matematika, amelynek megértéséhez nem szépre vágyó lélek, de magasabb zenei szaktudás kell. Amellyel én nem rendelkezem. A komolyzene mellett persze szívesen hallgatom a könnyűzenét is, a cigányzenét. A cigányok közül különösen Magyar Imrét, a hegedűnek, a magyar-nótának utolérhetetlen mesterét. A rádió gyakran közvetít dzsesszt is, annak csak szalonzenésített formáját élvezem, az eredeti rikácsoló, zörejes formáját egyenesen utálok.

Komolyzenei eseményei a városnak a székesegyház előtt tartott szabadtéri előadások, amelyeken a Zenekedvelők Egyesületének felerősített nagy zenekara és az összes dalárdákból alakított hatalmas énekkar működnek közre. 1933. júniusában

Pierce A gyermekek kereszties hadjárata c. oratóriumot, majd 1936. júniusában Beethoven Missa Sollemnisét adják elő,¹⁷ amelyet 1938. júniusában megismételnek. Ez az utóbbi felejthetetlen látványosság voltaképpen nem egyéb, mint a szentmise dramatizálása. Krisztus (akit mindkét alkalommal Lehotay Árpád, a Nemzeti Színház művésze személyesít meg), megismétli keresztáldozatát, apostolok, próféták, szentek, egyházak, angyalok stb. sokasága hódol az Üdvözítőnek. A játékot bekeretezi a gyönyörű Székesegyház sugárzó, fel-felvillanó fényeivel, orgonabugásával, harangszavával, miközben a nagy dráma leperreg szemeink előtt. Az előadás egész életre szóló felejthetetlen élmény lesz számomra, de rengeteg idegen számára is, akik 1936-ban is, 1938-ban is összesereglenek a városban az előadás meghallgatására.

A város képzőművészete, irodalmi élete

A képzőművészetet a Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társasága reprezentálja a városban. A társaság, amelynek a művészlelkű Török Lajos rendőrfőkapitány helyettes az elnöke, minden évben megrendezi tavaszi és őszi kiállításait, amelyeken a pécsi művészek állítják ki műveiket. Az első kiállításoknak eléggé műkedvelő színezetük van, de aztán a társaság körében kinevelődik egy gárda, akik minden műkedvelősködésen túl valóban művészek: Martyn Ferenc, Gebauer Ernő, Dabasi Kovács Gyula, Nikelszky Géza, Gábor Emil, Gábor Jenő, Miklósi (Mierti) Gyula, Király János festők, Szomor László, Sinkó András szobrászok alkotják a pécsi művész együttesnek, hogy úgy mondjam a törzsét. Hozzájuk csatlakoznak más művészek, a nyomukba lépő fiatal művészek, úgy hogy a társaság kiállításain állandóan nagy számú és komoly művészi értéket képviselő műtárgy szerepel. Én szorgalmas látogatója vagyok ezeknek a kiállításoknak és csak azt fájjalom, hogy soha nincs annyi pénzem, hogy azt ami tetszik, s amit szívesen mondanék a magaménak, meg tudnám venni.

A városbeli irodalmi élet centruma a Janus Pannonius Társaság, amely Surányi Miklósnak, a pécsi származású neves írónak elnöklete alatt alakul meg. Amikor Surányi meghal az elnökséget Fischer Béla, Baranya megye litterátus alispánja veszi át. A Janus Pannonius Társaság minden vidékiességen túl van, felolvasó ülésein állandóan neves írók szerepelnek, s mellettük azok a pécsi írók és költők, akik a társaság körében dolgoznak. S akiknek írásai a társaság által kiadott Sorsunk folyóiratban jelennek meg (Weöress Sándor, Csorba Győző, Bárdosi Németh János, Várkonyi Nándor, Zsikó Gyula, Lovász Pál, Kocsis László, Dénes Gizella stb.). Majdnem mindig ott vagyok a Janus Pannonius Társaság felolvasó ülésein, amelyet a Vármegyeház új, művészi kivitelű közgyűlési termében tartanak, amint máshová is elmegyek, ha érdekes előadást hirdetnek, vagy az előadó személye bír különös érdekel. Így hallgatom meg az Egyetemen Herczeg Ferenc, Eckhardt Tibor, Hegedűs Lóránt, Szabó László a Csillagos cikkek írójának előadásait. A Revíziós Ligában Julier Ferenc, Llevelyn Jones angol képviselő előadásait, a Múzeum Egyesületben a magyar püspökbogádiak, sokác pécsudvardiak népszokásairól tartott bemutató előadásokat. Általában a város szellemi élete igen

¹⁷ Pontosítani kell. Eredetileg valóban Beethoven művére esett a választás, de végül is Liszt Ferenc hasonló című zeneműve került előadásra, a mű pécsi vonatkozásai és a Liszt Emlékév miatt.

élénknek mondható, amelyben persze nagy része van az egyetemnek, ahol több kiváló professzor (dr. Molnár Kálmán, dr. Krisztics Sándor, dr. Surányi Unger Tivadar, dr. Pekár Mihály, dr. Heim Pál, dr. Entz Béla stb.) működik, akiknek hatása a város szellemi életére elvitathatatlan.

Nekem persze legnagyobb örömöm most is, mint mindig a könyv. Amint a pengő bevezetésével rendeződik anyagi helyzetünk, állandóan vásárolok könyveket. A Szent István könyvkereskedésben folyószámlám van, könyveim java része ebben az időben gyűlik össze. Történelmi, politikai, irodalomtörténeti, művészeti könyvek, emlékiratok, nagy külföldi regényírók művei, magyar írók könyvei, a magyar klasszikusok kötetei, a Magyar Szemle könyvei, nagy magyar költők gyűjteményes kiadásai, s ezeknek az éveknek szerzeményei. Előfizetek Szekfű Gyula nívós folyóiratára a Magyar Szemlére, azután egy időben a Litteratura folyóiratra is, előfizetője vagyok a Magyar Jogi Szemlének, a Jogi Hírlapnak, ezeknek összegyűlő kötetei is növelik könyveim számát. Általában nagyon megválogatom könyveimet, csak komoly irodalmi értékkel bíró szépirodalmi műveket vásárolok, a tudományos művek közül főleg a történelemmel, politikával foglalkozó művek, különösen a legújabb kor történelmére vonatkozó memoárok érdekelnek. Sok szép és értékes könyvem van. Hogy el tudjam helyezni rengeteg könyvemem, 1934-ben Klein asztalossal egy nagy könyvszekrényt csináltatok, amely összerakható rekeszekből állva az előszobában egy egész falat elfoglal. Könyvtáramnak csak az a hibája, hogy 1930 után fejlődésében megáll. A család kiadásai, a növekvő fiúk iskoláztatása egyre több pénzt követelnek, s lassanként kénytelen vagyok lemondani a nagyobb mértékű könyvvásárlásról. Megtartom a Magyar Szemlét és a Jogi Hírlapot, előfizetek egy napilapra és a pécsi Dunántúlra, de könyvet már csak keveset vásárolok.

Dr. Schwarz Vera egy igen intelligens zsidó tanárnő a Boltívközben kölcsönkönyvtárat tart fenn, ide iratkozom be. Nem afféle sablonos kispolgári kölcsönkönyvtár ez, dr. Schwarz Vera az intelligens közönségre épít és ennek megfelelően rendezi be könyvtárat, amelyben megtalálni a modern angol, német, francia írók műveit, legtöbbször eredeti nyelven. Ezeket a könyveket olvasom. A Kaszinónak szintén van könyvtára, de alig használható, csupa öreg salabakterből¹⁸ tevődik össze a Kaszinókönyvtár. 1930 körül aztán megkezdik a könyvtár felfrissítését. Tömegesen vásárolják a modern magyar szépirodalmi műveket, ekkor elkezdem látogatni ezt a könyvtárat is, melyből magyar írók könyveit veszem ki.

Szeretem a verseket is. Az élő költők közül Babits Mihályért, Kosztolányi Dezsőért, Juhász Gyuláért rajongok. Arra persze nincs mód, hogy a szovjet irodalommal megismerkedhessem, legfeljebb Ilja Ehrenburg egy-egy német fordításban Svájcban megjelent művén keresztül pillanthatok be a szovjet életbe. A horogkeresztes irodalmat egyszerűen olvashatatlannak tartom. Egyszer például nekiülök, hogy elolvassam Hitler Mein Kampfját, el is jutok nagy nehezen a 80. oldalra, akkor abbahagyom az olvasást. Annyira prepotensnek,¹⁹ zavarosnak, ellenszenvesnek találok a Harmadik Birodalom bibliáját, hogy képtelen vagyok tovább olvasni. Ugyanígy járok Rosenberg

¹⁸ Német eredetű kifejezés, egyik jelentése ütött-kopott, régi, használhatatlan, elavult könyv.

¹⁹ Latin eredetű kifejezés, egyik jelentése szentelenül fölüeny, felháborítóan magabiztos.

Mythos des XIX. Jahrhunderts könyvével,²⁰ a sivár ocsmányságoknak, szemérmetlen hazudozásoknak, nagyképű áltudományosságnak e díszpéldánya a legmélyebb undort kelti bennem, hamarosan abba is hagyom olvasását.

A sport nem érdekel. Egyetlenegyszer vetődtem el egy futball mérkőzésre, amelyen a pesti Fradi és a Pécs-Baranyai Futballklub csapatai mérkőznek, s mely igen izgalmas mérkőzés után 4:4-re végződik. Ellenben 1935-ben elkezdek fényképezni, veszek egy kis tükörreflexes Voigtländer gépet és azzal dolgozom. A fényképezés nem túlságosan drága szórakozás, hisz a kitűnő német filmek (Agfa, Perutz) alig kerülnek 2.40 P-be, s az előhívás sem kerül többre 1.20 P-nél. Legkedvesebb szórakozásom lesz a fényképezés. Különösen utazáskor, nyaraláskor állandóan vállamon lóg a fényképezőgép és egyik felvételt a másik után csinálom. Egymásután telnek meg a fényképalbumok telve felvételekkel azokról a helyekről, ahol jártam. Aztán a családról, gyerekekről. Csak azt sajnálom, hogy nem korábban kezdtem el fényképezni, amikor még a fiúk kicsinyek voltak, legalább apró gyerekkoruktól fogva meg lennének örökítve, ami bizony elmaradt.

Vonzódtam az írói művészethez és életem egyik titkos vágya írónak lenni. Korán felismerem azonban, hogy ehhez hiányzik belőlem a tehetség, hiányzik a komponáló képesség, emberformáló erő, s a kifejezés művészete. Az irodalomnak, írói művészetnek pedig sokkal nagyobb tisztelője vagyok, hogysem kedvem lenne holmi kezdetleges művekkel kísérletezni. A dilettánsok amúgy is nagy számát növelni. Nálam az írást a naplóírás pótolja. A háborúban is, hadifogságban is naplót írtam, s a naplóírást folytattam hazakerülésem után is. Hogy feljegyzéseim értékkel bírnak-e vagy sem, nem tudom megítélni. Amilyen biztos az ítéletem idegen írói művek dolgában, épp olyan bizonytalan saját írásom értékét illetően. (Ma ezek a sok kötetre dagadt naplók a Janus Pannonius Múzeum kézírattárában vannak. Szakemberek értékesnek tartják őket, s a város félévszázados történelmére vonatkozólag komoly forrásmunkának.)

Családi nyaralások

Lassanként elmúlik a tél, kitavasodik és érezni kezdem az egész évi megfeszített munkát. Fáradt, nyugtalan, ideges leszek, és alig várom a vakációt, hogy megszabadulhassak a munka terhétől. Örülök a hathetes szabadságnak, arra hogy nyaralni menjünk az első években nem is gondolhatunk. Anyagi lehetőségeink nincsenek rá, sorra jönnek a gyerekek is, s emiatt sem tudunk nyaralni menni. Szépen itthon töltjük a nyarat. Én a Kaszinó kertjében, a Sétatér nagy fái alatt, no meg a Balokányi uszodában nyaralok. A nagy modern Balokányi fürdő még nem épült meg, ez a régi uszoda kis medencéjével, s körülötte az öreg napszitta kabinokkal. Csak 1926-ban gondolhatunk először nyaralásra sógoromékkal, Wizinger Jenőékkel, a 3 éves Miklóssal és az egy éves Bélával Balatonlellére megyünk, hol három hetet töltünk egy vénkisasszony penziójában, az Adél penzióban. Gyerekkorom óta nem jártam a Balatonnál, s vagy 25 év után teli tüdővel szívom a sajtáságos balatoni levegőt, és boldog vagyok, hogy újra a nagy tó mellett lehetek. Pedig

²⁰ A 19. század mítoszai.

ez a nyaralásunk nem valami kiválóan sikerül, meglehetősen hűvös, esős nyarunk van. Olykor napokon át esik, hideg szél csapkod és csak a partról nézegethetjük a ködbevesző zalai hegyeket és a vadul háborgó szürke tavat. Mellette nagy lekötöttséget jelentenek a gyerekek is. Miklóssal még csak boldogulnánk valahogy, mégis nagyobbacska már, de Bélával igen sok vesződség van.

A következő évben, 1927. júniusában születik Laci, s emiatt nem mehetünk nyaralni. Wizingerék Balatonedericsre mennek, viszik Miklóst is magukkal. Én augusztus közepén utánuk megyek, s tíz napot töltök velük együtt Alexy Lajosné penziójában a Fekete Kastélyban. Ez a falutól jó negyedóra járásra levő úrilak valamikor a Neczky család tulajdona volt. Deák Ferenc is többször megfordult itt. Mostani tulajdonosa Alexyné penziót rendezett be a kastélyban. Kedélyes társaság van itt együtt, jó kosztot kapunk, jól érezzük magunkat. Jön 1928, már kora tavasszal elkezdünk Wizingerékkal tanakodni hová menjünk a nyáron. Felvetem a gondolatot, a Balatont már láttuk, menjünk idén messzebbre, lássunk világot, menjünk a tenger mellé. Tusinak nem tetszik a dolog, hagyjuk az ilyen utazásokat arra az időre, amikor majd a gyerekek felnőnek, és egyedül utazhatunk. De én csak kintartok a gondolat mellett, Isten tudja mi lesz, hogyan lesz akkor mire a fiúk felnőnek, megöregszünk, talán kedvünk és egészségünk se lesz majd utazni. Menjünk most, amíg fiatalok vagyunk, és örömet szerez az utazás. Addig erősködöm a tenger mellett, amíg sikerült Wizingeréket is megnyerni a gondolatnak, s nagy nehezen Tusi is beleegyezik. Miklóst és Bélát visszük magunkkal, a picike Laci itthon marad Szmodis nagypapáéknál. (Mennyire igazam lesz, ha Tusira hallgatok, semmit sem látunk a világból. Öregségünkre igazán nem gondolhatunk külföldi utazásra, így látunk mégis valamit.) Levélben megállapodunk a Minak penzióval, elintézzük az útlevélkérdést, a Nemzeti Banktól megfelelő összegű lírát szerzünk, és augusztus elején indul a család Icába. Én egyelőre kénytelen vagyok itthon maradni, mert behívnak katonának és csak augusztus 18-án utazhatom le a család után Icába. Jugoszlávián át lemegyek Fiuméba, onnan hajón megyek tovább Icába. A kis kikötőben már várnak az enyémekek, majd 24 órás utazás után érkezem meg.

Egy egészen új világgal ismerkedem meg itt. Itt van a tenger vize, mintha folyékony márvány lenne, s milyen üdítő benne a fürdés. Nagy fehér hajók úsznak le Délnek, majd vitorlások tűnnek fel, négyszögű barna vitorlás hajók mennek ki a tengerre. Aztán csónakok, motorosok jönnek-mennek. Állandóan mozgalmas a tenger, az ember üldögél a parton, vagy a tengerbe benyúló hosszú mólón, s mindig van valami látnivaló, sohasem lehet unatkozni. Aztán itt van Ica hegyre kapaszkodó keskeny frontú magas, emeletes házaival, pergő nyelvű asszonyaival, nehéz járású halászaival, a sok nyaralóval, vannak köztük németek, csehek, magyarok. Az olasz szó mellett sok mindenféle szó hangzik az utcákon. Számomra nagy szórakozás az utcákon járni a kis olasz halászáros zezzugos utcáit. Sokat sétálunk, át-megyünk a szomszédos Icicibe, vagy tovább sétálunk Lauránába. Végig a tengerparton villák, kertek között vezet ide az út. Élénk életű fürdővároska ez, a közeli Abbáziába villanyossal megyünk be. Világhírű fürdőhely, hatalmas szállodák, gyönyörű villák, parkok, nagy pálmafák és nagyvilági élet. [...] Mindent összevetve jól

érezzük magunkat Icában, bár Bélával sokszor van bosszúságunk, mert a hároméves kis kölyök rengeteget bóg, sokszor maga sem tudja miért.

A következő évben, 1929-ben ismét a tenger mellé megyünk. Ebben az évben nemcsak a 6 éves Miklóst, 4 éves Bélát, de a 2 éves Lacit is visszük már magunkkal. Ezúttal Grádóba megyünk. Triesztig vonattal utazunk, fél napot töltünk itt, ez idő alatt megnézzük a várost, amely sokkal nagyobbnak tűnik előttem, mint Fiume. Aztán délután hajóval megyünk tovább Grádóba, hová két órás hajókázás után érkezünk meg. Grádóban töltjük az egész augusztus hónapot, szállásunk a Lydia penzióban lesz. Grádó sziget a nagy trieszti öböl északnyugati sarkában. A sziget nem túlságosan nagy terjedelmű, két óra alatt körül lehet sétálni, egy részét a fürdőtelep foglalja el szállodáival, penzióival, magánvilláival, kertjeivel, nagy strandjával. Másik részét pedig a régi városka zegzugos, olajszagú, szűk utcáival. A strand hatalmas területen terül el, finom homokjában száz és száz tarkabarka fürdőszátor színesedik. A nagy strand tele van emberrel, főleg gyerekekkel, a parti víz sekélyessége elsősorú gyermekfürdővé teszi Grádót. [...] Egy kiránduló társasággal elmegyek Görzbe, motoros csónak visz át bennünket Pontile de Grádóba, ahonnan autóbusszal megyünk tovább. Számomra megrendítő élmény ez a kirándulás, járni az egykori véres csaták helyét. Megnézzük a nagy redipugliai katonai temetőt, aztán előttünk Doberdó napsütésben izzó kietlen kőrengetege. Mindenfelé lövészárkok, rozsdás drótakadályok, szanaszét heverő konzervdobozok stb. Mennyi ember kínlódott, szenvedett és halt meg ezen a szörnyű helyen. A görzi ossarium,²¹ hol hősi halottak koponyái, csontjai sorakoznak egymás mellett. A temetőben körös-körül hősi halottak sírjai domborodnak, közöttük sok magyaré is. A gránát verte görzi vár, s amerre csak nézünk hegyek, amelyeken valamikor a háború minden iszonya tombolt, szinte hallani az ágyúk dübörgését, a haldoklók jajkiáltását. Az elcsöndesedett vidéken még ma is ott ül a háború rémülete.

S egy örökre felejthetetlen kirándulás Tusival, megnézzük Velencét, a tengerre épült várost (Wizingerek otthon maradnak a gyerekekkel.) Mindössze egy napot töltünk Velencében, úgyszólván csak kóstolót kapunk ebből a csodálatos városból, de így is nagy élményt jelent számunkra. A Canale Grande ódon palotáival, a Dózse palota festményeivel, múkincseivel, a színpompázó Szent Márk templom, a Campanile csodálatos kilátásával, a Szent Márk tér, Európa legszebb tere palotáival, galambjaival, a Rialto híd üzleteivel, a szűk Merceria nagy nyüzsgésével. És itt is, ott is templomok, kis terek apró zegzugos utcák, csatornák, régi paloták álmódzva nézik magukat a víztükörben, s a gondolák, amelyek mint hattyúk suhannak végig a várost behálózó csatornákon, csodálatosan szép Velence. Akármerre megyünk, akármerre járunk mindenütt egy nagy történelmi múlt emlékével találkozunk.

Két éven át külföldön nyaraltunk, újra a Balatonhoz húz szívünk és így 1930-ban Wizingerekkel Balatonberénybe megyünk, ahol özv. Zsivkovitsné Erzsébet penziójában lakunk. Visszontlátom Berényt, hová gyerekkoromban szüleimmel jártunk. Pár új villától eltekintve azóta nem sokat változott és én örömmel járom a

²¹ Latin kifejezés, jelentése csontház, csontkamra, a középkorban terjedt el használata, kápolnák, vagy templomokhoz épített kis fülkében halmozták fel a régi temetőben talált csontokat.

régi helyeket. 1931-ben újra Lellén vagyunk, ezúttal a két hónapra kibérelt Mayer villában saját háztartást vezetünk. A család az egész két hónapot kinn tölti, apósoméék is velünk vannak. 1932 és 1933-ban a Siófok melletti Balatonújhelyen nyaralunk Salamon Ilona Fenyves penziójában. Balatonújhelyt az teszi nagyon kellemessé, hogy közvetlen Siófok mellett van, a Sió csatorna északi oldalán fekszik Siófok, déli oldalán Balatonújhely és úgy vagyunk, mintha Siófokon nyaralnánk. Élvezzük a modern és igen élénk Siófok minden szépségét, előnyét. Általában nagyon jól érezzük magunkat, mindkét nyáron nagyon kellemes társaság van együtt a Fenyves penzióban, nappal élvezzük a tó bársonyos vizét, esténként itt vagy ott szórakozunk. [...] 1934 nyarán Miklóst kivisszük Grázba német szóra, Tusival megbeszéljük, ha már úgyszólván kivisszük Miklóst Ausztriába nyaraljunk mi is odakünn. Választásunk a Gráztól vonattal kb. félóra fekvő Gratweinra esik. Egy hónapot töltünk itt, szálláson és ellátáson özv, Braunénál leszünk. Gratwein tipikus kis osztrák Sommerfrische,²² hegyek, erdők, rétek, szép kiránduló helyek barátságos Gasthausok, s a falu mellett egy kis tó a Weihermühle, ide járunk fürödni. Sétálgatunk, fürdünk a Weihermühlében, s kirándulásokat teszünk. Megnézzük a közeli reni ciszterci apátságot, kísétálunk Hörgas-Pauliba, ahol nagy tüdőszanatórium van, átmegyünk Strassengelbe, ahol a hegytetőn kis középkori gótikus templom áll. [...] 1935-ben újra a Balaton mellett nyaralunk és pedig Balatonmárián. Ez csendes olcsó kispolgári nyaralóhely, a parti homoksáv végig be van szőlőkkel ültetve. Mi a Varga villában lakunk, ahol saját háztartást vezetünk. 1936-ban Balatonbogláron nyaralunk, s a Kovács házban van a lakásunk, saját háztartást vezetünk. 1937-ben születik Évike. Sokat betegeskedik, jóformán egész nyáron beteg, s ebben az évben otthon maradunk. 1938-ban Laci hilusaival van baj,²³ s bár rendre jön az orvos, óvatosságból azt ajánlja, hogy nyárra vigyük valami erdős, hegyes helyre, a hegyi levegő jót tesz majd tüdejének. Baranyában a Keleti-Mecsekben van egy kis falu Kárász. A hegyek, erdők közt nagyon szép a fekvése. Kárásznak van egy lelkes plébánosa, aki hogy pénzhez juttassa a meglehetősen szegény népet, megszervezi a községben a nyaralók ellátását. Saját maga ellenőrzi a házak, szobák rendjét, tisztaságát, amelyekben nyaralókat helyeznek el, állandóan szépíti a községet. Strandot, klubházat épített, munkájának köszönhető, hogy az elhanyagolt faluból csinos kis nyaralóhely lesz, melyet minden évben sok vendég keres fel. Főleg kispénzű keresztény középosztálybeli családok nyaralnak itt, akik pihenni akarnak és nem nagyvilági életet élni. Mindenestre eléri a célját, a nyaralók pénzt hoznak a községbe, a lakosság szépen megtollasodik, s a jómód meglátszik a községen is. Rendes házak, tiszta udvarok sorakoznak egymás mellett, várva a nyaraló vendégeket.

A szöveget gondozta: Márfi Attila

²² Német kifejezés, jelentése nyaralás.

²³ Görög eredetű orvosi kifejezés, jelentése tüdőkapu, illetve szerven lévő bemélyedés, nyílás.

MENDÖL ZSUZSANNA

MOLNÁR FARKAS ÉS PÉCS

Az új építés meghatározó centrumában, Weimarban, a Bauhausban a pécsiek szerepére Major Máté irányította a figyelmet 1967-ben *A modern építészeti szolgálatában* címmel a Jelenkorban közölt cikksorozatával. Elsőként Molnár Farkasra (*1897 †1945). Ezzel egyidőben ifj. Janáki István Molnár életművének szakszerű összefoglalását és értékelését adta a Magyar Építőművészetben. Major Máté e cikkében sajnálattal állapította meg, hogy Molnár Pécssett nem épített semmit. E tanulmányának pár évvel későbbi, kötetben történő újraközlésekről jegyzetanyagában már megemlítette, hogy jelentkezett nála Molnár Farkas és Dobrovics Nikola egykori osztálytársa, Cserta Béla, aki szerint Molnár Farkas három villát is épített Pécssett. Ezt így kommentálta: "Igaz, hogy ezeket – alighanem a huszas évek elején – még Molnár Ferenc néven tervezte (a Farkas nevet később vette fel), s az is igaz, hogy soha nem sorolta művei közé, de kétségtelenül vannak. Egyet közülük a múlt év végén láttam is, s ennek alapján megállapítottam, ha nem is illene Molnár későbbi műveinek sorába, kétségtelenül más, mint a többi korabeli épület."¹ Nyilvánvaló a sajtóhiba e művek datálását illetően, valószínűleg a harmincas évekről lehet szó, hiszen a huszas évek elején Molnár Németországban, a Bauhausban tanult, s bár tanulmányi időszakában is tervezett házakat, de egyéni tervezési jogosultsága diplomája megszerzéséig nem volt. S a mostoha gazdasági helyzet sem valószínűsíti számára a megbízást új épületek tervezésére ekkor. Arról hallgat a szakirodalom, hogy hol voltak e házak Pécssett.² Mezei Ottó Molnár Farkasról írt monográfiájába³ sem vette fel építészünk művei közé az akkor már a *Pécs építészete a két világháború között* című cikkemben közölt, Molnár Farkas Kalliwoda Olgának tervezett villaépületét,⁴ amely ma egyedül képviseli építészetét szülővárosában. Ez az 1940-ben épült, a fővárosi villaépületeit dimenziójában sem megközelítő kis nyaralót Molnár nem vehette fel művei közé, hiszen a háború idején ilyen összegezésre már nem volt ideje, se publikálására lehetősége. Major Máté valószínűleg Molnár Farkas sógorának, Puhr Ferencnek a Mecseki villatelepen 1939-ben tervezett családi házát (Károlyi Mihály u. 5.) láthatta, amit azóta lebontottak. Ezen kívül még egy szerényebb nyaraló tervezésében feltételezhető – ismereteim szerint – Molnár közreműködése.

¹ Major Máté: Az építészeti új világa. Tanulmányok. Budapest, 1969. 643. p.

² Mezei Ottó folytatta a Bauhaus magyar szereplői jelentőségének feltárását, Molnár Farkasról írt monográfiája után az építés születésének centenáriumán előadással, tanulmánnyal emlékezett meg róla. Közreadott egy válogatást Molnár legjelentősebb fiatalkori írásaiból az *Építés–Építészettudományban* (1998). Ebből jól nyomon követhető Molnárnak az új építés érdekében folytatott propagandája és szemléletének alakulása a hazai körülmények között. Ferkaei András az építészeti eredményeket = Centropa Vol3. Nr.1. 2003.; Bajkay Éva a Pécsi Művész Kör és a pécsi bauhausosok képzőművészeti munkásságát dolgozta fel számos tanulmányban. A Kassák Múzeumban 1997-ben rendezett Molnár Farkas kiállítás katalógusának tanulmányai említendőek a téma gazdag szakirodalmából.

³ Mezei Ottó: Molnár Farkas, Budapest, 1987.

⁴ Mendöl Zsuzsa: Pécs építészete a két világháború között = Magyar Építőművészet, 1983. 2: 29–32. p.

Néhány pécsi építészeti tervpályázaton is indult, megkísérelve, hogy beleszólhasson szülővárosa formálásába.

Molnár szerepét a pécsi avantgárdban, a Krónika című lap programjának alakításában, 1978-ban Tüskés Tibor e folyóirat repertóriumában, Bajkay Éva a magyar avantgárd grafikával foglalkozó írásaiban és az *Utak Árkádiából Utópiába* című kiállítás kapcsán Molnár születésének centenáriumán dolgozta fel (1997). Molnár Farkas fő programadója volt a Krónikának, ennek az aktivista folyóiratnak, címlapját tervezte, cikkeket írt bele. Az alig húsz éves egyetemista meglepő művészetelméleti és kortárs művészeti tájékozottsággal rendelkezett már ekkor, rajztudását különféle feladatokon bizonyította. 1921–25 között a Bauhausban töltött időszakában befolyása, szerepe az intézmény szellemiségének alakításában a nemzetközi kutatás számára is egyre nyilvánvalóbb. Pécsi ismeretségei néhány építési feladathoz is juttatták a későbbiekben.

Molnár Farkas és Pécs kapcsolata, pályája alakulásában a szülővárosának jutott szerep meglehetősen szerénynek mondható, hiszen Molnárt tanulmányai hamar elszólították innen. Ezt követően pedig a fővárosban maradt, s ott fejtette ki építészeti és a nemzetközi kapcsolatok érdekében végzett szervező, és modern tipográfusi, szakírói tevékenységét. Pécsről a Bauhausba került generációjával főként pályakezdése idején működött együtt, erre később is olykor alkalma nyílt, szülővárosa lakosságát cikkeivel, előadásokkal tájékoztatta az új építésről és munkájáról. Ennek hogyanját mutatom be, életrajzát néhány adattal kiegészítve.

Molnár Farkas Ferenc 1897. június 21-én született Pécsen. Apja Molnár Ferenc posta és távirdai főtiszt, anyja Bokor Olga tanárnő. Lakóhelyük Farkas születésekor az Attila u. 13, a püspökvár közelében volt. A rendelkezésünkre álló címjegyzékek szerint gyermekévei alatt szülei többször költöztek. Molnár Ferenc a postaigazgatóság tisztje 1903-ban az Indóház u. 12-ben lakott, 1909-ben egy Molnár Ferenc postai segédellenőr a Péter u. 10.-ben élt. Hogy mikor költöztek a Rákóczi út 4-be, amin ma az emléktábla áll azzal a szöveggel, hogy ott töltötte Molnár Farkas gyermek- és ifjúi éveit, nem tudjuk, az 1928-as címjegyzékben már ez családjának lakhelye. Molnár Farkas a négy elemi osztályt a Püspöki Tanítóképző Intézet gyakorló iskolájában végezte (ma Széchenyi gimnázium). 1907–15-ig a ciszterci rend főgimnáziumában tanult. Börötzffy Károly tanította számtanra és szabadkézi rajzra, aki a művész kulturális aktivitására is példát adott. Molnár rajztehetsége korán megnyilvánult, 6. osztályosként a Faludi Önképzőkör pályázatán színes csendéletét díjazták, akárcsak ekkor a felette járó ifj. Nendtvich Andor munkáját. Molnár eszmélésének időszakában Pécsen jelentékeny haladó értelmiségi réteg alakult ki. Tüskés Tibor írja: „A város irodalmi és szellemi életében az ellentétes erők jelenlétére és az ellentétek összeütközésére jellemző példa, hogy ugyanazon évben, – 1910-ben – pár hónap különbséggel hívja meg irodalmi estre a belvárosi Katolikus Kör az Élet című folyóirat munkatársait, köztük Kosztolányit, és látja vendégül a Szabadgondolkodók Pécsi Társasága a Nyugatot és Adyt”.⁵ Molnár 1912-ben láthatta Pécsen a még főiskolás, párizsi tájékozódásáról visszatért

⁵ Tüskés Tibor: Egy évtized (1915–1925) Pécs művészeti életében. A Krónika repertórium. Pécs, 1978.

Dobrovics Péter kiállítását, akinek műveibe beszűrődött az akkor zeniten álló kubizmus hatása és a legfrissebb művészi törekvések.

Molnár érettségijének évében, 1915-ben jelent meg Pécssett az akkor 16 éves Kodolányi Jánosnak egy verseskötete, aki pár évre ekkor elhagyta a várost, akárcsak Molnár, aki érettségijét követően a fővárosba utazott, képzőművésznek jelentkezett.⁶ 1920-ban Pécssett összetalálkozik a városba ugyanekkor visszatérő Kodolányival közös törekvéseik táborában. Molnárnak a fővárosba érkezésekor történt, hogy Kassák aktivista lapját, a Tett-et Dobrovics Péter: Siratás című grafikájának közlése miatt betiltották.

Molnár érettségijének évét követő évtized Pécs történetének eseményekben gazdag időszaka, amely jórészt eltér az országban folyó változásoktól. Ötféle politikai uralom követi egymást. Mikor Molnár a fővárosba, a képzőművészeti főiskolára kerül, az Osztrák Magyar Monarchia fénykorát éli, 1918. októberében e formáció összeomlik. Pécssett azonban a polgári forradalom nem tud megerősödni, mert 1918. november 18-án megszállják a Szerb-Horvát-Szlovén királyság katonái. A rövidéletű Baranyai Köztársaságot 1921. augusztus 22-én Horthy Miklós bevonuló katonái teremtette visszarendeződés követte. Molnár eközben 1917-ben átiratkozott Budapesten a műegyetem építészkarára, s hat szemesztert elvégezve a főváros sorsfordító eseményeinek részese lett. 1918 nyarán Weininger Andorral Dalmáciában az építészhallgató számára szükséges élményszerző tanulmányutat tett, számos rajzot készítve. Weininger ez útjukról még a Bauhausban is sokat mesélt társaiknak.⁷

Mint építészhallgató felfigyelt Ligeti Pál építésznek, a kor neves teoretikusának 1919 januárjában a Mérnök és Építészegyletben *A világháború és új stílusra törekvésünk* címmel tartott előadására. Mezei Ottó mutatott rá ennek jelentőségére, ahol Ligeti olyan elveket fogalmazott meg, amely Molnár építészeti gondolkodására programadóként hatott, s Molnár személyén keresztül a Bauhausig sugárzott. Az építészet formanyelvéről és az anyagszerűségről szólva – elutasította az imitációt, egyik anyaggal egy másik utánzását. A konstruktivitás helyébe a forma ökonomikus logikáját ajánlotta és a tartós anyagok szeretetét (vagyis a gazdaságosság elvét).⁸ 1920 végén Molnár rövid ideig dolgozott Ligeti Pál irodájában, majd építészdiplomájának megszerzését követően is az ő munkatársa lett. Ligeti a baloldali és radikális körökkel tartott kapcsolatot, elméleti és szervező egyénisége példaadó lehetett a hasonló képességekkel rendelkező Molnár számára. Ekkor azonban Molnárt még elsodorták az események. 1919-ben beállt vörös katonának, a Margitszigeten működő Otthon szervezetének vezetőségében is benne volt, Lőrinc Péter (Láng Árpád) visszaemlékezése szerint.⁹ „A diktatúra bukásakor bajuszt növesztett [Molnár] – vagy éppen levágta – de hiába, azonnal megismertem, ahogy egy este felszállt a villamosra – ugrásra készen, ha netán valaki felismerné. Bujdosott, illegális életet élt.” A Tanácsköztársaság bukását követően célszerűnek tűnt, hogy

⁶ Zirci Ciszterci Rend Főgimnáziumának Értesítője 1915. 51. p.

⁷ Bajkay Éva: Az utópia bűvöletében. Weininger Andor. Pécs, 2006. 1/20.

⁸ Mezei Ottó: A Bauhaus magyar vonatkozásai: előzmények, együttműködés és kisugárzás. Budapest, 1981. 16. p.

⁹ Lőrinc Péter: Válságok és erjedések. Novi Sad, Fórum Könyvkiadó, 1962. 130. p.

visszatérjen Pécsre, ahol a szerb megszállás alatt továbbéltek a Tanácsköztársaság kultúrpolitikai és művelődési eszméi. Számos rajzot, sok könyvdísz és karikatúrát készített a Műszaki Egyetem építész-hallgatóinak humoros évkönyvébe a Megfagyott Muzsikusból, egész oldalas belső rajzon túl az 1920-as kötet címlapja is az ő műve: Egy városi táj fölül magasodó, alacsony nézőpontból megszerkesztett monumentális férfialak látható rajta, az építész allegorikus alakja, egyik kezében alaprajzterv, a másikban házmodell. A fametszetekre emlékeztető rajzmodora, korai könyvgrafikai munkái Bakos Katalin megállapítása szerint rokonságot mutatnak Kozma Lajosnak az ez idő tájt a gyomai Kner nyomda számára készített munkáival.¹⁰ A Pécsre hazatért Molnár a forrongó fővárosból magával hozta forradalmi eszméit, a társadalmi változások iránt érzékeny baloldaliságát.

„Pécs ezekben az években bizonyos mértékben a szabadság szigete volt, ahol a baloldaliságnak, a munkás megmozdulásoknak nem volt súlyos következménye. A fővárosból és a környező országokból szétszéledt avantgardisták egyik központjává lett. A forradalmi eszmék számos újonnan alapított kiadványban kaphattak hangot. A helyi sajtó, a Pécsi Napló rendszeresen beszámolt a bécsi emigrációba kényszerült Kassák Ma című lapjáról, kiadványairól és rendezvényeiről.”¹¹ A Ma munkatársa volt a pécsi fiú felsőkereskedelmi iskola tanára, Fehér Sándor is, aki felfedezte tanítványa, Csuka Zoltán költői tehetségét, bevezetőt írt első verseskötetéhez. Molnár Farkas pedig címlapot rajzolt Csuka további két kötetéhez, sőt illusztrálta Csuka Zoltán 1920-ban Pécsen kiadott *Mese az Orgonakirályfiról* című könyvét. Egyedül Debrecenben, a Tiszántúli Református Egyházkerület könyvtárában lelhető fel e mesekönyv egy példánya. Hogy itt bemutathatom Molnár Farkas e korai és azt hiszem meglehetősen ismeretlen illusztrációit e könyvtár munkatársainak mondok ezúton is köszönetet.

Molnár biztos komponáló és karakterizáló képességgel, ízesen jeleníti meg a mesék szereplőit, kissé még szecessziós zsúfoltsággal, és stilizációval, nem mentesen a népművészet inspirációjától. Molnár Csuka következő köteteinek borítóját is tervezte, a Kassáknak ajánlott *Fundamentom* című kötetben a cím függőleges betűsorával alkotott geometrikus, Kassák grafikáihoz közeledő kompozíciót.

Molnár Farkas eljövendő feleségének másod-unokatestvére, Gábor Jenő rajztanár Körmöcbányáról 1919-ben tért vissza szülővárosába, Pécsre, ahol 1919 decemberében kiállításon mutatta be új munkáit. 1920. januárjában Gábor Jenőt kinevezték a pécsi állami főreálgymnáziumba, ahol neki köszönhetően az iskola adott helyet ez év decemberében megalakult Pécsi Művészkörnek, amelynek elnöke Dobrovics Péter lett. E csoport létrejöttével kapcsolatos a pécsi Művészház megalakulása, 1920. decemberében, a Széchenyi tér 16. alatt, ahol a régi mozgósínház Virághalmi Aladár festő alakította át e célra, míg a helyiség üveg és vakolatmunkáinak tervezője Vargha Kálmán építész volt, a Dunántúl című napilap híradása szerint.¹² E helyiség adott otthont a Művészkör kiállításainak, és a leg-

¹⁰ Bakos Katalin: A könyvművész és reklámgrafikus = Molnár Farkas, festő, grafikus, építész. Budapest, Kassák Múzeum 1997. 18. p.; Haiman György: A Kner család és a magyar könyvművészet, Budapest, 1979.

¹¹ Lőrinc... i.m. 1962.

¹² Művészház. Dunántúl, 1920. dec. 29.

Molnár Farkas tervezte címlap, Csuka Zoltán kötetéhez. Pécs, 1920.

több ízlésfejlesztő előadásának. Az általuk fontosnak tartott témákról szóló előadássorozatban Molnár Farkas: *A művészeti evolúcióról* tartott előadást. Pécs ebben az évben teremti meg a saját, avantgárd törekvéseket tükröző kultúráját. A modern művészetre nagy várakozással tekintettek, e törekvések szócsövének a napilapokon túl sok további kiadvány, hetilap jött létre. (Hír, Pécsi Est, Pécsi Újság, a satírikus Grimasz, Ifjúság.)

Molnár Farkas illusztrációja, Csuka Zoltán kötetéhez. Pécs, 1920.

Ezek egyike volt a Kondor Regős László szerkesztette irodalmi és művészeti folyóirat, a Krónika. 1920. október 1. és 1921. június 15. között, kéthetente megjelenő lap borítóján, Bajkay megfogalmazásában, „Molnár Farkas képíró embert ábrázoló expresszív tusrajza az embléma.” Írógárdájában ott találjuk Molnár Farkas mellett Csuka Zoltánt, Kodolányi Jánost, Schuber Rezsőt és Kassák ekkor már Bécsben kiadott lapjának, a Má-nak pécsi szerzőgárdáját: Koszorú Ferencet, Raith

Tivadart, Rozványi Vilmost. Kodolányi a *Süllyedő világ* c. könyvében örökíti meg ezeket a szereplőket, forradalmi hangulattal telített együttléteiket. Kodolányi beszéli el, hogy egy este baráti tanácskozásra gyűltek össze Schuber Rezsőék Megye utcai lakásán, Kodolányi, Csuka és Molnár Farkas. „Reggel énekelve vonultunk az ébredő kisvárosi utcán, a megyeház előtt silbakoló őrrrel szóváltásba keveredtünk, majd üstökösként villant föl agyunkban a forradalmi terv, hogy irodalmi és művészeti társaságot alapítunk *Focus* névvel, s annak az lesz a különössége, hogy névtelenül adjuk ki a tagok remekműveit, mert nem a név, az egyéni érvényesülés, csak a kollektív munka, az eszme és a haladás a fontos...”¹³ Egy ilyen együttlét alkalmával rajzolhatta meg Molnár Farkas Kodolányi portréját 1921-ben. E tusrajzra mostanában Bajkay Éva bukkant rá.

Csuka Zoltán jelszava az építés volt, a forradalmi hullám lecsendesülését követően is Molnárhoz hasonlóan fáradhatatlan szervezője a művészi forradalom és a bajokkal küzdő emberiség ügyének. Csuka Zoltán a Petrezselyem utcában bérelt lakásának sarokszobájában volt Stefán Henrik és Molnár Farkas közös műterme. „Így a lap-, könyv- és kiállítás-szervező munka a baráti fészekben, Kassákéknál is bevált módon jól koncentráldott.”¹⁴

Csuka Zoltán 1921 augusztusa utáni politikai visszarendeződés hatására a Vajdaságba emigrált, ahol az első jugoszláviai magyar folyóiratot, *ÚT* címmel aktívista lapot indított (1922–1925). Ennek címlapját ismét Molnár Farkas tervezte, s valószínűleg az ő közvetítésével illusztrálta Molnár linóleummetszetekkel Ember Zoltán Újvidéken 1923-ban kiadott kötetét. Kapcsolatuk tartósságának bizonyítéka, hogy Csuka későbbi magyarországi otthonát Erdligeten Molnár Farkas tervezte (1931), demonstrálva építetőjének hűségét fiatalságuk modern eszméihez. E megrendeléssel lehetőséget adott Molnárnak vasbetonvázás típusház építésére, amit kompromisszumos megvalósulása ellenére közölt a *Tér és Forma* folyóirat.¹⁵

A Pécsi Művészkör – a pécsi írók, zenészek és képzőművészek egyesülete – irodalmi, zenei matinét, expresszionista kiállításokat rendezett. Az ízlés alakítását tűzték ki célul, a *Krónika* beköszöntője szerint: „a szenvedésein át megtisztult ember művészi inkarnációját” – nyújtják, céljuk „a társadalmi és hitbéli anarchia helyébe új emberi harmóniát teremteni.” Ez egybehangzik az 1919-ben Weimarban létrejött Bauhaus művészi céljaival is.

Nemcsak az új lap, a *Krónika* címlapját tervezte meg Molnár, de első számában tanulmánya is jelent meg: a *Művészeti kultúráról*. Heves eszmecserék folytak ekkor Pécsen a Royal kávéház asztalánál, ahol Dobrovics Péter körül gyülekeztek a radikális művészek, akiknek expresszionista kiállítását a Dunántúlban Dobrovics ismertette. Schuber Rezső írja a *Krónikában*, hogy „...a modern értelmetlenségnek bélyegzett expresszionizmusnak van az elmúlt kiállításokkal szemben a legnagyobb közönsége. A modern művészet irányában történő tájékozódást, ezek művészeti befogadását segíti Molnár Farkas [...] A kísérletezés szabadságát hirdető avant-

¹³ Lásd 5. Jegyzet, 14.

¹⁴ Bajkay Éva: Molnár Farkas, a festő és grafikus = Molnár Farkas. Kiállítási katalógus Kassák Múzeum, 1997. 4. p.

¹⁵ *Tér és Forma*, 1932. december

garde elutasította a valóság naturalista, impresszionista ábrázolását, a valóság szubjektív, ösztönös megközelítését vallotta. A művészeti megújulást társadalmi progresszióval kapcsolta össze.” Az avantgárd mindhárom irányzata teret kapott a lapban, az expresszionizmus, a futurizmus, a kubizmus. Ez utóbbit Molnár Farkas elemezte a Krónikában.¹⁶ Ez irányzat céljaként a külső világ lényegét, a teret, súlyt és az erőviszonyok kifejezését jelölte meg. Saját festői tevékenységét is ez a törekvés motiválta. Valószínűleg ő írta le Pécsen először Picasso nevét, megállapítva, hogy ő ért el a kubizmus legszélsőségesebb szárnyához. Az expresszionizmus mégis erősebb hangsúlyt kapott a Pécsi Művészkör munkáin. Molnár ekkori festményeinek kubo-expresszív jellegében összegződtek a fővárosban megismert a Nyolcak és az aktivisták festészetének eredményei.

1921 márciusában a Pécsi Művészkör expresszionista csoportkiállításáról a Krónikában beszámoló Schuber szerint Molnár „a legforradalombibb az összes kiállító művészek közül. Kompozíciói meglepően invenciózusak és akciósak. Szent Sebestyénje a kiállítás egyik legszebb darabja. Alakjai nem önmagukért, hanem a drámai akció egységéért és egységében élnek. Ennek egyszersmind alárendeli a színt és a tónust is. Témáinak [...] architektonikus felépítésére nagy súlyt helyez. [...] Könyvillusztrációi, noha nem vágnak az expresszionizmus körébe, sokoldalúságáról és kitűnő rajztechnikájáról tesznek tanúságot.”¹⁷

1921 áprilisában Molnár Farkas, Johan Hugó gyógyszerész és Stefán Henrik rajztanár társaságában Itáliába utazott. Szülőhelyük hegyes vidéke iránti kötődésük motiválhatta, hogy ott a toszkán hegyvidéket, és Sziciliát választották rajzaik, festményeik témájaként. Molnár Farkas firenzei levelét a Krónika 1921. utolsó száma közölte. Lelkesült és színes beszámoló ez a városról, ahol Molnár „a függőleges élek lefelé összehajlását tanulmányozza, a friss tavaszi színek, fényes zöldbe futó skáláját akarja lefesteni.” Egy mertz-festőre is felfigyelt ez alkalommal, s ennek kapcsán az élmények sokféle visszaadásának lehetőségére. Vallomása így hangzik: „Az ember itt annyira szenzibilis lesz, hogy mindent át tud érezni. És képes a modern piktura legszélsőbb hajtásaiban is felismerni a talajnak azt a fantáziát mozgó erejét, amely az újjászületést hozta, s ugyanazt a támadó energiát, amely most a művészeti forradalomra impulzál.” A cikk vége a művészeti forradalomnak elkötelezettségéről szól: „Mit fáj nekünk, hogy a művészet beleveszett abba a fekete örvénybe, amelyből késő századok után mi keressük a kiutat. Ismét az öröms léten, friss, fiatalos ösztöneink kiélésén, az új harsogó tavaszon át nézünk a jövőbe. Messze előre futunk új világok, új harcok elé.”¹⁸ Fiesoléból Forbát Alfrédnak írt Weimarba, tájékoztatást kért a Bauhausról.

Ősszel már a szerb megszállás alól felszabadult Pécsről indulnak el mindhárman (Molnár, Stefán, Weininger) Weimarba, ahol az ott dolgozó Forbát Alfréd építész és Breuer Marcell segíti beilleszkedésüket. Molnár kiváló rajztudására felfi-

¹⁶ 1920. 4. szám 14–15. p.

¹⁷ Schuber Rezső: Képkiallítás = Krónika, 1921. 6. szám. 93–95. p. – Az itt említett képek közölte: Jelenkor, 1921. szeptemberi számában színes képmellékletek, 844–45 p.; Dunántúl, 1921. márc. 16. 2–3. p.; W.l.: Expresszionista vernissage = Pécsi Napló, 1921. márc. 6.; Vidor László: Expresszionista képkiallítás = Pécsi Napló, 1921. márc. 17.

¹⁸ Molnár Farkas: Firenzei levél = Krónika, 1921. 11–12. Szám 174. p.

gyel a Bauhaus vezetője, Walter Gropius, s bevonja irodájának építési feladataiba. Molnár rajzolja a berlini Sommerfeld ház bokrétaünnepélyére szóló meghívóra az épület expresszionista képét, majd látványképet Gropius beton emlékművéről, később a Bauhaus telep Forbát féle elrendezéséről. Itáliai rajzaikból a Bauhaus grafikai műhelyében Stefán Henrikkel litográfiákat készítve *Itália* címen mappát állítottak össze. Az ötven számozott példányban készült félvászon mappa a művészek által szignált 6–6 lapot tartalmazott, 3000 koronáért árusították. Forbát Alfréd ajánlotta a pécsi közönség figyelmébe e kiadványt a Pécsi Lapokban,¹⁹ amely e mappára megrendelések továbbítását is vállalta. Forbát Molnár festői előadásmódjában a motívumok strukturális értékeinek hangsúlyozása, az architektonikus egyensúlyteremtés tekintetében történő fejlődését emelte ki. Csaknem egyidőben e híradással jelent meg ugyanebben a lapban egy névtelen cikk: *Pécsi művészek Weimarban. A magyar építőházbeliek* címmel. Korrekt tájékoztatás a Bauhaus törekvéseiről, magyar részvevőiről. Ha a Kodolányi által megörökített epizódra visszagondolunk, amikor Csuka Zoltán, Molnárral a Focus művészársaság alakításáról, a névtelenséget vállaló alkotóközösségről álmodoztak, akkor e névtelen híradásnak akár Molnár Farkas is lehetett sugalmazója, aki a későbbiekben is néhány, a Bauhaus újdonságairól szóló névtelen beszámoló interjúadója volt. A beszámoló a Bauhaus kiállítás apropójából születhetett, amin az első helyen a pécsiek szép anyaggal szerepeltek: Molnár, Stefán és Breuer képekkel, szobrokkal, épülettervekkel, Forbát és Molnár Gropius munkatársaiként vettek részt. A német sajtó ez alkalommal elismeréssel írt róluk. A Bauhausban ekkor tanuló magyarok között a pécsiek munkakapcsolaton túli baráti közösségének egyik bizonyítéka, hogy Molnár Farkas Breuer Marcellról portrét is festett.

1922 decemberében Stefán Henrik már visszatért Pécsre, beszámolóját egy felületes újságíró a Pécsi Estben: *A művészet új irányjai* címmel, sok hibával torzítva adta közre, Stefánnak Johannal és Molnárral közös külföldi utazását is említve. A cikk bosszantó pontatlansága, hogy Weimar helyett Münchent említ, és Gropius nevét is helytelenül írja. Megemlíti, hogy Stefán Molnár Farkassal együtt segédkezett Gropiusnak a jénai színház felépítésénél és a Chicago Tribune 38 emeletes palotájának tervezésében. A cikknek esetünkben csak annyi az érdekessége, hogy Stefán az Angster féle házban faszobrász műtermet kívánt nyitni az iparosok továbbképzése, művészi szintre nevelése érdekében, hogy versenyképesek legyenek a külföldiekkel. S vele együtt fog dolgozni nyilatkozata szerint Molnár Farkas is. Johan Hugó pedig, aki ekkor budapesti kiállítását készíti elő, szintén Pécsre kívánt e közlés szerint üvegfestő műhelyt nyitni.²⁰ Az előbbivel csaknem azonos címmel és időben számol be a Pécsi Lapokban Schuber Rezső *Az új irányok pécsi művészeiről*.²¹ A cikk apropójának azt említi, hogy a véletlen most ismét összehozta e művészeket indulásuk színhelyén, s egyenként felkeresve őket beszámolósorozatot ígér. Molnár Farkassal kezd, a weimari kolónia legeredetibb és legtehetségesebb pécsi művészevel, aki elsősorban építész, képei „architektonikus felépítésűek, sőt többször tisztára

¹⁹ Két pécsi művész weimari mappakiadványa = Pécsi Lapok, 1922. július 20.

²⁰ Pécsi Est, 1922. december 24.

²¹ Pécsi Lapok, 1922. december 31.

absztrakt architektúrát ad minden natura nélkül.” Építészeti tervei közül megemlíti a modern lakóház, a vörös kubus-tervét, amivel Weimarban és Berlinben már elismerést keltett. Molnár ezeket e híradás szerint Péccsett is szándékozott bemutatni, erre azonban a következő években mégsem került sor. Sikerült ugyanis visszatérnie Weimarba. Az intézmény nehézségei miatt tagjai egyre inkább magukra maradtak, Gropius a Bauhaus számára új helyszínt keresésén fáradozott. Molnár címlapjával jelenik meg az első Bauhaus-könyv (Internationale Architektur), s a Bauhaus-életről színes beszámolót írt az aradi Periszkóp 1925. 4. számában. 1925 első felében Heinz Wichmann weimari építészirodában vállalt munkával próbált boldogulni, megélhetését biztosítani. Amikor itt készült terveit főnöke kisajátította, a Starke villának és egy hannoveri háztervének eltulajdonított szerzőségének jogi orvoslásában a W. Gropius irodában egykori munkatársainak, Forbátnak és az irodavezető Adolf Meyernek segítségét kérte, és kapta meg.

1923-tól a hazai folyóiratokban viszont egyre több cikkel jelentkezett: a Magyar Írás-ban közölt *Az építő eszme* című, a Bauhausban még 1922 év végén szervezett KURI mozgalom elveit fejtegeti. Egy összművészeti, konstruktivista utópia híveként a Bauhaus növendékek közül pécsi művésztársait és a kelet-európaikat nyerte meg a KURI manifesztumában rögzített elveknek (**K**onstruktív, **U**tilitáris, **R**acionális és **I**nternacionális). A manifesztum aláírói az ÚT 1923. 1 számában Bauhausos pécsi társai (Breuer, Weininger, Stefán) de a magyar folyóiratban (Magyar Szó 1923. 6. Füzet, Magyar Írás 1924. 9. szám) közölt változaton Bortnyik Sándor is, aki bár nem tartozott a Bauhaushoz, a pécsiekkel egy időben a modern művészet új irányainak szellemében dolgozott Weimarban. Eleven kapcsolatban állt ottani honfitársaival, a huszas évek végén itthon Molnárral együtt a hazai tipográfia, grafika megújítója lett.

A Gropius által átépített jeni színházban tartott Bauhaus-hét kísérletéről, *A mechanikus színpadról* is beszámolt Molnár, amit Kassák lapja, a Ma közölt 1923. július 1. számában, Molnár néhány konstruktivista grafikájával együtt. A pécsi társadalom konzervativizmusának oldására Molnár a helyi napilapokban, kiadványokban is ismertette az úttörő eszméket és törekvéseit. Párbeszédes formában írta meg a Péccsett megjelenő Új Írások III. 1924. decemberi kiadványba a *Vitkozás az új művészetéről* című írását, amely újabb bizonyítéka naprakész tájékozottságának. Amikor a Bauhausban az expresszionizmustól a szuprematista és konstruktivista absztrakcióhoz fordultak, Picasso ugyanakkor a klasszicizáló figurativitásra váltott. Molnár helyesen állapította meg, „Picasso napról napra újabb fejlődést él meg és a nyomában járók is”. „Ha ma a természet tárgyainál tartanak, nem biztos, hogy holnap nem fognak megint elvont képeket festeni.” Molnár művészetdefiníciója: „A természet jelenségeiben a jellegzetest keresni és érthetően kifejezni, a látást világszemléletté mélyíteni, ez a művészet.” A tehetséges festő a természet szépségében mindig mást és mást lát, másképp fejezi ki. Molnárnak ez az írása az első, ahol a szakirodalomban a „tárgyas művészet” megjelölés elhangzik, amit tárgyak teremtésével azonosít. Ez akkor született, amikor az elvont művészet esztétikáját a gyakorlati építészetben megvalósították. „A tárgy megalkotásáról (használati tárgy, gép,

ruha, reklám, mechanizált színpad) van szó, alkotás ábrázoló alakítás helyett. A 20. századi technika terén jönnek az új alkotások. A stílus kezdeményezője az építészet. A világ új arcát, az új szép jelenségeket, az ész rendjét a színes geometrikus formákban hozza létre, ez ugyan kevesek ügye, de az ő erejüktől függ a jövő.”

Pécsett a Bauhausban megismert új építőtechnikát, olcsó házépítési módszert, a Jurko-falazás előnyeit népszerűsítő névtelen cikket is a Dunántúl napilapban Molnár Farkasnak tulajdoníthatjuk.²²

Jóllehet a jövő városáról, a magasház, toronyház előnyeiről, a kertváros szerepéről a legújabb véleményeket, szakmai érveket 1924-ben a Magyarországon ismertette, s a Bauhaus művészeiről a Magyar Írásba írt 1924-ben, azok Pécsre is eljuthattak. 1924-ben a Magyar Írásban közzétett nyilatkozat lényegében a KURI manifesztum variánsa, aláírói között Bortnyik Sándor mellett három pécsi Bauhausos: Breuer Marcell, Molnár Farkas, Weininger Andor szerepel. A 20. század szellemi és formai struktúrájának összetevőit az új építés elveinek hangsúlyozásával így határozták meg: Utópiák helyett praktikum, önkény helyett célszerűség, érzelmesség helyett tudatosság, játék helyett matematika és geometria.²³ „A modern technika és művészet egységének Bauhaus diktálta új szellemében Molnár így lett fokozatosan az internacionális, funkcionalista építészet osztatlan híve.”²⁴

Molnár írásai a főváros mintaképző változásaihoz járultak hozzá, csakúgy mint 1925 őszen történő visszatérésekor Budapesten, az Andrásy úti Mentor könyvkereskedésben rendezett kiállítása, ahol műveit és az új építés szakirodalmát mutatta be. A magasházról vélekedését motiválhatta Le Corbusier publikációinak és ifj. Nendtvich Andor tevékenységének ismerete, aki 1922–1924 között Párizsban, ezt követően pár évig az Egyesült Államokban főként felhőkarcolók tervezésén dolgozott. Molnár 1926-ban tagja lett a Pécsett megalakult Képzőművészek és Műbarátok Társaságának, első kiállításukon három olajfestménnyel (*Élet a felhőkarcolóban*, *Látogatás, Artisták*) képzőművészként mutatkozott be. E szereplését tekinthetjük a képzőművészettel aktívan foglalkozó korszaka lezárásának.

1925–1927 között Molnár Budapesten befejezte műegyetemi tanulmányait, s Ligeti Pál műtermében kezdett gyakorlatot. Fokozatosan átvette mesterétől annak szervező szerepét, a körülötte formálódott vitakör fiataljaiból, a Bauhaus-elveket Magyarországon terjeszteni akaró építészekből szervezi meg Molnár a CIAM magyar szekcióját. Szociális érzéssel és elkötelezettséggel az építészet eszközeivel törekedett a lakásnyomor megszüntetésére. Közben számtalan szakfolyóiratba küldte az új építészet és környezetkultúra érdekében írt írásait, tipográfusi (folyóirat címlaptervek) feladatokat végzett.

1931-ben az Építész kamarai tagságának megszerzésekor önállósult. 1932 folyamán öt lakóháza épült fel, többsége a Rózsadombon. Ezzel egyidejűleg az új építés (szabványosítás, olcsó lakások építése) érdekében folytatott propaganda és kiállítás-szervező tevékenysége erős politikai színezetet kapott. Molnár szervezte a 'Kollektív ház', 'Az új építészetért', 'Építetek gyermekeitekért' című kiállításokat 1932-

²² Németország új és olcsó építkezése = Dunántúl, 1924. november 1.

²³ Magyar Írás, 1924. november, 84–85. p.

²⁴ Bajkay... i.m. 1997. 11. p.

ben, ahol a hazai élet és társadalmi körülményeket bírálta, a Bauhaus gyakorlata szerint stasztikai adatokkal, diagramokkal, fotomontázsokkal támasztotta alá érveit, használva a Bauhaus tipográfiát is. 1932-ben az Iparcsarnok kézművesipari kiállítása „Ház, város, társadalom” szervezését rendőrségi eljárás követte, felfüggesztett börtönbüntetéssel. A modern építészeket tömörítő nemzetközi szervezet, a CIAM kongresszusának delegáltja, annak operatív szervezetének, a CIRPAC-nak vezetője lett, 1934-ben meghívására Walter Gropius Budapestre látogatott.

1933-ban önálló kiadványban adta közre 1925–1933 között tervezett építészeti munkáit. Hat fényképfelvételen mutatta be a Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társasága 1933 nyári kiállításán legújabb munkáit a Rózsadombon épült házeit.²⁵ Hevesy Iván műtörténész házát a Cserje u. 4-ben, a vasbetonvázás Kavics utca 8-at, a féművének számító, a milánói triennálén (1933) frissen kitüntetett, Dálnoki Kováts Jenőnek, az Országos Iparegyesület igazgatójának villáját (XII. Lejtő u. 2), egy orvos villáját (Cserje u. 12.), a Toldy Ferenc utcai társasházat, és a Darányi utcai házat. E két utóbbinak fényképét is közölte a pécsi katalógus.

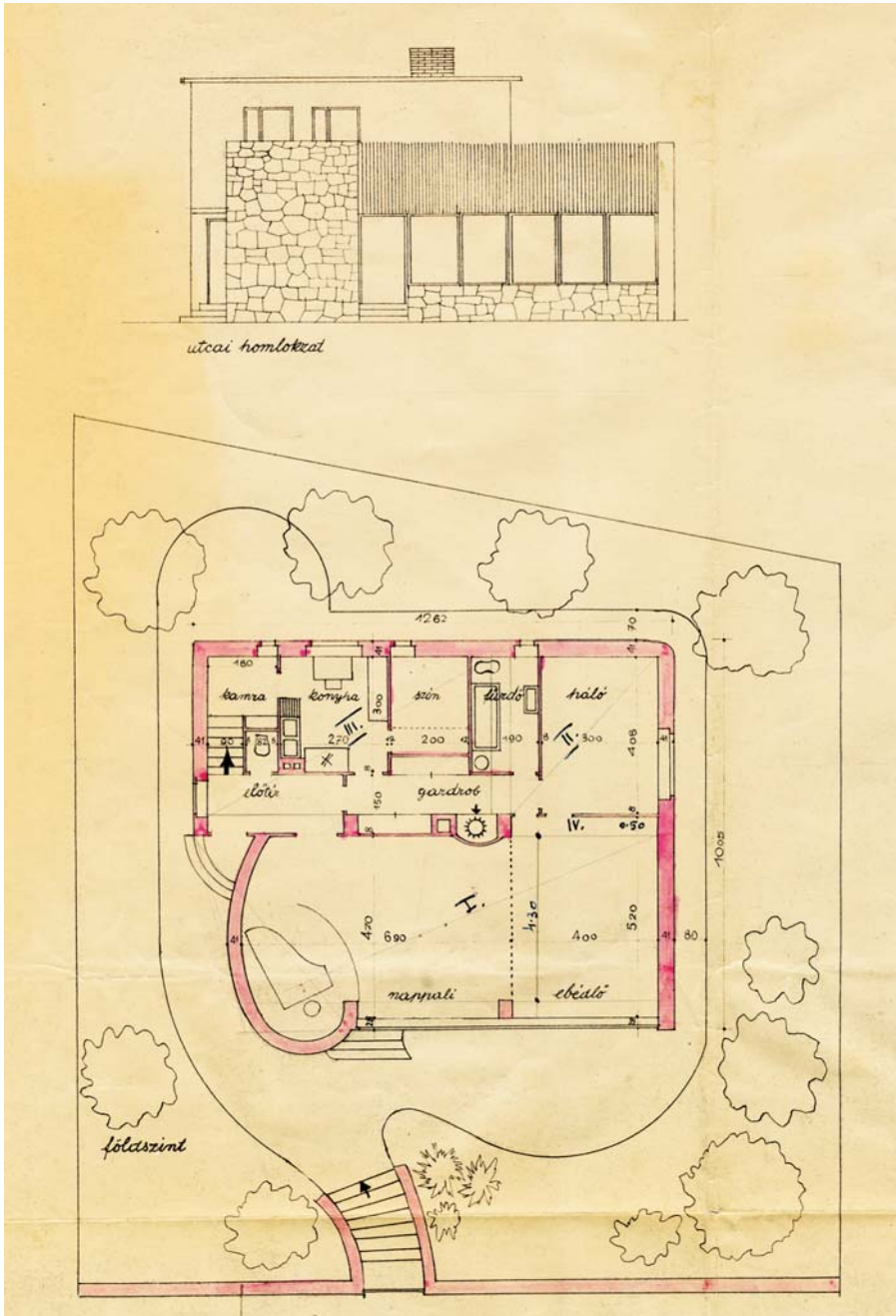
1934 nyarán épült fel a Mecsek oldalban a Pálos templom felett Gábor Jenő festőművész, reáliskolai tanár számára egy kis emeletes nyaraló, amely – kocka formája, lapos teteje, a földszint lakókonyhájának harmonika ablaka, az emelet hálókülvéllel bővített nappalija, tornác-kapcsolata révén, a hagyományos építőanyagok, a vakolatlan téglafal használat ellenére – az új építés szellemét deklarálta. Minimal-lakás jellege, komfortjának megoldása – feltételezhetővé teszi, hogy Molnár is besegíthetett tervezésébe, akárcsak építésébe Forbát, aki visszaemlékezésében megemlékezett erről. E telek keleti szomszédságában, a Pálos dűlőben két év múlva Forbát tervezte a „fecskefészek”-ként is emlegetett Kerpner nyaralót, s a Gábor nyaraló mellett Weininger Margit, Andor testvére is vett telket. Közeliükben lakott albrétben ekkor Stefán Henrik is, tehát amolyan pécsi Bauhausos kolónia alakulhatott volna ki ehelyütt. Az egymásra utaltság és lehetőség az együttműködésre, egy pécsi mini mintatelep lehetősége villanhatott fel a Gábor villa építésekor, e terület kiszemelésénél. 1935 januárjában Gábor Jenő *A modern ember háza és lakása* című pécsi szabadliceumi előadásán Molnár Farkas épületeit, Breuer Marcell bútorait vetített képekkel mutatta be. Kiemelte a modern lakás esztétikai, célszerűségi, higiéniai fölényét a régimódival szemben, valamint azt, hogy itt nem stílusbeli változásról van szó, amely csak külső elemekre vonatkozik, hanem alapjában egy új életfelfogásról.²⁶

Megélhetési gondjai is arra készítették Molnárt ez időben, hogy szülővárosa építészeti tervpályázatain is próbáljon megbízáshoz jutni. A Mecseki Üdülőszálló tervpályázatán 1935-ben Gosztonyi Gyulával közös pályatervét megvásárlásra javasolták.²⁷ Azért kellett társtervezővel pályáznia, mert a helyi illetőség a részvétel feltételként szerepelt. A Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társasága 1935 tavaszi kiállításán már csak ezt az aktuális tervét állította ki. Molnár, akárcsak Forbát, Breuer hazatérését, munkához jutását próbálta azzal elősegíteni, hogy közösen indultak tervpályázatokon. Molnár lakberendezéseinél Breuer széket használt, s az

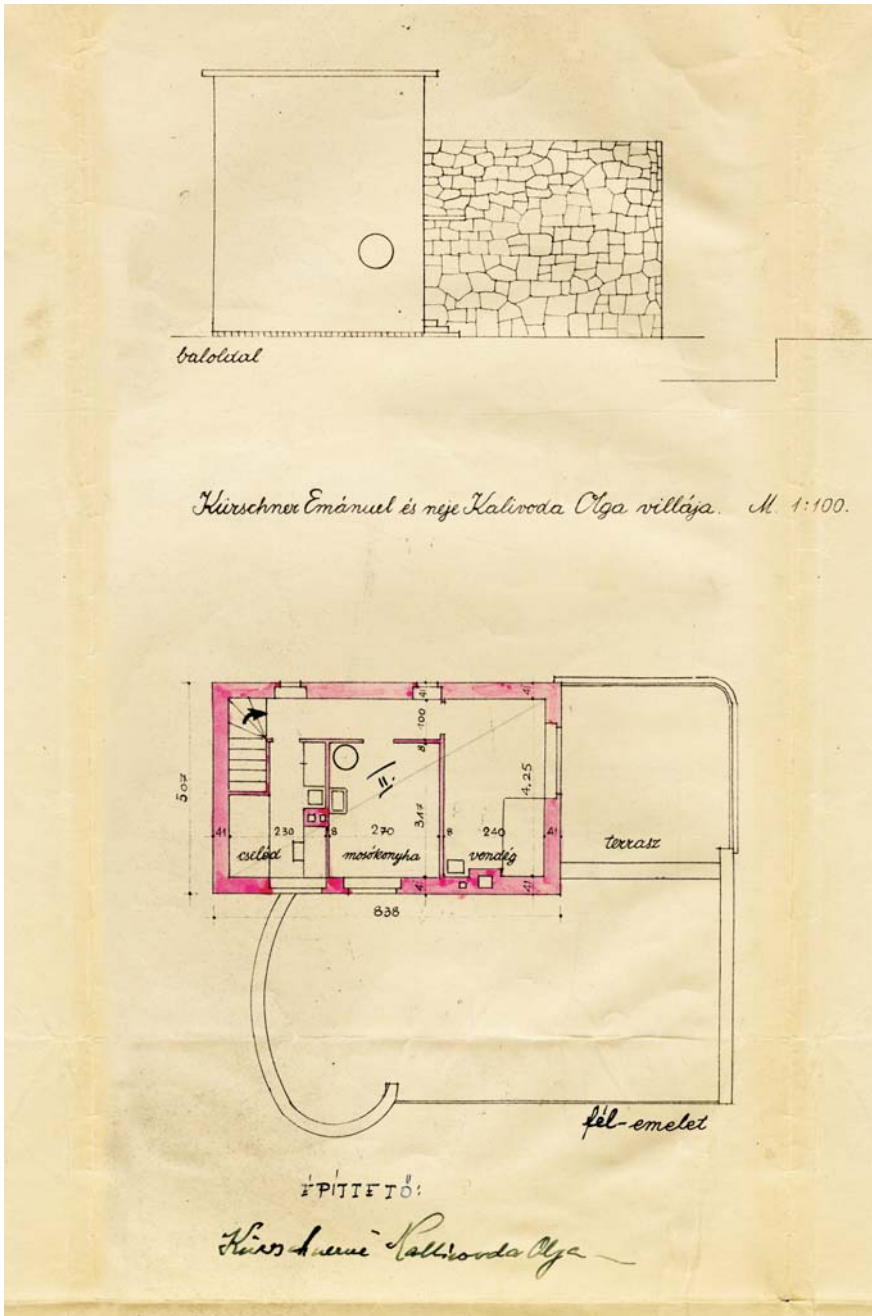
²⁵ Dunántúl, 1933. június 4.

²⁶ Dunántúl, 1935. január 4. és 5.

²⁷ Dunántúl, 1935. március 2. és március 5.

Surányi Miklós út 18. Kalliwoda Olga villája, előlnézet, 1940.

Kirschner Emánuel és neje Kalliwoda Olga villája. M. 1:100.

Surányi Miklós út 18. Kalliwoda Olga villája, nyugati homlokzat, 1940.

új fémbútorokról már 1928-ban írt a Magyar Iparművészetbe. 1936-ban Zürich Doldertálban megnézte Breuer Marcell, Alfred és Emil Rothtal közösen tervezett, akkor befejezett többlakásos villaépületét, amiről beszámolt a Tér és Formában.

Mindhárman (Forbát, Breuer, Molnár) terveztek kiállítási pavilonokat. 1934-ben Molnár a budapesti nemzetközi vásár elhelyezési tervpályázatára szép távlati képet készített, a 30. Nemzetközi Árumintavásáron (1935) a *Pécsi brikett* kiállítási pavilonját²⁸ tervezte meg azzal a Fischer Józseffel együtt, aki ezekben az években több villaépületnél is tervezőtársa volt, a CIAM frankfurti kongresszusán Molnárral együtt magyar delegáltak voltak.

Molnár írásából nyomon követhető a modern építészet megítélésének változása, Molnár országépítő tervei, a vidék, a falusi lakosság lakáskörülményeinek korszerűsítését illető nézetei. 1938 nyarán részt vett az általa szervezett és vezetett CIAM-Ost csoport utolsó, atheni kongresszusán, amely az agrárvidék építészeti kérdéseivel és a falusi lakosság egészségügyi berendezéseivel foglalkozott, hazatérve azonban feloszlatta az ellenétektől megosztott csoportot. A hatóság az öt évvel ezelőtti CIAM csoportkiállítás-szervezői ügyét elővéve törölte Mérnöki Kamarai tagságát (amit hamar visszakapott), Forbát Svédországba emigrált, Molnár is foglalkozott ennek lehetőségével. Az építészeti feladatokhoz jutásért egyre jobban erősödő harc és társadalmi feszültségek hatására az Országépítés című lapban írt cikkében szakított addigi elveivel és korábbi barátaival.²⁹ A háború felé sodródó országban a katolikus egyháztól kapott jelentős feladatot: Budapesten szentföldi templom tervezését. Erre készülve kapcsolta össze athéni utazását jeruzsálemi és egyiptomi utazással. A pécsi szabadliceumi előadások sorában 1938 karácsonya előtt számolt be ennek tapasztalatairól és ismertette a Szent Sír Bazilikát: *Tanulmányutam a forrongó Palesztinában* címmel.³⁰ Számos fényképpel illusztrálta előadását, amin nemcsak a Megváltó életének helyszíneit ismertette, szólt az arab nemzeti mozgalomról, a cionisták tevékenységéről, az arab-zsidó-angol beháborúról. Végül a Budapestre építendő Szentföldi Bazilikához készülő terveit mutatta be, úgy tűnik, elsőként szülővárosa ismerhette meg ezeket. Zseniális tervének (21 szentföldi zarándokkápolna másolata ovális, héjkupolával fedett belső tér köré szervezve) megvalósulása a világháború miatt torzóban maradt.

1939 őszén sógora, Puhr Ferenc egyetemi lektor családi házat építtetett a mecseki villatelepen, amelynek engedélyezési tervén tervezőként Molnár Farkas aláírása szerepel. A ház négyzetes alaprajzú, racionális beosztással, de rajzi kivitele sem vall építészünkre. Hagyományos anyaghasználat, vakolatlan téglafal, eternit sátortetős fedés – a háborús évek költségtakarékos befektetési szándékának kifejezője. Talán a megrendelő idegenkedett is attól, hogy villája kitűnjön modernségével a túlnyomóan hasonló szellemű családi ház közül. Sarokkloggiája és a lejtős terep adottságainak kihasználása sem emeli a szokvány fölé.³¹ A ház helyén azóta nagyobb épült.

²⁸ Tér és Forma, 1935. 6. szám 171. p.

²⁹ Gábor Eszter: Molnár Farkas építész = Molnár Farkas, katalógus. Kassák Múzeum, 1997. 26.; Molnár Farkas: Modern építészeti és magyar szellem. Országépítés = Világnézetudományi Szemle, 1939. 2. 221–234. p.

³⁰ Dunántúl, 1938. október 30. és december 17.

³¹ Puhr Ferenc és neje 16127/26 hrsz telken épült ház terve. BML 37563/1939

A város neves zenetanára, a zeneiskola igazgatója, Kürschner Emánuel és énekesnő felesége, Kalliwoda Olga nyaralóépületük tervezésére Forbát Alfrédot kérték fel, a megbízás elodázódott. Forbát emigrációját követően Molnár Farkast keresték meg e feladattal. Ezzel nyílt alkalma arra, hogy haladó értelmiségi megrendelőjére szabott villát tervezhessen Pécsre, amely a budai villaépületeknél szerényebb méretei ellenére Molnár művészetének emblematisztikus megjelenése városunkban.³² A Surányi u. 18. északi oldalán lévő kis telken 1940-ben épült ház minden oldalról változatos nézetet ad. Tervezője a környező fák, növények helyét, a kis kertet is megtervezte. Molnár ekkorra már elfordult fiatalsága merev geometriájától, a ház alaprajza nem négyzet, derékszögessége oldódott, félkörös térbővület helyett itt a zenének elkötelezett megrendelőjére tekintettel a nappalit sajátos, basszuskulcs-térbővülettel látta el, amiben kis pódium volt a zongora számára. Házihangversenyek idején a szalagablakokkal délnek felnyíló nappalit a szomszédos ebédlővel egybenyitották. E két helyiséget magába foglaló rész mögött nyugatra emeletes, lapos tetős kubus kapcsolódik, ebben a földszinten az előteret követően az emeletre vezető lépcsők, mellékhelyiség, északra néző kamra, konyha, széntároló, fürdő, hálószoba kapcsolódik. E helyiségsort az épület közepén húzódó, beépített szekrényekkel gardrobként is használt folyósó választja el a nappali-ebédlő egységtől, amelynek a szalagablakhoz kapcsolódó külön bejárata is volt az előkertből. Az emeletre került a cselédszoba, mosókonyha, vendégszoba és nagy sarokterasz, ami a nappali feletti nagy tetőterasszal bővült. A ház komfortját fokozza az a hullámpala mozgatható fal, amely leeresztve a földszínt utcai helyiségeinek nyári benapozását szünteti meg, árnyékolóként szolgál, felhajtva pedig a tetőteraszt rejti el az utca felől. A basszuskulcs térbővület kifelé zárt, terméskőfalú, toronyszerű forma, ez az anyag folytatódik a szalagablak alatt lábazatként. A többi vakolt falsíkon a különféle formájú ablakok adnak szuprematista kompozíciót. A bejárathoz néhány ívelt lépcsőfok vezet, az előszobát körablak világítja meg, benne a vasrácsba komponálva az építető tulajdonos monogramja. A Ny-i nézete, egy sima felületű álló téglalapban lent egy kör, mellette az érdes terméskőfelületű épületrész fekvő téglalapja. A tetőterasz egyszerű vascsőmellvédet kapott. A ház alaprajza 10x12 m méretű. A terméskő Pécssett főként lábazatokon általánosan használatos, a helyhez, környezethez igazodás eszköze volt.

Szerencsére az épület későbbi tulajdonosai is megbecsülték a házat, így Molnár Farkas e kis remekműve megmaradt napjainkig. A környezet léptékvesztő későbbi beépítése viszont meglehetősen rátelepszik az épületre.

Igazolja e kis villaépület is Major Máté azon megállapítását, hogy Molnár Farkas „kiváló kislakóház tervező, a funkcionálisnak, a racionálisnak és az ezekből, meg az anyagok, szerkezetek tulajdonságaiból kibontható esztétikumnak olyan érzője-értője, hogy művei minden másfajta propagandánál meggyőzőbben képesek bizonyosságot tenni a modern építészet igazáról.”³³

1945. január 12-én budapesti lakásán bombatámadás áldozata lett.

³² BML F-6 101442–1940. (9075/6. hrsz.) Surányi u. 18.

³³ Major Máté: Az építészet új világa. Tanulmányok. 1969. 408. p.

BÍRÓ VILMOS – NYÁRÁDY JÓZSEF

SZEMELVÉNYEK A PÉCSI BALESETI SEBÉSZET TÖRTÉNETÉBŐL

A pécsi sérültellátás kezdeti időszakáról csak nagyon kevés írásos anyag maradt fenn. Az első kórházat 1181-ben hozták létre. A betegek kezelését ebben a Szent Bertalan, később Szent Erzsébet nevét viselő igénytelen *ispotályban* végezték, amely a Pécs Ispitaalja városrészben (a jelenlegi Megyei Kórház, illetve a mai Hullámfürdő területén) helyezkedett el. Itt minden bizonnyal sérülteket is kezeltek.

A török uralom után jelent meg hazánkban a gyógyítással is foglalkozó kapucinus szerzetesrend. Pécssett királyi engedéllyel 1698-ban telepedtek le és templomot, illetve rendházat építettek 1700-ban a jelenlegi Széchenyi téren. A rendházban, az 1739–1740-ben pusztító pestisjárvány betegeit ápolták az erre a célra kialakított helyiségben.¹

1786-ban II. József feloszlatta a rendet és a szerzeteseknek távozniuk kellett. Ekkor csak a templom szolgálta eredeti hivatását, a rendház épületét világi célokra használták. 1796-ban *Krautsack József*, jómódú pécsi polgár kérelmére II. Ferenc osztrák császár engedélyezte Istenes Szent János betegápoló rendjének, az irgalmas rendnek Pécsre telepedését. Krautsack önzetlenül, anyagilag támogatta a rendház és a templom újjáépítését és (az Irgalmas-rendi) kórházzrész kialakítását. Később a rendelkezésre álló nagy telken saját költségére jelentős építkezéseket végzett a rend. A kórház működésének kezdeti éveiről csak kevés adat áll rendelkezésre. Annyi bizonyos, hogy 1796-ban, 12 ágyon gyógyítottak, csak férfi betegeket ápoltak és minden szolgáltatás ingyenes volt. 1845-ben már évi 400 betegnél többet gyógyítottak és az 1844 évi beszámolóban már említésre kerül csípőfájdalom, csontszú (tbc) és ficamodás kezelése. A megnövekedett igények miatt ágyszám bővítést kellett végrehajtani és 1873-ban már 40 ágy állt a gyógyítás rendelkezésére és sebészeti osztály is kialakításra került.

A Pécsi Városi Kórház a mai Kórház téren, a Jakováli Haszan dzsámi közvetlen szomszédságában épült fel 1714-ben. Megalapítása Nesselrode gróf, püspök nevéhez fűződik. Az épület földszintes volt és 50 ágygal rendelkezett. Ismereink szerint közel 150 évig változtatás nélkül üzemelt. Valószínűleg itt traumás betegeket is kezeltek. 1847-ben Scitovszky püspök közbenjárására a pécsi közgyűlés döntött a kórház kibővítéséről. A kórház tevékenységének e kezdeti időszakáról a szerzők nem rendelkeznek további adatokkal. 2010. január 1-jéig itt működött a Baranya Megyei Kórház. Ekkor betegellátási, gazdasági és adminisztrációs vonatkozásban fuzionált a Pécsi tudományegyetem Klinikai Központjával. A Megyei Kórház történetét a következő fejezet részben ismertetjük.

A 20. század elején Pécssett már 5 kórház működött és minden bizonnyal mindegyikükben kezeltek traumás betegeket: 1.) Az Irgalmas Kórház (Széchenyi tér. 2.) A

¹ Schmidt Pál–Süle Tamás: Az irgalmasok pécsi kórházának története. Pécs. 2007.

Városi Kórház, később Megyei Kórház, a Kórház téren. 3.) A DGT Pécsbánya-telepi kórháza. E kórház (bányakórház) az 1910-es években felépült legényszálló épületének átalakítása után, 1928–30 között készült el. Kezdetben 64, később 120 ágygal rendelkezett, több épületből állt és sebészeti osztálya is volt. 1952-től városi kórházként funkcionált, a sebészeti osztály vezető főorvosa Dr. Gogev Czani Dimitrov volt. Az osztály ambulanciáján állandó baleseti járóbeteg készenlet működött. 1976-ban beolvasztották a Baranya Megyei Kórházba. 2000-ben pedig megszüntettek területén minden orvosi tevékenységet. 4.) A Császári és Királyi Csapatkórház 1890-ben került átadásra az Attila u.-ban (a későbbi Borklinika épületében). 5.) A Honvédkórház (épült: 1901–1902-ben) és a Sátortábor mellett, a Málomi út és a Siklósi út közötti területen helyezkedett el. Az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre kerülésével a Csapatkórházat 1924-ben átadták az egyetem Bőrklínikájának, a Honvédkórház épületére ezért 1925-ben második szintet emeltek. 1956–62 között Megyei Kórház működött itt. 1962-től 2002-ig újból Honvédkórház, 2003-tól pedig a PTE AOK-nak adták át.

Az *Irgalmas Kórház* egy 1911. évi kimutatás szerint változatlanul 40 ágygal rendelkezett, egy év alatt 537 beteget ápoltak 8635 ápolási napon. A 89 sebészeti esetről számos ficam helyretételét végezték el, és 3 alkalommal lövedéket távolítottak el a sérültből. Ebben az évben 3486 járó beteg fordult meg a kórházban. A rossz gazdasági helyzet miatt 1925-ben az irgalmas rend pécsi kórháza városi jelleggel felruházott közkórházzá alakult át. Ennek is köszönhető, hogy javultak a kórház gazdasági mutatói és egy év múlva a férőhelyek száma 40-ről 100-ra emelkedett. 1940–41-ben pedig átépítették a kórház egy részét és az ágyak száma ismét emelkedett: most már 120-ra. 1950-ben a Rákosi-rendszer néhány kivételtől eltekintve az Irgalmas Rendet is feloszlatta a többi férfi és női szerzetesrenddel együtt. Az államosított Irgalmas Kórházat pedig a Népjóléti Minisztérium átadta az újonnan létesített, immár nem egyetemi karként funkcionáló, hanem önálló Pécsi Orvostudományi Egyetemnek. Itt létesítették 1951-ben a II. sz. Sebészeti és Belgyógyászati Klinikákat. 2000-ben e klinikák tevékenységét megszüntették és az épület visszakerült az Irgalmas Rend tulajdonába. Jelenleg főleg kórházi utókezelési tevékenység folyik az épületegyüttesben.

1923–24-ben Pécsre költözött a trianoni békediktátum következtében a csehszlovák hatóságok által elűdözött, majd átmenetileg Budapesten működő Erzsébet Tudományegyetem. Az általános orvoskarhoz tartozó egyetemi klinikák ettől kezdve meghatározó jelentőségűek lettek Pécs egészségügyében. Így az Irgalmas Kórház szerepe csökkent és bizonyos értelemben a Belgyógyászati és Sebészeti Klinika kisegítőjévé vált: főképpen az utókezelésre szoruló betegek ellátását végezték. A *Városi Kórház*ba 1924-ben költözött Budapestről a hajdani pozsonyi egyetem belklinikája, és itt működött a tüdőbeteg pavilon, a fertőző osztály, továbbá később a szemészeti klinika is. A sebészeti klinika a volt Felsőkereskedelmi Iskola épületében, a mai Dischka Győző utcában került kialakításra és itt működött egészen 1966-ig, az újonnan felépült 400 ágyas klinikai tömbbe való átköltözéséig. Később a DGT, mint tulajdonos megszűnt és a Pécsbányatelepi Kórházat átvette Pécs városa, 1952-től Városi kórháznak nevezték, 1976-tól a Megyei Kórházhoz csatolták. Az újonnan átnevezett Városi Kórházban főleg belgyógyászati betegek kezelése és

gondozása történt. A Megyei Kórházban (1956) pedig később több, az alap szakmákat, reprezentáló osztályt létesítettek: így létrejött a máig is funkcionáló sebészeti osztály, amely egészen a 20. század végéig látott el baleseti betegeket is és sebészeti tanszékké minősítették át. Ezt követően a sérültellátás feladata átkerült a traumatológiai klinikára. 1951-ben változás következett be az egyetemi karok jogállásában: az orvosi és a jogi kar önálló egyetemi státuszt kapott. Ekkor jött létre – több klinikával együtt - a II. sz. Sebészeti Klinika (volt irgalmas kórházban) és egyúttal a korábbi sebészeti klinika most már I. sz. Sebészeti Klinika néven, változatlan helyen tevékenykedett. E klinikák működéséről a következő fejezetben számolunk be.

Az 1809-es győri ütközetben a francia haderő legyőzte a magyar nemesi felkelő seregeket. A csata sebesültjeinek egy részét a pápai kórházba, jelentős részét pedig Pécsre, egyházi intézményekbe, illetve a Király utcában működő *Katonai Kórházba* szállították. Később a Király-utcai katonai kórház lebontásra került és a pécsi Domonkosok Rendházában alakították ki a haderő részére egy Csapatkórházat, a mai Honvédkórház elődjét. Ez az egészségügyi intézmény a vesztes I. világháború és a szerb megszállás után megszűnt és helyére a Bőrgyógyászati Klinika költözött a jelenlegi Kodály Zoltán utcába, 1924-ben. Az átépítéssel járó költségeket Pécs városa viselte.²

Az önálló *Pécsi Honvédkórház* a város déli részén (mai Akác utcában) került kialakításra, eleinte sátoztáborban, később állandó épületben (1901–1902). A baleseti sérülteket az akkori ellátási gyakorlatnak megfelelően a sebészeti osztályon látták el. Meg kell említenünk, hogy a II. világháború alatt, 1942–45 között az osztály vezetője a későbbi II., majd az I. sz. Sebészeti Klinika igazgató professzora, *Karlinger Gy. Tihámér* volt.

A háború után megnövekedett katonasági létszám miatt a Magyar Néphadsereg jelentős fejlesztése történt meg és így vetődött fel a Honvédkórház bővítésének szükségessége. 1949-től a kórház ágyszáma jelentősen megnőtt. 1956-ban az üzemeltetés átadásra került a Baranya megyei Tanácshoz, azonban 6 év múlva ismét a Honvédelmi Minisztérium lett a tulajdonos. Ekkor, 1962-ben került kialakításra – elsőként és akkor egyedülként a megyében – a 80 ágyas önálló traumatológiai osztály, amelynek első vezetője *Danis László* orvos alezredes volt. Az osztály az általános traumatológiai ellátás mellett a kézsebészeti esetek gyógyítását is végezte és heti egy alkalommal megyei szintű ügyeletet is adott. 1969-ben alakult meg a traumatológiai osztály részlegeként az égési egység, amely 1984 óta önálló osztályként működik. 1979-től az osztály vezetését *Szabó Ferenc* orvos alezredes vette át, aki az AO (legkorszerűbb csontegyesítő műtéti) elveknek megfelelően kiszélesítette a törések operatív ellátási körét, kialakította a 6 ágyas kézsebészeti részleget és az 5 ágyon üzemelő posztoperatív szubintenzív kórtermet.³

Szabó Ferenc nyugállományba vonulását követően, 1991-től az osztályvezetői teendőket *Fekecs Gyula* orvos alezredes látta el. 1995-től kinevezték az osztályt a POTE oktató kórházi osztályának.

1990-ben a POTE vezetése és a Honvédkórház igazgatósága, valamint a Honvédelmi Minisztérium között Bíró Vilmos közreműködése és szakmai irányítá-

² Fekecs Gyula: A Pécsi Honvédkórház története. Írásos és személyes közlés. Pécs. 2008.

³ Fekecs... i.m. 2008

sa mellett tárgyalások kezdődtek az egyetemi Traumatológiai Önálló Osztály és a Honvédkórház Baleseti Osztálya lehetséges egyesítéséről. E tárgyalások azonban – itt nem részletezendő személyi okok miatt – jó időre megrekedtek és csak 1996 márciusában készült el az együttműködési szerződés a Népjóléti, a Honvédelmi és a Közoktatási Minisztérium között egy Traumatológiai Centrum létrehozásáról. Ennek alapkövét 1997 novemberében tették le.

Ebben az időben a Honvédkórház Traumatológiai Osztályán, 60 ágyon 10 fő szakorvos, 2 szakorvosjelölt, 4 szakasszisztens, 4 műtősnő, 4 műtőssegéd és 13 szakképzett nővér segítségével látott el az ügyeleti ellátáson túlmenően szakirányú feladatokat. Fő feladatuknak tekintették a katonaságnál előforduló balesetek ellátását.

A régió egységes baleseti ellátását sürgető szakmai indokok mellett az 1990-es évek gazdasági nehézségei, a honvédségnél bevezetett bázisfinanszírozás és a fejlesztési lehetőségek megtorpanása is közrejátszott abban, hogy 2002. december 31-i hatállyal a Pécsi Honvédkórház megszűnt. 2003. január 1-jétől a POTE egyes klinikái, köztük a Traumatológiai Klinika (igazgató, Nyárády József) költözött be a volt honvédségi épületbe és a felépült, korszerű Trauma Centrumba.⁴

Sérültellátást végző pécsi klinikák

Az Erzsébet Tudományegyetem általános Orvoskar Sebészeti Klinikája 1924-ben került Pécsre. Korábban Pozsonyból átmenetileg Budapestre telepítették, majd Pécssett a jelenlegi Dischka Győző utcában kapott helyet. A klinika első igazgatója 1924–26 között *Bakay Lajos* professzor volt, őt követte *Neuber Ernő*, aki 1927–1947 között vezette az intézetet. A klinikán ekkor sérültellátást is végeztek, ezt bizonyítja Neuber professzornak a Magyar Sebész Társaság XXIII. Nagygyűlésén 1937-ben Budapesten elhangzott előadása, amelyben 3 év alatt, Smith-Petersen szerint operált combnyak töréses beteganyag eredményeiről számolt be.⁵

Az 1950. XII. 10.-i, 283/1950. M.T. sz. kormányrendelet értelmében, 1951. február 1-jétől az orvosi karok kiváltak a tudományegyetemek kötelékéből és önállóak lettek. Így a klinikák a megalakult Pécsi Orvostudományi Egyetem (POTE) kebelében működtek.

Neuber után, 1949–57 között *Schmidt Lajos*, 1959–69 között *Póka László*.⁶ volt a klinikaigazgató. Schmidt professzor ideje alatt, 1951-ben létesült az Irgalmas Kórházterületén a *II. sz. Sebészeti Klinika*, így a korábbi Sebészeti Klinika felvette az *I. sz. Sebészeti Klinika* elnevezést. Póka professzor 1966-ban az újonnan felépült 400 ágyas klinikai tömbbe költöztette az I. sz. Sebészeti Klinikát. Ezt követően 1969–79 között *Karlinger Gy. Tihamér* irányította az I. sz. Sebészetet. Őt követte *Kiss Tibor* (1979–1992). A jelenlegi igazgató, 1992-től *Horváth Örs Péter*.⁷

⁴ Fekecs... i.m. 2008.; Szabó Ferenc: Baleseti Sebészeti Osztály = Pécs-Baranya katonai egészségügyének története korabeli dokumentumok és a sajtó tükrében. Nagy Gábor, Aracsi László, Koroncay József (szerk.). Pécs, 2000. 98. p.

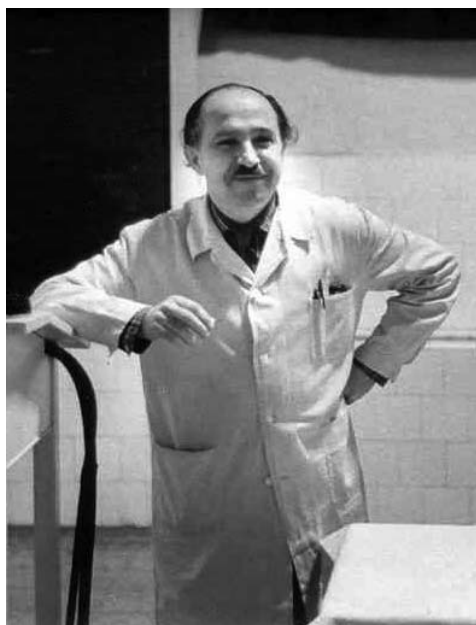
⁵ Renner Antal: A műtői töréskezelés hazai története = Operatív töréskezelés, Cziffer Endre. (szerk.). Budapest, 1997. 3–10. p.

⁶ Benke József: Egyetemünk története. Pécs, 2000.; Benke József: Az orvostudomány története. Egyetemi jegyzet. Pécs, 1994.

⁷ 100 éves a Magyar Sebész Társaság. Lukács Géza, Szállási Árpád., Gazda István. (szerk.). Budapest, 2006.

Prof. Póka László, 1962.

Radochay Lajos, 1960.

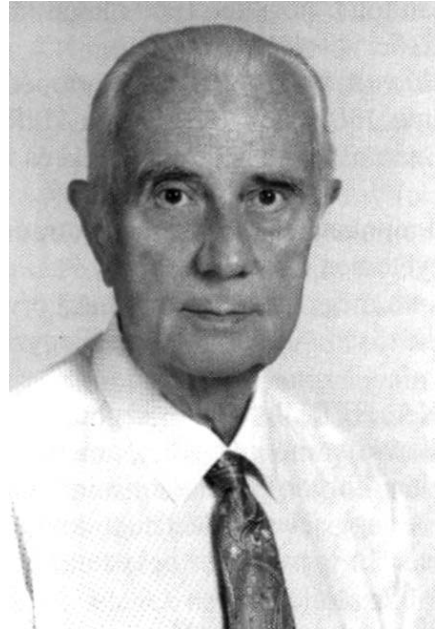
Az I. sz. Sebészeti Klinikán a traumatológiai ellátást 1955-ben *Illés Tibor* sebész és *Radochay Lajos* ortopéd adjunktusok végezték. Illés nevéhez fűződik az általa kidolgozott, corticofixationnak elnevezett osteosynthesis eljárás. Ezt elsősorban lábszártöréseknél alkalmazta: repositio (helyretétel) után a magas lábszár-gipszbe mediálisan (belülről) és laterálisan (kívülről) 1–1 rúgóval ellátott hegyes árat épített be, amelyek révén a diszlokációra (elmozdulásra) hajlamos törtevégekre kompressziót gyakorolva rögzítette a törést. Az eljárás végül nem terjedt el, részben bonyolultsága, részben pedig, akkor még nem lévén képerősítő-röntgenkészülék a nagy sugárterhelés miatt. A műtétet több alkalommal megtekinthette Bíró Vilmos is, aki ebben az időben, a klinika alkalmazásában állt. Illés Tibor 1960-69 között a II. sz. Sebészeti Klinikára távozott és ott is főképpen traumatológiával foglalkozott, mígnem lelki betegség miatt távozott munkahelyéről. Radochay Lajos ortopéd szakemberként elsősorban szűkebb szakmájával foglalkozott, de ellátott végtag traumatológiai eseteket is. Amikor a 400 ágyas klinikai tömb 1966-ban felépült és ott létrehozták az önálló Ortopédiai Klinikát, Radochay átkerült ide és innen ment később nyugdíjba.⁸

1969-től az I. Sz. Sebészeti Klinikán a traumatológiai ellátás szemlélete és gyakorlata gyökeresen megváltozott, mivel létrehozták a klinikán belül a szakmailag önálló, de a klinika akkori igazgatójának, Karlinger Gy. Tihamérnak az adminisztratív irányítása alá tartozó 60 ágyas *Traumatológiai Osztályt*, a Debrecenből kinevezett

⁸ Mammel Ede: Írásos és személyes közlés. Pécs. 2008.

Prof. Karlinger Gy. Tihamér, 1972.

Prof. Forgon Mihály. Pécs, 2006.

Forgon Mihály vezetésével.⁹ Az Osztály eleinte sok nehézséggel küzdött. Kezdetben a traumatológus professzorral együtt összesen öt orvos állt rendelkezésre és a műszerezettség rendkívül szegényes volt; ennek kiegészítése a pénzihiány (már akkor is!) miatt igen sok gonddal és nehézséggel járt. Nehezítette a munkavégzést a klinikaiigazgató és az osztályvezető professzor közötti feszült viszony is. A traumatológiai titkárság kialakítása és korszerű eszközökkel való felszerelése, tovább a tudományos munkához és oktatáshoz feltétlenül szükséges fotólaboratórium létrehozása és hozzá a pénzalap megteremtése is sürgető feladat volt. Szükség volt a könyvtár részére traumatológiai folyóiratok beszerzésére és megrendelésére is. Mindezekon felül gyógytornászai státuszokat is kellett létesíteni, mivel korábban nem voltak.

Igen hamar elkezdődött a korszerű elvek alapján végzett osteosynthesisek (csontegyesítő műtétek) bevezetése és ezzel egy időben az AO instrumentárium beszerzése. Korán, már az 1970-es évben sor került az első (Charnley-típusú) csípőprotézis beültetésére is: Forgon professzor az import lehetőségek híján, hazánkban (a szerzők ismeretei szerint) elsőként gyártatott le pécsi nagyüzemben import speciális fémből és polietilén rudakból, 20 mm átmérőjű fejfel rendelkező fém protézis szárát és a hozzá illeszkedő műanyag vágát. Ebben az időben a klinikán a nem önálló traumatológiai osztály mindig alárendelt szerepkörben volt: kezdve a

⁹ Bíró Vilmos–Forgon Mihály = Negyvenéves a Magyar Traumatológus Társaság. Jubileumi évkönyv. Ács Géza (szerk.). Debrecen, 2006. 73–75. p.; Kovácsy Ákos–Nyárády József: Pécsi Egyetem Baleset Sebészeti és Kézsebészeti Klinika = Negyvenéves a Magyar Traumatológus Társaság. Jubileumi évkönyv. Ács Géza. (szerk.) Debrecen, 2006. 143–149. p.

A POTE I. sz. Sebészeti Klinika orvosi kara. Pécs, 1978 (fotó Varró Gabriella).

műtők használatától, az ápoló- és műtőszemélyzet elosztásán keresztül a különböző személyzeti ügyekig. A tudományos élet megindulását jelezte, hogy az osztály 1970. májusában nagysikerű országos traumatológus kongresszust szervezett.¹⁰

1970-től kezdve – köszönhetően az osztály vezetője szívósságának és páratlan aktivitásának – a pécsi egyetemi traumatológia gyors felfelé ívelése kezdődött meg. Elsőnek létszámbővítésre került sor. 1970-ben került a senior szerző, *Bíró Vilmos* is a klinikára, majd a műszerkészletek és ezzel a műtési repertoár korának megfelelő kialakítása következett. A graduális oktatásban a traumatológia különálló, vizsgával záródó, fél éves tárggyá vált a IV. évfolyamon; először magyar, majd az 1980-as évek második felében angol nyelven is. Egyre inkább lehetőség nyílt a Traumatológiai Osztály oktatói számára külföldi (elsősorban nyugati) tanulmányutak elnyerésére. 1979-től a klinika igazgatója *Kiss Tibor* professzor lett. Ennek köszönhetően a traumatológiai osztály helyzete megerősödött. Az osztály publikációs aktivitása is példaértékű volt és 1993-ig két MTA doktori és három kandidátusi értekezést írtak és védtek meg sikeresen az oktatók.¹¹

¹⁰ Mammel... i.m. 2008; Kovácsy–Nyárády... i.m. 2006.

¹¹ A magyar ortopédia, traumatológia és határterületeinek bibliográfiája a kezdetektől napjainkig. Vizkelety Tibor. (főszerk.). Budapest, 2007.

Forgon Mihály professzor 1989-ben vonult nyugállományba és utódjára, Bíró Vilmos professzorra jól felszerelt, kiváló munkatársakkal rendelkező, nagy országos és európai tekintéllyel rendelkező klinikai osztályt hagyott. Bíró professzor 1993-ig vezette a pécsi egyetemi traumatológiát és e rövid idő alatt sikerült az osztályt tovább fejleszteni és önállóvá tennie *POTE Traumatológiai Önálló Osztály* néven. Előterjesztésére az Egyetemi Tanács megszavazta a Traumatológiai Klinika létrehozására irányuló terveket. Az akkori egyetemi vezetés ennek feltételeként a traumatológiának a pécsi Honvédkórház területére történő leköltözését szabta meg. Ennek a folyamatnak a megtervezését az oktatói karral közösen, az Önálló Osztály vezetője elvégezte. 1993-ban azonban Bíró professzor a Debreceni Orvostudományi Egyetem meghívására – személyi okok miatt – Debrecenbe távozott, ahol tanszékvezetői megbízást kapott az ottani 186 ágyas Traumatológiai Tanszékre. Utódja *Nyárády József* professzor lett.¹² A nevéhez fűződő, önálló *Traumatológiai és Kézsebészeti Klinika* létrejöttéről és további működéséről külön fejezet részben számolunk be.

Pécsi Orvostudományi Egyetem *II. sz. Sebészeti Klinikáját* a korábban már említett 1950. szeptember 22.-i minisztertanácsi határozattal hozták létre a II. sz. Belgyógyászati Klinikával együtt a pécsi Irgalmas-rendi Kórház helyén. A II. sz. Sebészet első igazgatója, a klinika alapítója *Kudász József* professzor volt, aki azonban 1955-ben Budapestre távozott. Pécsi működése alatt a klinikán három fő profilt alakított ki: a szívsebészetet, az általános sebészetet és a traumatológiát. Az intézetben külön traumatológiai osztályt hozott létre, amely egészen a klinika megszűnéséig, 1999-ig működött. Távozásával a pécsi szívsebészet fejlesztése hosszú időre megszakadt. A traumatológia művelésével *Nyakas Ákos* egyetemi adjunktust bízta meg; ő elsősorban ortopéd sebész volt és főképpen végtag traumatológiával foglalkozott egészen 1960-as elmenetelig. A másik szakember, aki a traumatológiát művelte, *Salamon Antal* 1954-ben került a klinikára és megszakítás nélkül 1975-ig dolgozott itt, ekkor már egyetemi docensi beosztásban. Ezt követően a Szombathelyi Megyei Kórház Traumatológiai Osztályának élére került. Itt igen sikeres szakmai és tudományos karriert futott be és hamarosan a haza traumatológiai élet meghatározó, vezető személyiségei közé tartozott. Még pécsi működése alatt szerezte meg a kandidátusi tudományos minősítést, majd új munkahelyén MTA doktora tudományos fokozatot szerzett. A baleseti sebészet másik, igen eredményes művelője az 1959-ben a klinikára került *Tóth Károly* volt, aki 1979-ben nyert kinevezést a Kaposvári Megyei Kórház Traumatológiai Osztályának osztályvezetői posztjára. Kaposvárott igen eredményes szakmai munkát végzett. Sajnálatosan, 1997-ben, tragikus hirtelenséggel távozott el az élők sorából.

A II. sz. Sebészeti Klinika igazgatójának Kudász Józsefnek a távozása után *Karlinger Gy. Tihamér* professzort nevezték ki (1959–69). Kedvenc szakterülete az általános sebészet mellett a traumatológia volt, kandidátusi értekezését a csontgyógyulással kapcsolatos kutatásairól írta. Hazánkban elsőként végzett diszlokált, ízületbe hatoló sarokcsont-töréseknél ún. Palmer-műtétet: nyílt repozíció után a kiemelt ízületi felszíneket autolog (testazonos) csontlécekkal támasztotta alá.

¹² Kovácsy–Nyárády ... i.m. 2006.

Karlinger professzor 1969-ben nyert kinevezést az I. sz. Sebészeti Klinika élére, helyét Kiss Tibor professzor foglalta el (1969–1992). Ő érdemben már nem foglalkozott traumatológiával, azonban a balesetsebészeti osztály a klinikán továbbra is funkcionált, előbb Salamon Antal, majd 1975-től Tóth Károly vezetésével. Karlinger professzor nyugdíjazása után 1979-ben Kiss professzor átvette az I. sz. Sebészeti Klinika vezetői posztját is; így mindkét klinika igazgatója volt. Ezt követően a II. sz. Klinikán a balesetsebészeti profil lassan háttérbe szorult; annál is inkább, mivel az I. sz. Sebészeti Klinikán működő Traumatológiai Osztály egyre inkább átvette a sérült betegek ellátását. A II. sz. Sebészet vezetését Kiss professzor nyugdíjazását követően 1993–1997 között *Korompai Ferenc* az USA-ból, majd rövid időre (1997–1999) *Papp Lajos* professzor vették át. A II. sz. Sebészeti és Belgyógyászati klinikák épülete 1999-ben visszaadásra került az Irgalmas Rendhez és ez egyben a megszűnésüket is jelentette.¹³ Az egyetemi baleseti ellátási profilt ezután a Traumatológiai Osztály képviselte, de sérültek ellátását végezték még a már említett Honvéd Kórház, illetve a Megyei Kórház Sebészeti Osztálya is. A teljesen önálló Traumatológiai Klinika létrejöttével azután az ellátás teljes egészében az egyetemi intézet feladatává vált. Ennek részleteit az alábbiakban ismertetjük.

Pécsi Orvostudományi Egyetem Traumatológiai Klinika létrejötte és működése. Bíró Vilmos professzor Debrecenbe való távozásával az osztály vezetését Nyárády József egyetemi docensre bízták. Nyárády 2004-ben habilitált, 2005-ben professzorrá nevezték ki. Az intézet kubatúrája Forgón professzor Pécsre jövetele óta nem változott, a feladatok az évek folyamán nőttek. A város kórházai fokozatosan beszüntették a traumatológiai ellátást, az ügyeleti terhek a Pécsi Honvédkórházra és az Önálló Traumatológiai Osztályra hárultak. 1995-ben, a Megyei Kórházban is megszűnt a baleseti sebészet. Az egyetemi osztály egy műtővel nagyon nehezen oldotta meg a feladatát. A műtő és a műtő előkészítőjéből kialakított „kis” műtő a nap 24 órájában szinte megállás nélkül működött. A steril operációk után következhetnek csak a szepsztikus esetek műtétei, majd a fertőtlenítés, nagytakarítás után folytatódott a munka a friss esetek megoldásával. A feladat ellátását az is nehezítette, hogy az ügyeleti szolgálat alatt egy aneszteziológus team látta el a sebészeti és balesetsebészeti eseteket. Az egyetem vezetőségét hamarosan sikerült szakmai érvekkel meggyőzni külön team biztosítására. Így a baleseti sebészet a betegellátás könnyebbé vált.

A sebészet és balesetsebészet egy műtőblokkban helyezkedett el. A két egymástól eltérő diszciplína munkaszervezése károsan hatott a munkavégzésre. 1994-ben *Horváth Örs Péter* sebész professzorhoz Nyárády professzor kéréssel fordult, a műtők elválasztása céljából. A műtőtraktusból a traumás műtő leválasztásával a munka könnyebbé vált. Ez a struktúra 2003-ig változatlan maradt.

1995-ben az addigi Önálló Traumatológiai Osztályból Nyárády professzor tevékenységének idején Balesetsebészeti és Kézsebészeti Klinika, önálló tanszék lett. Így Forgón professzor álma és Bíró professzor küzdelmének eredményeként új klinikaként kerültünk bejegyzésre.

¹³ Schmidt–Süle... i.m. 2007; Benke... i.m. 2000.

Három vidéki traumatológus professzor: (balról) Nyárády József, Forgon Mihály, Bíró Vilmos, 1996.

Az intézet kézsebészeti múltja megkövetelte a korszerű kézsebészeti ellátás biztosítását. A fiatal kollégák közül mind többen szerezték meg a kézsebészeti szakképesítést. Külön ügyeletes orvost és mütősnőt sikerült beállítani a replantációs ügyeletbe. Sajnos a kis kapacitású mütői háttérrel változtatni nem lehetett.

1995-ben Kézsebészeti Kongresszus házigazdája volt a klinika. Az eseményt a városban újonnan elkészült Tudomány és Technika Házában rendezték meg.

Még az 1990-es évek elején körvonalazódott az orvosegyetem vezetőségének terve egy korszerű traumatológiai intézet létrehozására. Elképzelésük volt, hogy a Honvédkórház területén a kórház hotelszárnyának felhasználásával korszerű traumatológiai intézetet hozzanak létre. A tervezésbe, melyet Bíró Vilmos professzor és Aracsi László a Honvédkórház igazgatója irányított, Nyárády is bekapcsolódott. Az igények pontos felmérése után, miután a járó és fekvőbeteg kapacitások megállapításra kerültek, lassan elkészült a terv. Korszerű mütő és a tanszéki feladatok ellátásának biztosítása állt a terv középpontjában. A Honvédkórház múltja, a katasztrófa-ellátás központjának megőrzése szintén nagy súllyal képviseltette magát a tervekben. Sikerült egy modern, négy mütővel és egy akut mütővel rendelkező épületet tervezni, ahol az ambuláns forgalom megfelelő rendelőkkel rendelkezik. Az előcsarnokok és a várók az ott lévő gáz és sűrített levegős végpontok, katasztrófa körülmények nagyszámú sérültjének ellátását, biztosítja, lényegesen növelve a kórház addigi ilyen kapacitását. Két, akut súlyos sérültek ellátására kialakított helyiséget is terveztek, melyek közül az egyikben CT, a másikban

röntgen diagnosztika állt rendelkezésre. A terven sokáig dolgoztak, végül elérkezett a megvalósítás ideje. 1994-ben az alapkőletétel után a munka megindult, az épület elkészült. Sajnos számos hátráltató ok miatt a beköltözés 2003. január 1-jére tolódott, új fejezetet nyitva a pécsi traumatológia történetébe.

A klinika kézsebészeti tevékenységének egyik fő pillére a mikrosebészet magas szinten való művelése, a replantációs sebészet állandó ügyeletének biztosítása volt. A replantációk mellett a mikrosebészeti tevékenység a lebeny- és végtagrész-átültetések széleskörű alkalmazására is kiterjedt.

1999-ben traumatológus kongresszust rendezett az intézet. A kongresszuson Forgon professzor úr miniszteri dicséretet vehetett át. 2000-ben ismét határmenti kongresszus házigazdája volt a klinika. 2000-ben lábsebészeti kongresszus került lebonyolításra. 2002-ben NKFP pályázatot nyertek el (NKFP 1/00026/2002). A bécsi Allgemeines Krankenhaus és a klinika együttműködésének lezárásaként 2002-ben Ausztria egyik vezető traumatológusát, *Vécsei Vilmos* professzort munkájának elismeréseként egyetemünk „Honoris Causa” címmel jutalmazta.

2003. január 1-jén a klinika új helyre költözött. A pécsi Traumatológiai Klinika és a Honvédkórház Traumatológiai Osztálya egyesült. Hosszú évek után a baleseti ellátás a városban egy helyen valósult meg. Sajnos a Honvédkórház traumatológusai közül csak egy-két kolléga csatlakozott a klinikához. Az igényes tervezés előnyei, melyekben a Pécsi Honvédkórház igazgatója, Aracsi László orvos ezredes oroslánrészt vállalt, hamar megmutatkoztak. Az ambuláns forgalomnak és a műtéteket igénylők számára megfelelő kapacitások álltak rendelkezésre. Rövidesen működésbe lépett az egyik shocktalanítóban a CT, így a polytraumatizáltak (súlyos, többszörösen sérültek) diagnosztikája és állapotuk stabilizálása egyszerre zajlott. Az előcsarnok a lélegeztető pontokkal együtt, katasztrófa körülmények között akár 30 súlyos sérült ellátását is biztosíthatta. Négy műtő, két akut és négy krónikus rendelő állt rendelkezésre. Külön szепtikus osztály működött szепtikus műtővel. A betegek izolálása, a legsúlyosabb fertőzöttek elkülönítése is lehetővé vált. A klinika dolgozói létszáma 140 fölé emelkedett, 34 orvos, ezen belül 23 szakorvos állt a betegek rendelkezésére. 2003 tavaszán a kézi műszerek és műszertálcák beszerzése megtörtént. A klinika betegforgalmához a sérülések bonyolultságához sikerült a műszerkészletet adaptálni. Az ambuláns forgalom 40.000/év fölé emelkedett, a műtétek száma közelített a 3000/év-hez. Az akutan végzett műtétek száma 1800-at meghaladta. A legnagyobb nyertesei ennek a betegek voltak.

Az új intézet oktatóhelyisége szimpóziumoknak, workshopoknak (gyakorlati oktatás) adott helyet. Ezek közül jelentősnek mondható a 2003-ban szervezett térdprotézis workshop. 2004-ben kézsebészeti kongresszusnak, 2005-ben a Magyar Traumatológus Társaság Kongresszusának volt a klinika ismét házigazdája.

Az intézet 2004-ben ISO minősítést szerzett. A klinikák közül elsőnek alkalmaztak minőség irányítási rendszert. 2005-ben az „Év Kórháza” internetes versenyben a harmadik helyezést érték el.

A rezidensek képzésére számos tanfolyamot szerveztek. 2006-ra sikerült az intézetet Dél-Dunántúl szakmai központjává alakítani. A POTE Traumatológiai Osz-

tály 1969-es megalakulása óta eltelt négy évtizedben két MTA Doktora és kilenc kandidátusi, illetve (azzal egyenértékű PhD) disszertáció és sikeres védés született.

2007-től a lassú és folyamatos megszorítások, a dolgozók alacsony bére az elégedetlenség melegágyává vált. A szükséges központi intézkedések késése, a napi rutin embert próbáló terhelése, a szerény fizetések az orvosok egy részének távozását eredményezte. A jövőkép sem volt biztató, a pár éve működő traumás ellátásra létrehozott Akác utcai intézet más helyre való költöztetése került napirendre.

Nyárády József, aki a nagy elődök álmát, Forgon és Bíró professzorok életművét akarta megvalósítani. 2008. április 13.-án nyugdíjazását kérte.

2008. április 30-át követően, Nyárády professzor nyugdíjba vonulásával *Vámhidy László* kapta a megbízást a klinika vezetésére, akinek elődjéhez hasonlóan az ország és az egyetem példátlanul szűkös anyagi helyzetében kell helytállni a kutatás, az oktatás, és nem utolsósorban a gyógyítás terén. A szakorvosok távozása ellenére (öt gyakorlott szakorvos távozott a klinikáról) sikerült az intézet működőképességét megőrizni. A PTE szenátusának döntése alapján 2008. szeptember 1-től új intézetet hoztak létre – hazánkban példa nélkül álló módon – közös *Mozgásszervi Sebészeti Intézet* néven egyesítve az Ortopédiai és a Traumatológiai és Kézsebészeti Klinikai Tanszékeket. Vezetésével Illés Tamást, az Ortopédiai Klinika jelenlegi igazgatóját bízták meg, aki ilyen módon mind az Ortopédiai, mind a Traumatológiai és Kézsebészeti Klinikai Tanszék együttes igazgatójává vált. Ezen belül Traumatológiai és Kézsebészeti Klinikai Tanszék, megszakitás nélkül működik, amelynek szakmai vezetésével a közben egyetemi docenssé kinevezett Vámhidy Lászlót bízták meg. Így került megszüntetésre az 1969. július 1-jével létrehozott és 1992-től teljesen önálló (40 éves!) pécsi egyetemi traumatológiai egység önállósága. Az orvostudomány történetében sokszorosan bebizonyosodott, hogy egy orvosi szakterület csak teljes önállóság mellett tud kibontakozni és alkotó módon fejlődni.¹⁴ Ezt a központi intézkedést minden bizonnyal a Pécsi Tudományegyetem nehéz anyagi helyzete mellett az Európai Unió irányelvei is kikényszerítették. Mindent összevetve, a szerzők csak remélni merik, hogy ez az egyesülés hosszú távon nem vezet a pécsi sérültellátás, a traumatológiai oktatás, illetve a szakmával kapcsolatos tudományos munka színvonalának csökkenéséhez.

Dolgozatunk befejezéseként szomorú hírt kell a tisztelt Olvasóval megosztanunk: Prof. Forgon Mihály, a magyar traumatológia egyik vezéralakja, a pécsi korszerű balesetsebészet létrehozója 91-ik életévében, 2010. márciusában elhunyt. Halálával nagy veszteség érte szakmánkat és a hazai, valamint a nemzetközi traumatológus társadalmat.

*

Köszönetnyilvánítás: A szerzők e helyütt is köszönetüket fejezik ki dr. Mammel Ede, Süle Tamás, Szabó Ferenc, Fekecs Gyula főorvos uraknak, továbbá Mendly Lajos ny. műszaki gazdasági tanácsadó, bányászati-történelmi kutató úrnak. Nevezettek értékes adatokat szolgáltattak az I. sz. Sebészeti Klinika, a II. sz. Sebészeti Klinika, a Honvédkórház, továbbá a Pécsbányatelepi Kórház történetének megírásához.

¹⁴ Renner Antal: A műtéti töréskezelés hazai története = Cziffer Endre. (szerk.): Operatív töréskezelés. Budapest. 1997. 3–10. p.

IN MEMORIAM MÓRÓ MÁRIA ANNA

*1944 Pécs † 2010 Pécs

Már valahol készültünk, de mégis a végtelenségig megrázott a hír bennünket... Mariann meghalt! Valahogy mindig ott volt velünk a munkánkban, a mindennapjainkban: kimondva, kimondatlanul. Másféle éve mikor megtudtuk, hogy súlyos beteg, mázsás súlyként hullott ránk a felismerés: az ember, akinek lételeme a család, a munka, a mozgás, a kert és persze Bobby kutyus, SEBEZHETŐ! Aztán hinni akartuk a hihetetlen: imádkoztunk, szorítottunk, hogy meg tudja változtatni a megváltoztathatatlant...

Móró Mária Anna 1944. június 4-én született Pécsen. Felsőfokú tanulmányait a szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte magyar-történelem szakon, ahol 1967-ben tanári oklevelet szerzett. A pedagógusi végzettség megszerzése után egy évig az Urkúti Általános Iskolában oktatott. Pécsre való visszatérése után a Pécsi Egyetemi Könyvtárban helyezkedett el, ahol kiváló nyelvismerete és tudása révén különböző munkafolyamatokban vett részt. 1972-től kezdve egy évig a Baranya Megyei Szakszervezetek Tanácsa Könyvtárában dolgozott, majd ezt követően 1975-ig a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Kihelyezett Pécsi Nappali Tagozata Könyvtárának munkatársa lett. Munkája mellett kiegészítő szakon könyvtárosi oklevelet szerzett Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. 1978-tól kezdve, a könyvtárat maga mögött hagyva, több mint egy évtizedig levéltárosként működött a Baranya Megyei Levéltárban. 1984 és 1989 között a Rét utcai részleg osztályvezetője lett. Tanulmányokat írt a Levéltár *Baranyai Helytörténetírás* című évkönyveibe és *Baranya* periodikájába is. Ez utóbbinak szerkesztőségi tagja is volt. 1989-ben visszatért az Egyetemi Könyvtárba, ahol megszakítások nélkül nyugdíjazásáig dolgozott. A könyvtárban, kiemelkedő történelmi ismereteinek kiaknázásául, feladatként a történelem és a helytörténet szakreferensi szintű ellátását kapta meg. Könyvtárosi munkái mellett a Jogtörténeti Tanszéken meghívott előadóként szemináriumokon adta át a hallgatóknak kutatás-módszertani ismereteit. Megbízást kapott a Klímo Könyvtár teljes állományának feltárására, amelynek katalógusa 2001-re könyv- és online-formátumban is használhatóvá vált. Szerkesztői munkatársa volt az 1996-ban indult *Pécsi Könyv- és Infotár* című periodikának, amely a Baranya megyei könyvtárak tudományos és ismeretterjesztő „szaklapjaként” funkcionált. 1999-ben vonult nyugállományba, de ezt követően is aktívan részt vett az Egyetemi Könyvtár régi könyves állományának feldolgozásában, egyúttal segítve fiatal utódok betanulását.

Sokrétű munkásságát több ízben is elismerték. A Művelődésügyi Minisztérium a „Kiváló munkáért” és a „Szocialista kultúráért” kitüntetést adományozta neki, az egyetemen két alkalommal részesült rektori dicséretben, végül 2000-ben a „Pécs Város Tudományos Díja” kitüntetést vehette át. Tudományos munkássága során két nagyobb területtel foglalkozott.

Levéltári munkája során főleg Pécs és Baranya megye 18–19. század gazdasági és társadalmi életével kapcsolatos tanulmányokat publikált. A Pécsi Püspöki Könyvtárban eltöltött időszak alatt Klímo György pécsi püspökkel és az általa alapított bibliotékával, a reformkori olvasóegyletekkel foglalkozó munkái jelentek meg.

Személyében nagy tudású, széleskörűen művelt, messzemenőig segítőkész embert ismerhettünk meg, aki nagyban hozzájárult a könyvtári munkába való beilleszkedésünkhöz. Megtanulhattuk Tőle a Klímo Könyvtár és a régi könyves könyvtárosság csínját-bínját. Anekdotázó habitusa mindenki számára ismert volt: nem egyszer órákat töltöttünk Nála, hiszen az egyik történetből jött a másik, mi meg ámulattal hallgattuk. És persze mindenből tanultunk, hogy majd egyszer mi is továbbadhassuk.

Mariann! Az anekdotáknak ezentúl Te leszel a főszereplője... mi meg mesélővé leszünk. Köszönjük, hogy a barátod lehettünk! Nyugodjál békében!

Kokvai Szabina és Pohánka Éva

IN MEMORIAM DR. TOLLER LÁSZLÓ

*1950 †2010

A hírek megmásíthatatlan tényeket közöltek: Pécs volt polgármestere, a város díszpolgára, a Tüke-díj tulajdonosa, dr. Toller László 2010. május 10-én reggel elhunyt. Habár az őt ért baleset miatt évek óta nem érintették már a nagyvilág eseményei, elvesztése fájdalommal tölti el ismerőseit, barátait, szeretteit. A búcsú immár végleges, de emléke a szívekben él tovább.

Toller László 1950. október 21-én született Budapesten. A pécsi Nagy Lajos Gimnáziumban érettségizett 1969-ben, majd az 1969–1970-ben Kalocsán töltött sorkatonai szolgálat után a Janus Pannonius Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán kezdte meg egyetemi tanulmányait, ahol 1975-ben szerzett doktorátust.

Már egyetemistaként a Baranya Megyei Tanács Továbbképzési Intézet előadója volt, s diplomájának megszerzése után a Beremendi Nagyközségi Közös Tanács vb-titkára lett. 1978-ban visszatért a Baranya Megyei Tanácshoz, ahol először csoportvezetőként dolgozott, utána az önkormányzati rendszer átalakulásáig igazgatási osztályvezető-helyettesként tevékenykedett. 1990 és 1994 között a Baranya Megyei Önkormányzat irodavezetője, egyúttal 1992 és 1994 között a Testnevelési és Sportigazgatóság igazgatóhelyettese volt.

1972-ben lépett be az MSZMP-be, majd a Magyar Szocialista Párt alapító tagja lett. 1990-ben választották képviselővé a pécsi közgyűlésbe. Az 1994-es országgyűlési választáson Baranya megye 3-as egyéni választókerületéből szerzett mandátumot, melyet utána háromszor ismét megnyert. 1995 és 1998, valamint 1999 és 2000 között a párt frakcióvezető-helyettese, 2003 és 2004 között az MSZP országos elnökség tagja volt. 2004 és 2006 között a miniszterelnök önkormányzati tanácsadó testületének elnöki feladatát is vállalta.

Az 1998-as önkormányzati választáson az MSZP jelöltje lett Pécs polgármesteri tisztségére, melyet megszerzett. A posztot 2002-es voksolás után is ő tölthette be. Polgármesterként számtalan olyan kezdeményezése indult útjára, melynek eredményét már nem élhette meg. Munkatempóját, céltudatosságát, érdekérvényesítő képességét mindkét politikai oldal elismerte.

Népszerűségéhez jelentősen hozzájárult közvetlen személyisége, a társadalmi szervezetek életében betöltött szerepe. 1992-től 1995-ig alelnöke a PMSC labdarúgó-szakosztályának, később a jogutód PMFC elnöke, 1989-től tagja a Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesületnek, 1991-től a Pécsi Vasutas Egyesületnek. Rendszeresen sportolt másod- és harmadosztályú csapatok labdarúgójaként. A PEAC játékosaként 1974-ben Magyar Fair Play-díjjal jutalmazták.

2006. június 19-én Tamási és Dombóvár között szenvedett súlyos közlekedési balesetet, melynek következményeképp kómába került.

2007-ben, már a balesete után Pécs díszpolgára lett, ugyanebben az évben a Tüke-díjat is megkapta.

A szűkebb család – felesége, három gyereke és két unokája – gyászát enyhíteni nem tudjuk, de együttérzésünket fejezzük ki feléjük.

Pécs Megyei Jogú Város Közgyűlése nevében:

Dr. Páva Zsolt
Pécs város polgármestere

TÜSKÉS TIBOR
KENDE SÁNDOR
***1918 †1992**

Van Thornton Wilder amerikai írónak egy regénye, magyar címe: *Sorsom az ég.* Kende Sándor ezt a szöszerkezetet használta föl és módosította, amikor egyik könyve homlokára írta: *Sorsom a könyv.* Okkal tette, a kifejezés kettős értelemben is találó és helyénvaló. Egyrészt Kende Sándor életműve, írói munkássága, mintegy negyedszáz könyve teszi indokolttá a cím használatát. Másrészt az is igaz, hogy életét, polgári foglalkozását, a könyvterjesztés szolgálatában eltöltött több évtizedes munkáját a könyvhöz kötötte.

Kende Sándor 1918. május 27-én született Budapesten. Az *Új Magyar Irodalmi Lexikon* adatai szerint neve 1946-ig ifj. Windisch Sándor volt. Íróként először a Sásdi Sándor Pál nevet használta, de 1946-ban a baranyai Vargán született és akkor már hosszabb ideje publikáló Sásdi Sándor – aki éppen akkor Pécsről Pestre költözött – fölkereste, és – Kende szavai szerint – a „leghatározottabban követelte, hogy változtassam meg a nevemet”. Életének további adatait, állomásait is a lexikon alapján foglaljuk össze. 1936-ban érettségizett a budapesti felsőkereskedelmi iskolában. Ezt követően kitanulja a női szabóságot, és női szabó Budapesten. Hosszabb utazást tesz Olaszországban és Franciaországban. Párizsban a Sorbonne-ra is beiratkozik. Hazatérése után, a háború kitörésekor többször behívják katonának. 1944 tavaszán az orosz frontra kerül, megsebesül, majd amikor a katonakórházzal együtt Pestre hozzák, megszökik.

A könyvszakmával már a harmincas években, Pesten kapcsolatba kerül. Majd a háború után köti össze életét végérvényesen a könyvterjesztéssel. Előbb tisztviselő, majd terjesztési szakemberként dolgozik. 1949-ben Pécsre kerül. Az állami könyvterjesztő vállalat munkatársa, egy egész régió munkáját szervezi, irányítja és ellenőrzi. 1956-tól Pécsen a Kossuth Lajos utca (ma Király utca) 5. sz. alatt működő és a Magyar Írók Könyvesboltja nevet viselő bolt vezetője. Életre hívja a bolt mellett libresszó néven prosperáló – a könyvesbolt és az eszpresszó funkciója összeházasító – „vállalkozást”. A tenyéryi, sajátos hangulatú helyiség a hatvanas években a pécsi és a városba látogató művészek, írók, festők, színészek, muzsikusok találkozó helye. A libresszó vendégkönyve – számos neves személyiség bejegyzésével – valóságos helytörténeti forrás, s ha a szerzői jogokat is sikerül valakinek tisztáznia, kiadásra méltó dokumentum. 1980-tól ismét Budapesten él, szabadfoglalkozású íróként. 1981-ben Budaörsre költözik. Az 1982-ben létrehozott Krúdy Gyula Irodalmi Kör alapító tagja, és 1989-ben elnyeri a Krúdy Gyula emlékérmét. A Magyar Írók Szakszervezetének elnökségi tagja haláláig, 1992. november 16-ig. 2007-ben emléktáblát avatnak tiszteletére, s a *Szólni még egyszer* című emlékkönyv bemutatóján posztumusz Krúdy-ezüstéremmel ismerik el életművét.

Az írói pályát tizenhét éves korában versekkel és két, általa is felesésre ítélt verseskötettel kezdi. Majd műfajt vált. Első három regénye: *Három Lázár* (1942), *Egymásra ítélve* (1946), *Lilith fia* (1947). Ezek még Pécsre kerülése előtt jelennek

meg. Szerencsétlen pályakezdés. 1976-ban így emlékezik vissza írói indulására: „úgy érkeztem ide három kötetrel a hátam mögött, hogy az egyiket a háború utolsó évében a Horthy-ügyesség tette ártalmatlanná, majd ugyanezt másodszor is, ellenkező előjellel, de már a másik kettővel együtt éppen idetévedésem előtt helyezték átmeneti háboríthatatlan nyugalomra – tévedésből, félrehallásból, vagy intrika áldozatául-e, nem tudom, de máig meg nem magyarázva”.

A pécsi Sorsunk folyóiratnak már nem lehetett munkatársa, a lapot 1948-ban megszüntették. Kende az 1952-ben induló és Szántó Tibor által szerkesztett Dunántúl körül szerveződő helyi irodalmi életbe kapcsolódik be. A folyóirat, melynek 1956-ig húsz száma jelent meg, négy alkalommal közli írását: két könyvkritikát, egy bábjátékot és egy széljegyzetet. Szépiróként az 1958 ősze óta megjelenő Jelenkorban szerepel hangsúlyosan. Ez a folyóirat adja ki 1960-ban *Közel a menybolt* című regényét, ugyanakkor a regényéről a Csorba Győzővel folytatott vita fordítja szembe a helyi irodalmi életben meghatározó szerepet játszó költővel. Kende elhatározza, hogy egyedül, magányosan, kapcsolatok és tekintélyek nélkül is megvalósítja, létrehozza életművét. Megismeri az írók természetét és az írás kockázatát. Az összeveszésből másfél évtized múltán ezt a tanulságot szűri le: „Minden író irigy a másik íróra, annál inkább, minél jobban tiszteli életművét.” Kende Sándornak akkorra már – a *Közel a menybolt* óta – nyolc regénye jelent meg, „bizonyított”, és Csorba Győző hatvanadik születésnapján, 1976-ban már „példát” lát a költőben, és megbékélve, Csorba iránti tisztelettel és elismeréssel írja: „Igen, ez ő. Aki tudja, hogy az írás teljességet föltételez, sőt követel. A legkeményebb és legkegyetlenebb igazság: félretolni mindent, fölládozni kényelmet, barátot, pályát, családot, önmagát. Keresztre feszíttetni magát egy belső összefüggés kényszerének fölismeréséért, ha e fölismerésnek ez az ára. És ha fölismerés kifejezése nem menne másképp, csak a kereszten-függés kínjai közepette...”

Kende Sándor volt a pécsi írók közül az első, aki már a hatvanas évek elején Nyugat-Európában, Olaszországban, Rómában élő anyjánál többször járt, és élményeiről beszámolt. Foglalkozásából következően az országban is sokat utazott. Ilyenkor szállodákban írt, Pécssett a bolt bezárása után a Nádor kávéházban vagy otthonában kora reggel dolgozott. Szívesen látogatta a szigligeti alkotóházat. Pécssett azokkal barátkozott, akik úgy érezték, hogy a helyi irodalmi élet periferiájára szorultak. A Nádor márvány asztalánál vagy nyáron a Dóm téri kioszkban gyakran ült együtt Galambosi Lászlóval, Rajnai Lászlóval, Vörös Józseffel, Szöllősy Kálmánnal. Törékeny alakját sokan ismerték Pécssett. Hetvenedik születésnapján Galambosi László verssel köszöntötte az Élet és Irodalomban (1988. júl. 8.): „Sörkert is vár / s az örök kávéház, / néha bort iszunk, Sándor. / Angyal vibrál / az asztalunk fölött, / tolla hullámozó sugárból.” (*Oltalmazó*)

Kende Sándor a műveiben gyakran és jól fölismerhető formában idézi pécsi emlékeit, a baranyai embereket, a mecseki, pécsi, komlói tájat. 1960 után mintegy negyedszáz könyve jelent meg: regények, elbeszélések, karcolatok, ifjúsági regények. Annakidején, megjelenésüket követően négy könyvről írtam hosszabban. Most ezekből a kritikákból idézek néhány – ma is érvényesnek vélt – részletet.

Szerelmes barátaim (1970). „Ha eddigi írásait madártávtalból – s éppen ezért általánosítva, elnagyolva – szemléljük, akkor azokból egy halk, kereső-kuta-

tó, fegyelmezett írói egyéniség vonásai bontakoznak ki előttük. Derús nyugalommal, megértéssel nézi a világot. A jelenségek mögé lát, de fölismeréseit nem transzponálja indulati síkra. Írói eszközeit az egyszerűség, a keretlenség jellemzi. Előadása szinte szófukar, a legfontosabb tények közlésére szorítkozik. Inkább az elhallgatás, mint a kimondás erejével hat.[...] Kende Sándor regényírói stílusa sokat fejlődött az elmúlt években. Valamiféle zenei tempót, ritmust, lüktetést érezni ki a sorokból és díztelen, roppant szűkszavú közléseiből. A *Szerelmes barátaim* kétségtelenül Kende Sándor eddigi legsikerültebb műve. Mindenekelőtt kitűnő olvasmány, szinte nem lehet letenni a kézből.” (Életünk, 1970. 4. sz.)

Mondani valamit (1979). „A huszonkét elbeszélés és a tíz tárca visszaadja az elbeszélés, a mondani valamit, a mese szó eredeti jelentését. Kende számára láthatóan mindennél fontosabb az emberi történés, a mese. Nem szűkíti drámai csomópontok köré írói világát, nem elégszik meg konfliktushelyzetek ábrázolásával. Ráérintően, kényelmesen sodorja, bontja szét és fogja össze a mese szárait, elkanyarodik, majd visszatalál, részletesen föltárja a múltat, s a várható jövőt sem hagyja homályban. [...] Kende érző és érzékeny író; nem szereti a festett vérvést, de igazi könnyeit nem tagadja meg. Van hangja az iróniára, az együttérzésre, a fölháborodásra.” (Könyvvilág, 1979. 3. sz.)

Sorsom a könyv (1986). „Könyve helytörténet, irodalomtörténet, könyvtörténet. Mindenekelőtt a könyvadás tudományának kézikönyve. A könyveladás lélektana és módszertana. Ma, amikor a könyvadás már önkiszolgáló boltokban történik, amikor a műanyag bevásárló kosarat fölmarkolva éppen úgy bolyongunk a könyvesboltban, mint amikor mosóport vagy fogkrémet vásárolunk, bizony némi nosztalgiával gondolunk arra az időre, amikor dr. Vajna György és Társa, Bokor Dezső Váci utcai könyvesboltjában – ahol Kende Sándor a szakmát tanulta – Bokor Dezső úr esti búcsúzásakor így intette alkalmazottját: – Segéd úr! Ha még egyszer zárás előtt meglátom, amikor még vevő van a boltban, hogy az órájára néz, többé be se jöjjön. Megértette?” (Dunántúli Napló, 1987. máj. 9.)

Pistám szerelmei (1992). „Kende Sándor emberi kapcsolatokat ábrázol a regényben, de írói eszköze nem a lélekrajz, nem az analízis, nem a belső monológ. Két szövegtípussal dolgozik. Az egyik a tömör, néhány szóból, többnyire kérdésből és felkiáltásból álló párbeszéd sor. A másik a pontos, tömör, balladisztikus leírás, az élőbeszédre emlékeztető narráció, írói közlés. Főképpen az utóbbiban találunk néhány remek, frappánsan megfogalmazott részletet. [...] A tömör és célratoró szerkesztés adja meg Kende Sándor regényének vonzó hatását. Nincsenek itt terjedelmes kitérők, követhetetlen mellékszálak, öncélú betoldások, korfestő részletek, stílári játékok, nyelvi ötletek és eredetieskedések. Előadásmódja inkább puritán, mint díszes, hangja inkább visszafogott, mint tetszelgő.” (Könyvvilág, 1992. 7. sz.)

Kende Sándor könyvei sosem maradtak raktáron, mindig elfogytak, akár több kiadásban is. Nemcsak azért, mert szerzőjük kiváló könyvterjesztő volt, hanem azért is, mert e könyvek szerzője az olvasók írója volt. Nem az egyetemi katedrák és a posztmodern esztéták irodalmat elszűrítő tanítását és ízlését követte. Mindenkor az olvasók szellemi gazdagodását és gyönyörűségét kereste és szolgálta.

100 éve Pécsett... 1910-ben

április 4–5. Neogrády Antal tanár és festőművész kiállítása volt megtekinthető Pécsett.

április 5. A Pécsi Ingenyes Népkönyvtár Egyesület megtartotta választmányi ülését.

április 7. A Pécsi Zenekedvelők Egyesületének soron következő hangversenyét hallgathatták meg az érdeklődők a Jótékony Nőegylet helyiségében.

április 8. Kegyelettel emlékeztek meg az állami főreáliskolában a névadójuk, gróf Széchenyi István haláláról, annak 50. évfordulója alkalmából.

április 11. Nagy részvét mellett temették el a vármegye ősnemes családjainak tagját Jeszenszky Ferenc 58 éves feleségét, Friebaisz Rizát.

április 13–14. Pekár Gyula író személyesen olvasta fel Napoleon c. három felvonásos darabját az Urániában.

április 18. Pécs szabad királyi város törvényhatósága megtartotta rendes közgyűlését.

április 21. A Kisdednevelők Országos Egyesületének közgyűlése zajlott le Pécsett, Hagara Viktor nyugalmazott főispán elnöklétével.

április 23. A Cirkusz Colosseum társulata Eszékéről Pécsre érkezett, és előadásait az Irányi Dániel téren felállított sátrában tartotta meg.

április 27. Egy régi pécsi nyomdászt kísérték utolsó útjára Szombathelyen. Gábrriel Ágoston a Lyceum Nyomdában tevékenykedett, mint nyomdászsegéd.

április 30. Egry Béla országgyűlési képviselő lemondott a Pécsi Közlöny főszerkesztői tisztségéről.

május 4. Magyar királyi udvari tanácsosi címet kapott az uralkodótól Jánosi Engel József, az Engel Adolf és fiai fakereskedő és nagyiparos cég vezetője.

május 7–8. Ló- és ügetőversenyt rendeztek Pécsett.

május 7. Elhunyt Bokor Ferenc, a pécsi katolikus főgimnázium és az állami főreáliskola tanára (1823–1910).

május 8. Ostor címmel élclap indult meg a városban, Végh József szerkesztésében.

május 8. Fiatalon elhunyt a pécsi színház karmestere, zeneoktatója, Lehel (Lechenmayer) Károly (1871–1910).

május 11. Gróf Zichy János tett látogatást Pécsett, a Nádor Szállóban egy banketten.

május 12–19. A Halley-üstökös vonult el az égbolton Baranya vármegye felett.

május 19. Cseh Ervin volt horvát miniszter belépett a Pécsi Dalárda alapítóinak sorába.

május 21. Szendy Árpád, az országos magyar királyi zeneakadémia tanára látogatott el a városi zeneiskolába.

május 22. Évi rendes közgyűlését tartotta meg a Pécsi Rabsegélyező Egylet.

május 23. A pécsi városi felsőkereskedelmi iskola Baross Gábor Önképzőkörének záró gyűlése zajlott le.

május 25. Pécsett időzött és meglátogatta a Zsolnay-gyárat Lippich K. Elek vallás- és közoktatásügyi miniszteri tanácsos.

május 26–28. Kirakatversenynek adtak otthont a pécsi üzletek kirakatai.

május 31. Mutschenbacher Viktor, a joglyceum igazgatója az évszázó tanünnepélyen leköszönt vezetői tisztségéből.

június 2. A pécsi állami főreáliskola és a ciszterci rend főgimnáziuma tornaversenyt tartott.

június 5. Reéh György szervezésében népünnepélyt tartottak a Tettyén a Mecsek Egyesület fennállásának 20. éve alkalmából.

június 12. Megtartotta a pécsi ügyvédi kamara a székhelyén, a Széchenyi téren évi rendes közgyűlését.

június 13. 900 horvát búcsújáró érkezett Pécsre a valpói plébánossal, Jósics Józseffel.

június 13. Pécsre érkezett Zichy Gyula megyéspüspök édesanyja, özvegy gróf Zichy Jánosné.

- június 14.* Közgyűlést szerveztek a pécsi pincérek.
június 16. A színügyi bizottság módosítást eszközölt Nendtvich Andor polgármester elnökletével a pécsi színházra kiírt pályázat feltételein.
június 18. Bemutatkozott a pécsi orfeumban Sugár Elza.
június 20–21. A városi közgyűlés ülésén az 1909. évi zárszámadások megtárgyalása folyt.
június 22. Lóháton Bácsföldváról Pécsre érkezett Cziráky Gábor ügyvéd.
június 23. Érdekes vizsga volt a belvárosi községi népiskola rajztermében. Pécsi pincértanoncok adtak számot az évben elsajátított elméleti és gyakorlati tanulmányaikról.
június 25. Hanuy Gábor praelátus-kanonok felmentést kapott az uradalmi kormányzói tisztség alól. Helyére Frantich Ágoston kanonokot nevezték ki.
június 27. Zomborból Pécsre érkezett Cirkus Henry, a cirkuszi porond elismert mestere.

75 éve Pécssett... 1935-ben

- április 3.* Pécssett tartózkodott mandátuma átvétele céljából Fabinyi Tihamér országgyűlési képviselő, pénzügyminiszter. Este a tiszteletére a Pannónia dísztermében 250 terítékes bankettet rendeztek.
április 4. A Pécsi Nemzeti Színház új bemutatója a Főúr fizetek! próza volt, elsőrendű szereposztásban.
április 8. II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem halálának 200. évfordulóján Virág Ferenc megyéspüspök celebrált ünnepi misét.
április 9. Orgonahangversenyt rendezett az Egyetemet és Főiskolát végzett Magyar Nők Egyesülete az egyetemi (Lyceum) templomban.
április 11. A városi építési szakbizottság engedélyt adott Kenessey Aladár főorvosnak, a Mileva út közepén egy új Ilona pihenő kialakítására.
április 15. A PEAC döntetlent játszott a bajnoki forduló I. osztályában a NZTE-vel (2:2).
április 16–17. A Dunántúl a Húsvéti ünnepek alkalmából gyermekszínházi előadást rendezett a Pécsi Nemzeti Színházban (Szabó Géza: Húsvéti álom).
április 20. A városi múzeum fejedelmi ajándékot kapott a püspöki uradalom gazdasági tisztviselőjétől, Szita Istvántól, aki 2000 darabos növénygyűjteményét hagyományozta az intézményre.
április 20. A Pécsi Katolikus Körben nyílt meg Szász István festőművész kiállítása.
április 24–25. A bő tárgysorozatra való tekintettel kétnapos városi közgyűlést tartottak Pécssett.
április 28. Közel 1000 cserkész tett fogadalmat a Székesegyház előtti téren.

- május 3.* Az igazságügyminiszter Beöthy Konrád egyetemi magántanárt, a pécsi kórbonctani intézet adjunktusát bízta meg a törvényszéki orvosi tennivalók ellátásával is.
május 5. A pécsi egyetem díszdoktorává avatták Hóman Bálint kultuszminisztert.
május 11. A Városi Zeneiskola nyilvános hangversenyt szervezett a Pannónia nagytermében.
május 12. Pécsre érkezett a vásárvonat, amelynek célja a Budapesti Nemzetközi Vásár vásártartalmának felmérése volt az egyes magyar városokban.
május 13. Évadzáró előadást tartottak a Pécsi Nemzeti Színházban, ahol Danis Jenő elbúcsúzott a pécsi közönségtől.
május 14. Visnya Ernő, felsőházi tag melletti szimpátiatüntetésnek adott helyet a Pannónia szálló.
május 22. Tragikus körülmények között elhunyt Littke Lőrinc, a Korzó Kávéház és Étterem tulajdonosa (1874–1935).
május 25. Az Országos Frontharcos Szövetség és a Pécs-Baranyai Automobil Club hegyi versenyt szervezett a Mecsekben.
május 25. Az új ciszterci gimnáziumban bokréta-ünnepséget szerveztek, hiszen az építkezés eljutott a „falegyenesig”.
május 26. Erdélyi népművészeti kiállítás volt a Nőegyletben, gróf Bethlen Mária rendezésében.
május 31. Tanévzáró ünnepi közgyűlés volt a pécsi tudományegyetemen.

június 1. Megnyílt a Pécsi Ünnepi Hét.

június 2–10. Országos Iparművészeti kiállítást rendeztek a Pannóniában.

június 4. A Magyar Nemzeti Szövetség Pécs-Baranyai Köre gyásznapot tartott a trianoni események 15. évfordulójára a Pécsi Nemzeti Színházban.

június 8. A Magyar Országos Állatorvos Egyesület megtartotta alakuló ülését a városi székház közgyűlési termében.

június 9. Megnyitotta kapuit Pécs új idegenforgalmi „attrakciója”, a Hullámfürdő.

június 10–11. Rajzkiállítás nyílt a pécsi Erzsébet leánygimnáziumban, a növendékek munkáiból.

június 15. Ünnepélyes keretek között az egyetem központi épületében megválasztották a következő év rektorát, Prinz Gyulát.

június 19. A Zsolnay-serlegünnepélyen gróf Benyovszky Móric főispán mondott emlékbeszédet.

június 23. Reuter Camillo egyetemi tanárt választották meg a Mecsek Egyesület új alelnökének.

június 25. A Dunántúl napilap szerkesztősége a hagyományoknak megfelelően megjutalmazta a kitűnő bizonyítvánnyal rendelkező diákokat.

június 27. Budapesten elhunyt Magdics Gáspár ciszterci áldozópap, házfőnök-helyettes, a ciszterci gimnázium egykori jeles tanára (1867–1935).

június 28–30. Országos erdészkongresszust szerveztek.

50 éve Pécsett... 1960-ban

április 1. Német-magyar írótalálkozó keretében Willi Minck találkozott pécsi író társaival.

április 4. Koszorúkat helyeztek el a felszabadulás 15. évfordulóján a központi temetőben található szovjet hősi emlékműnél.

április 4. Nemzetközi mérkőzést játszott a Pécsi Dózsa ifjúsági válogatottja a lengyel Ruch Chorzow ellen.

április 5. Megérkezett a 10.000. TH-gyűrű a Pécsi Szénbányászati Trösztből.

április 9. Garamvölgyi Miklós, a Pécsi Postaigazgatóság vezetője nyitotta meg a hírközlési és postai berendezésekből álló, „Újító kiállítás” című bemutatót a Honvédelmi Sportszövetség helyiségében.

április 15. Tudományos ülészakka kezdődött a felszabadulás 15. évfordulójára Pécsett, az egyetem aulájában.

április 17. A PEAC nyerte a Mecsek Kupa I. osztályú kardvívó-versenyét.

április 20. Országos dohányipari kiállítás nyílt a Pécsi Dohánygyár kultúrtermében.

április 25. Könnyűzenei klubestet és vitát tartottak a szakszervezeti kultúrházban.

április 28. Pécsre érkezett és az egyetemen előadást tartott Nemes Dezső, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja.

május 6–8. A Pécsi Postaigazgatóság szakfolyóirat- és divatlap-bemutatón mutatta be a belföldi és külföldi periodikák legjavát.

május 7. A Doktor Sándor Művelődési Házban rendezték meg a szellemi öttusa kerületi döntőjét, amelyen a Mecsekvidéki Állami Pincegazdaság fiataljai nyertek.

május 9–10. A Borostyán Étterem falai közt rendezte meg a Dunántúli Napló a Pécsi Vendéglátó Vállalat és a Pécsi Gázszolgáltató Vállalat V. közös bemutatóját.

május 14–15. A Pedagógiai Főiskola tanácsa és a KISZ-Bizottság megrendezte a hagyományos pécsi főiskolai napokat.

május 16. Hidegkuti Nándor kitűnő csatár előadását hallgathatta meg az érdeklődő közönség a Porcelángyári Filmszínházban.

május 17–18. Megyei borversenyt rendezett a Baranya megyei tanács mezőgazdasági osztálya, a Hazafias Népfront székházában (Janus Pannonius utca 11.)

május 19. Országos történelem-konferencia vette kezdetét.

- május 20.* Giuseppe Verdi Traviata c. operájának bemutatóját tartották a Pécsi Nemzeti Színházban. A címszerepet Cser Tímea énekelte.
- május 21.* Általános iskolai csapatversenyt bonyolított le a Pécsi járási Testnevelési és Sporttáncs mellett működő Atlétikai Szövetség.
- május 22.* Dombai János múzeumi főigazgató nyitotta meg az újjárendezett képtárat a Janus Pannonius Múzeumban.
- május 27.* A Képcsarnok Vállalat Kossuth utcai helyiségében képzőművészeti kiállítás nyílt „Pécsi utcák, pécsi házak” címmel.
- május 28.* Kezdetét vette az Ünnepi Könyvhét Pécsett, amelynek megnyitóját a művelődési házban tartották meg.
- május 30.* A nemzetközi gyermeknap alkalmával az újmecsekaljai iskolában 88 kisdobost és 73 úttörőt avattak fel.

- június 2.** A városi nőtanács és a városi könyvtár a munkásklubban „Nők az irodalomban” címmel irodalmi estet szervezett.
- június 4.* A pedagógusnap alkalmából kitüntetett tanároknak ünnepséget tartottak a Nevelők Házában.
- június 5.* Megyei ifjúsági találkozó volt Pécsett.
- június 10–11.* A Hazafias Népront Janus Pannonius utcai székházában országos gázipari konferenciát tartottak, amelyet egybekötöttek a Kokszmű 25, és a Gázszolgáltató Vállalat 90 éves jubileumával.
- június 15.* Ünnepélyes keretek között megkezdték az új pécsi egyetemi városrész – köztük a 400 ágyas klinika – felépítését.
- június 18.* Pécsre érkezett Kállai Gyula, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Minisztertanács első elnökhelyettese. Terítéken a Pécsi Nemzeti Színház ügye volt.
- június 21–22.* Művelődési tapasztalatcsere értekezletet rendezett a Pécs Baranyai Népművelési Módszertani Tanácsadó.
- június 24.* A megyébe látogatott a művelődésügyi miniszter, a megye országgyűlési képviselője, Aczél György.

25 éve Pécsett... 1985-ben

- április 1.** Közös ünnepséget rendeztek a pécsi felsőoktatási intézmények hazánk felszabadulásának 40. évfordulója alkalmából.
- április 3.* A Felsőmalom utcai tímárházban megnyílt a Várostörténeti és Munkásmozgalmi Múzeum.
- április 4.* Pécsett rendezte meg a József Attila Lakótelepi Sportegyesület a Felszabadulási kupa gokart-versenyt.
- április 5.* Kovács Éva szentendreai keramikusművész munkáiból nyílt kiállítás az Ifjúsági Házban.
- április 6–7.* Megrendezésre került a 28. Mecsek Kupa tájfutóverseny.
- április 8.* A Pécsi Nemzeti Színház műsorra tűzte Johann Strauss Denevér c. nagyoperettjét, német nyelven is.
- április 10.* A költészet napján a Magyar Írók Könyvesboltjában dedikáltak a pécsi költők (Bertók László, Csordás Gábor, Csorba Győző).
- április 11.* A Belügyminisztérium pécsi határőrsége magasabb egységének 40 éves évfordulójára ünnepséget rendeztek.
- április 15.* Mensáros László Kossuth-díjas színművész főszereplésével mutatta be a Pécsi Nemzeti Színház Sarkadi Imre Az elveszett paradicsom c. drámáját.
- április 16.* A Baranya megyei tudományos hetek programsorozat keretében Fleck Alajos tartott előadást, Janus Pannonius, mint a reáltudományok meghonosítója címmel.

április 19. A POTE Aulában magyar, szovjet, bolgár, lengyel, csehszlovák és NDK-beli zeneművészeti főiskolásokból álló, nemzetközi zenekar lépett fel.

április 22. Átadták a pécsi Liszt Ferenc Zeneiskola II. számú épületét, a Sörház utca 13. szám alatt.

április 26. A 60 éves Pécs Bányauzem jubileumi ünnepségét a Bartók Művelődési Otthonban szervezték meg.

május 1. Kobayashi Ken-Ichiro vezényletével adott koncertet a POTE Aulában az MRT Szimfonikus Zenekara.

május 3. Postatörténeti kiállítás nyílt a Magyar Bélyeggyűjtők Országos Szövetségének székházában.

május 8. Bemutatták a Pécsi Művészeti Szakközépiskola nemrég megnyílt épületét a párt- és társadalmi szervezetek, pedagógiai intézmények keretében tevékenykedő szakembereknek.

május 9. Átadták Az év lakóháza pályázat díját. A nyertes Várnagy Péter és Uherkovich Ágnes Péter utca 12. számú háza lett.

május 13. Kiváló címet kapott kiemelkedő tevékenységéért a Nádor és a Pannónia szálló.

május 14. PIÉRT Papíráruház nyílt a Perczel utcában.

május 16. Szovjet történelemtudós delegáció érkezett, Alekszej Dmitrijevics Nyikolajov vezetésével Baranyába.

május 18. A festéklézer felfedezője, Anatolij Nyikolajevics Rubinov látogatott el a JPTE fizika tantervére.

május 21. Az SZMT székházában kiosztották a Kell egy jó könyv! Olvasópályázat díjait. A műelemzés kategóriájában első helyezést ért el Kovács Sándor, a Leőwey Klára Gimnázium tanára.

május 23. Átadták a hagyományos tablóverseny győzteseinek járó díjakat a Dunántúli Napló szerkesztőségében. Az első a Pollack Mihály Építőipari Szakközépiskola IV.b. osztálya lett.

május 25. Mini-VIT-et rendezett a KISZ Pécs városi Bizottsága a Jókai téren és a Sallai utcában.

május 29. A ház lakóinak összefogásából megújult a Hunyadi út és az Aradi vértanúk útja sarkán álló épület.

június 3. Központi író-olvasó találkozót tartottak a Helyőrségi Művelődési Otthonban, ahol a vendég Csorba Győző, László Lajos, Rab Zsuzsa és Vészi Endre volt.

június 4. Elhunyt Vas Károly főiskolai tanár (1906–1985), a Tanárképző Főiskola Történelem Tantervének 1951 és 1967 közötti vezetője.

június 5. A pécsi Délszláv Klub udvarán felavatták August Šenoa horvát író mellszobrát. A műremek Farkas Pál alkotása volt.

június 11–13. Nemzetközi történészkonferenciát rendeztek a Pécsi Akadémiai Bizottság székházában.

június 12. Elhunyt Csizmadia Andor, a JPTE Állam- és Jogtudományi Karának nyugalmazott egyetemi tanára (1910–1985).

június 14. Tanárjelöltek vehették át diplomájukat Kozma László dékántól a POTE Aulában.

június 15–16. 129 versenyző állt rajthoz az autómobilok országos bajnokságán.

június 21. Ünnepélyes tanévzáró értekezletet tartott az MSZMP Baranya megyei Bizottságának Oktatási Igazgatósága.

június 22. Kiss Dezső nyert az Alpok-Duna Kupa nemzetközi autós hegyi verseny harmadik, pécsi fordulóján.

június 24. Új cukrászda és fagyaltozó nyílt a Citrom utcában (Capri Kávéház).

június 24–26. A KGST Számítástechnikai Alkalmazási Tanácsának ülése zajlott le Pécsen.

június 25. A Pécsi Nemzeti Színházban kezdetét vette a 7. Nemzetközi Felnőtt Bábfesztivál, amelynek keretében 11 hivatásos és amatőr társulat mutatkozott be.

június 27. Megtartotta alakuló ülését Pécs Megyei Város Tanácsa Kárpáti Ferenc elnökletével.

június 27. Elhunyt Komjáti Zoltán a JPTE Közgazdasági Karának egyetemi docense (1930–1985).

EGYÉNI ELŐFIZETŐK

dr. Ács Zoltán * dr. Ádám Antal * Ádám Imre * dr. Andrásfalvy Bertalan * dr. Antal Borbála * Arató Csaba (Budapest) * Auer Gábor * Auth Ferenc (Budapest) * Christof Baidersdorf von Erdösi (Düsseldorf) * dr. Balatonyi Gábor * dr. Balatonyi Zoltán * Bánfai Antal * dr. Bánhegyi György (Anglia) * dr. Bánhegyi Mihály * Komoróczy Ildikó * Banna Gabriella * Baranyai Pál * dr. Barcza Tiborné (Budapest) * Baronek Jenő * Baum Attila * dr. Belyei Árpád * dr. Bencze Gerda * dr. Szekecs Péter * dr. Benke József * Benyovszky Mónika * Bertók László * Betlehem László * dr. Bihariné Bauer Zsuzsanna * dr. Bíró József * dr. Blasszauer Róbert (Budapest) * Boda Miklós * Bóday Miklós * Bóday Zoltán * dr. Bodor András * Bognerné dr. Tóth Mária * dr. Bohusné Várai Zita (Obánya) * Bókay Endre * Boros László * dr. Borsay Péter * Borsy Eszter * Bozóky Anita * dr. Bődő László * Buchert Eszter (Kovácsszénája) * dr. Buzás Tibor * Czerpán István * dr. Csaba Tamásné * Csánik Jenőné * Csirke Ernő * dr. Csullag József (Bonyhád) * dr. Csullag Zsolt (Bonyhád) * Csurgai Zoltán * Dallos Nándorné (Hosszúhetény) * Darida Miklós * dr. Deil József * Szegevári Csilla * Dénési Odón * Derényi László (Vác) * Dévényi Sándor * dr. Dobay Péter * Dobó Rudolf * Dolgos Sándor * Engel András * Eperjesi Ferencné * Erdi-Krausz Gábor * Erdős János (Zók) * Éri Gyöngyi (Budapest) * Eröss Zsolt * Fedeles Tamás * Fekete László * Filákovity István * Fitos Gábor * dr. Flerkóné dr. Bárdos Vera * Frankovics György * dr. Füredi Péter * Füredi Zita * Gábor Olivér * Gál Éva & Márfi Attila * Gálos Éva * Gállos Orsolya (Pécsvárad) * Garadnay Balázs * dr. Gáspár Gabriella * Gáspár Csaba * dr. Gáspár László (Budapest) * Gasteiger László * Gasz Zoltán * dr. Gazda Ferenc * Gergely Tibor * Golob Ferenc * Göbölös István * Göbölös Szilárd * Gözsy Zoltán * Guld József * dr. Gundrum Károly * dr. Gyenizse Péter * dr. Győrey Ferencné * Győrfi Csabáné * Hágén József * dr. Hajnal László * Halbrucker Éva (Komló) * dr. Halda Tamás * Háló Krisztián * Harasztí Ágnes & Harasztí Gyula * dr. Hárs Éva * dr. Havasi János * Hegedűs Lajos * Hervay F. Levente OCist (Zirc) * Hevesi Andrásné (Budaörs) * Hideg József * Hoffmann Judit (Kozármisleny) * Homola Viktor (Budapest) * Hopp-Halász Károly (Paks) * dr. Hoppál Péter * Hormay Mihály * dr. Horváth Attiláné dr. Nagy Éva (Budapest) * dr. Horváth Béla (Budapest) * Horváth István & Tengely Adrienn (Járdánháza) * Horváth Józsefné * Huba József * Hudák István * dr. Hudvágner Sándor * dr. Huszár Zsuzsanna * Ijász István * Ilcsik János (Mohács) * István László * Ivasivka Mátýás * dr. Jándó Péter * dr. Jánosi Edit * Jerney Miklós & Borsy Márta * dr. Jobst Kázmér * Jurdik Lászlóné (Kozármisleny) * Jusztinger Antal * Kamarás Júlia * Kanizsai István * Karancsi Ilus * dr. Karádi Oszkár * Kassai Róbert (Budapest) * Kasza Péter (Szeged) * Kator György * dr. Kelemen László * Kelléné Nagy Zsuzsanna * dr. Keller Mayer Miklósné * dr. Kende Péter * Kerekes Imre * Kilár Ferenc * Kilár Győző * Kismányoky Károly * dr. Kiss Iván (Essen) * dr. Kocsis Béla * Koltai Erika * dr. Korinek László * Kosári Aurél * Kovács Attila * Kovács Szabó János * dr. Kövecses Ferenc * Kraft János * dr. Krassó Sándor * dr. Krommer Károly * Kulcsár László * Kungl János * Kvéder László * dr. Laczayné dr. Dombay Sarolta * Laczhegyi Béla * Lafferton Győző * Lakatosné Novotny Sarolta * dr. Lenárd László * Lengvári István * Lenkovics László * dr. Létei György * Lischka Györgyné * Lovász Lázár * dr. Madas Éva (Székesfehérvár) * Madas Katalin * Mádl Dalma (Budapest) * Magyar Zsolt * Magyarlaki Józsefné dr. * Markó Imre * Marks Levente * Mátrai Miklós * Matus Dezső * Matyasovszky Zsoltay Péter (Budapest) * Márcz Róbert * dr. Meláth Ferenc * Mendly Lajos * Mendől Zsuzsanna * dr. T. Mérey Klára * Merényi Tamás * dr. Mestyán Gyuláné * dr. Mestyán Ildikó * Mihályi István * Mischl Róbert * Molnár G. Judit * dr. Molnár Márk (Budapest) * dr. Molnár Péter (Debrecen) * Molnárné Garai Edit * Moor József * Móró Mária Anna * dr. Móza Szabolcs (Budapest) * Nagy Erzsébet * Nagy Eszter (Budapest) * dr. Nagy Gábor * dr. Nagy Imre * dr. Nagy István Péter * Nagy Zoltáné (Kővágószőlős) * dr. Nagyvárad László (Kozármisleny) * Németh Ferenc (Budapest) * Németh József * Németh Norbert (Csányoszró) * Norgauer Mária * dr. Nyers József * Odrobina Zoltán * dr. Olasz István * Onhausz Miklós * Öhmüller Miklós * Paksi Sándor * Palágyi Gergely * Pálffy Attila * ifj. Pálffy Attila * dr. Pandúr József * dr. Páva István * dr. Páva Zsolt * Pavlovics Attila * Peták Péter * Pete József * dr. Péteri Zoltán (Majosháza) * Petrusz-Kerner Mária (USA) * dr. Pirkhofer Ervin * Pilkhoffer Mónika * dr. Plótár Imréné (Hévíz) * Pusztalfalvi Gábor * dr. Rácz Gábor * Radó István * Radó Péterné (Budapest) * dr. Rákóczy István * dr. Rákosyné dr. Vass Klára * Ramocsay Istvánné (Budapest) * Rayman János * Rétfalvi Sándor * dr. Roisz Andrásné (Orfű) * Roma Enrico (Budapest) * dr. Román Lászlóné * Rónaky Edit * Rónaky Gizella * Rózs András * Róth Lajos * Rusznyáké Gaszt Felicia * Sallay Árpád * Sándorné Gacsályi Irma * dr. Sarlós Tamás * Schmelczler Józsefné * dr. Schmidt József * dr. Schmidt Pál * dr. Schneider Imre * dr. Schweitzer Gábor (Budapest) * Sebők Ferenc * Selmeicz László * Sey Gábor * Sikorski-Zsoltay Antónia * dr. Simor Ferenc (Siklós) * Siptár András * Sivák Henrik * Somkuti Nagy Gergely * Sod László * dr. Sólyom László (Budapest) * Staub Ernő * Stenczer Béla * dr. Süle Tamás * Szabados György * Szabó Dorka (Pogány) * Szabó Klára Gabriella (Budapest) * dr. Szabó László Gy. (2) * Szalay Lajos * dr. Szántó Péter (Budapest) * Szarka Zsolt * Szász János * dr. Szebenyi Imre (Budapest) * Szeép Zoltán (Budapest) * Szeifert Judit * Szekecs Imre * Szelené Beck Irma * dr. Szelesy Judit * Szenesné Fülöp Mária * Szentkutiné Szirtes Mónika (Gárdony) * dr. Szépe György (Budapest) * Szieberth Józsefné (Balatonföldvár) * Szieberth Judit * dr. Szili Katalin (Budapest) * dr. Szily Imre Balázs (Budapest) * Szirtes Béla * dr. Szirtes Gábor * dr. Szirtes Lajosné * Takács Dezső * Tamás Renáta (Székesfehérvár) * Tamási Balázs * dr. Tamási István (Leányfalu) * dr. Szirtes Gábor * dr. Tegzes Ferenc * Temesi Endre Miklós * dr. Temesi László * Tenkely István (Pomáz) * Tenkely Miklósné (Budapest) * Tihanyi János * Tirkala Ferenc * Topál Zsófia (Mohács) * dr. Tóth András (Üröm) * dr. Tóth Gyula * Tóth Ivánné * dr. Tóth József * G. Tóth Károly * Tóth Mihályné * Tóth Zsolt (Borsfa) * Traj Ferenc * Trebbin Ágost * dr. Ujvári Jenő * Úz György * dr. Varga Csaba (Budapest) * dr. Varga Levente * Varga Mihály * Varga Szabolcs (Magyaregregy) * dr. Vargha Dezső * dr. Vargha Gábor (Budapest) * Várnagy Attila * dr. Varró Zoltán & dr. Darók Judit * Vass István * Vincze Ernő * dr. Visy Zsolt * Vojszik József * Vókó János * Wanek Péter Franz (Budapest) * Wenczel Csilla * Werner Imre * Wolosz Róbert és Wolosz Vera * Zalay Endre * Dezsőné dr. Zemplyéni Vera * Zemplyéni Barta Júlia * Zengővári Mária (Budapest) * dr. Zoltai Ákosné * dr. Zsigmond Andréné (Szombathely) * dr. Zsolt Njura (Agárd).

INTÉZMÉNYEK

ANK * Bányász Kulturális Szövetség * B. M. Bíróság * BM Levéltár (2) * Cigány Kult. és Közműv. Egyesület * Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimn. és Koll. (2) * Csorba Győző M. Könyvtár (2) * Déri Múzeum (Debrecen) * Egészséges Városért Alapítvány * Érc- és Ásványbányászati Múzeum (Rudabánya) * Hajnóczy József Kollégium (2) * Hétfő pr. és reklámügynökség * Hidasi Egészségügyi Bt. * Iskolaszolgálat (38) * Janus Pannonius Gimn. (3) * Közp. Bányászati Múzeum (Sopron) * Lüsztér-Ekszer Bt. (Kozármisleny) * Magyarország Németség * Malomkő Alapítvány (Orfű) * Mecsek Őko Zrt. * Mecsek Egyesület * Mecsekfalvi Óvoda, Ált. - és Középfiskola * Minerva Könyvtár * Nevelők Háza Egyesület * Parti Galéria * Pécs Médiaközpont * Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara (40) * Pécs-Baranyai TIT * Pécs/Sopianae Örökség Kht. * Pécsi Galéria * Pécsi Gyermekotthon * Pécsi Horvát Színház * Pécsi Kulturális Központ * Pécsi Református Kollégium * Pécs Sopianae/Örökség Kht. * Pollack Mihály Műszaki Köznevelőiskola * Pro Pannónia Kiadó * PTE Központi Könyvtár * PTE Egyetemi Levéltár * PTE BTK-TTK Könyvtár * PTE PMMF Könyvtár * PTE Szőlészeti és Borászati Kutató Intézet * PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár * Radnóti Miklós Közg. Szakközép. * Városi Sportcsarnok * Sasvári és Fia Kft. * Várkonyi Nándor Könyvtár * Városközponti Iskola * Városter-téneti Múzeum.